

1. номер

ИВЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

3

1993

БЕКІР ЧОБАН-ЗАДЕ
(1893-1938)

3 1993

МАЙЫС
ИЮНЬ

Он дёртшіджи
сене чыкъувы

Айдер ОСМАН
(баш муаррир),

Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини);

Риза ФАЗЫЛ
(месуль кятиб),

Айше КОКИЕВА
(болпок мудир).

Медиха МАМБЕТОВА
(эдебий хадим).

*Тэсис этиджисилер: Кърым джумхуриети Министрлер Совети
лындаки сюргеюн олунгъан халкъларнынъ ишлери боюндржа Коми-
тет ве Украина языджылары бирлигининъ Кърым тешкиляты.*

МУНДЕРИДЖЕ

Бекир Чобан-задениш 100 йиллыгы

Бекир Чобан-заде. Яз акъшамы, уй алдында. Ой, сувукъ шу гъурбет. Туман. Узакъ тавлар. Булутлар, булутлар! Такъдирге. Къарангы гедже. Боран. Къайтарма. Чал бир «Къайтарма. Шиирлер.....3

Амди Герайбай. Джигитке. Шиир.....14

Иджретте догъган къримтатар эдебияты

Джыштыз Дагъджы. Олар да исан эди. Роман. Девамы.....15
Мемет Севдияр. Ферман кельди. Ватаным узакълай. Гошлюм агълай. Байкъуш. Сан-Суси. Миллет эли. Аппеши дагълары. Шани. Унутылмаз козышлар. Миллий матем. Юрек агълай. Шиирлер.....63

Эдебий асабалыгъымыздан

Номаи Челебиджихан. Къарылгъачлар дуасы. Икяс.....72

Хатырлавлар

Шевкий Бекторе. Волга кызыл акъаркен.....79

Окъуйджыларымыз язалар

Эскепдер Умеров. Алла разы олсун.....117

Улу медениет абидеси

Къурап-ы Керим.....120

Окъуйджыларымызнынъ истегили бираз

Йасни шериф акъкында.....143

Тарих санфелери

Хакъан Къырымлы. Къримтатарлар арасында миллий аркет ве миллий анълылыкъ. Сошъу.....151

Шевкет Юнусов. Мукъаддес топракътаки тамырларымыз.....161

Якъуб Керимов. Халкъымнынъ туюсю ватанымшы яраштыра..169

А. Осман. Шимдики эдебиятымыз акъкында туюшунджелер.177

Эль буюк инсан, эль буюк пейгъамбер

Шабан Доген. Пейгъамберим Азрети Мухаммед.....180

Юмористик икялер

Нузет Умеров. Аджайип тош. Сюприз. Къадын олмакъ. Бахшыш ат.....197

Киевде къримтатар медениети кульери

Айдер Осман. Къримтатар эдебияты. Кыска тарихы ве бугунки проблемалары.....216

ЯЗ АКЪШАМЫ УЙ АЛДЫНДА

Яз акъшамы... Кок ачыкъ, йылдыз ёкътыр;
Уй алдында сармашыкъ, акъшам сефа
Арасында тешельген миндер, килим;
Отыргъанмыз тиз-тизге бар къоранта...

Анам къашкъа сыйырнынъ къуйын айта:
— Асыл тегин савдырмай гъарип айван!
Кене тѣкти бир къопкъа акъ сютюмни
Янъы кельди, тильни анъламайман!
«Асрамасын бильмели», дий къартбабай:
— Айтмасын биль, о анълар эр тильден де;
Айван болгъач огъа да асрав керек,
Эпимиз шай къуйлы эдик яш экенде.

Анай къартман сыйыр ичюн тартышкъанда,
Биз бу якъта бабайман ойнашамыз;
Де саатин чыгъара, де быджагъын,
Де къолына, мойнына сарылшамыз.
— Къа Бекир, — дий, — корийим джигитлигинъ,
Тутушынгъыз Нурайман бир бель-бельге...
Къайсынгъыз бек къарамаң — белли болсын,
Къайсынгъыз бек чыдайджакъ боран-джельге?!

Бизлер де бек бегенип тюшюнджесин,
Шу саатге килимден тышкъа чыгъа,
Нурайчыкъман бель-бельге тутушамыз...
Мен тилимни чыгъарам, о тиш сыгъа...
О бирлери сусалар бизге къарап,
Къартбабайчыкъ къувана, къолын къагъа:
— Ай Бекир! — дий, — сагъынъа мукъайт бол!
Сакъ бол, берме аягъынъ ыргъачыкъкъа!..

— Оп, оп!.. А — айт Сийт-Бекир, ана шай,
Джанбашкъа ал! Ана, ана... Тарт, къалдыр, ат!
Ана-ана Чорабатыр! О-оп, аферин, балай!..
Нурай гъарип мугъая, джылап башлай.

Бабам: — «Ёкъ, — дий, — Сийт-Бекир козь бояды,
Ыргачыкыны кьайтармай джанбашкьа алды.
Яны баштан, болмаса, дызымлады!...
— Куреширмен сагъа мен биш бир кере;
Мен джыгъылсам бек арув сизлерге я?
Сенинъ улынъ тувулман айса энди,
Меним бабам кьартбабай, ана сагъа!..

Шактылдайлар джумлеси, Нурайчыкъ да...
Анам: — кель, — дий, — Сийт-Бекир, опь
Нурайшы.

Ёкъсам сагъа кьазантип бермем саба;
Кель, мугъайтма шайтип мен анайышны! —
Джувукълайман Нурайгъа яваш-яваш.
Кьолчыгъындан тутаман, кьалдыраман,
Башын сыйпап, кьалпагъын кийдирген сонъ,
Кьартбабайгъа джувура, сакъланаман...

Нурайчыкыны анайым кьучакълай, суге:
Емиш, акъча берермен саба сагъа.
Бугунъ акъшам осерсинъ Бекирден бек;
Ярын оны джыгъарсынъ бир туткъанда!..
— Тек курешмен, — дий бабам, — болмаз джигит;
Къа, кьарайым, кьайсынъыз яхшы ойнай?
Эсма балам, бер мында тильсизни сен,
Кьарайыкъ онынъ тилинден кьайсы анълай? —

Бираздан сонъ дувулдай тильсиз кьавал.
Гонълум тола, тамырым джана, кьайнай...
Аякъларым озьлери джурип кете,
Козьлеримде эр бир ший джырлай, ойнай...
Секирип турып Нурайман, ойнап башлай,

Къара джерни тебемиз, секиремиз;
Кьоллар бельде, башларда: «Оп, оп!» дий де.
Тизнимизни ерге шай тийдиремиз.
Джыр явашлай, бизлер де явашлаймыз,
Базы бирден юкселе, ачувлана,
«Сен де, сен де» дий бир шии кьулакъларда.
Аякъларны урамыз, джер тозлана...
Джырлар бите, денъише, болдырамыз.

— Энди ава кьалмады, — дий кьартбабай;—
Экеви де бек чебер, акъкыш айтсакъ.
Келипъиз мында Сийт-Бекир, сен де Нурай!..

Сен де, сен де алтын сач, шайлы Эсмам. —
Эсмачыкъ да сокъула арамызгъа.
— Мына сизге он капик, пайлашынъыз,
Той ясарсыз аш алып къокъланъызгъа!..

— Учер капик, — дий бабам, — экевине,
Дёрт капикни Нурайгъа ляйыкъ бермек.
Эсма ярын ойпаса шабаш алып.
Бекир джеткен, огъа акъча не керек?!
— Иште сагъа янъы адет! — диймен джылап. —
Бушынъюн де копкеджек тартышамыз.
Эр биримиз, энъ сонъы, бир бавурда
Юкълап къала, ушута, барышамыз.

ОЙ, СУВУКЪ ШУ ГЪУРБЕТ!

Ой, сувукъ шу гъурбет, атешсиз, сувсыз!
Турмышы бизлерге гонъюльсиз, джырсыз.

Бульбули джырласа мунъларым арта,
Сесчиги азгъана «Борлы»гъа тарта.

Тавларны къарайман, Чатыргъа ошай,
Козълерим джашара, къальбим джымшай.

Булутлар къарара акъырын-акъырын,
Таптайман ялышъыз тузлы джолларың.

Тюшкенде джавуны шувулдап-къуйып,
Опъкенде козимни сыйпалап-суйип...

Ойлайман анамшынъ бол козьяшларың,
Койимнишъ узакъта ольген джашларың.

Джолымда куломсеп къарай къызлары,
Козълерде опъгъанлыкъ, суйги ызлары.

Ошатам олары бахтсыз голь-айгъа,
Къарамай кечемен къайгыра-яна.

Мелевше, сармашыкъ, къаранфиль эр ер,
Гуллери ачылгъан, япрагъы къатмер.

Гуллери бек кызыл, ах насыл кызыл!
Кызылыны ничюн шай суемен бу йыл?!

Кызылдыр джуртымнынъ яйласы, кыры,
Кызылдыр бу йылынынъ ташкын Салгыры.

О ешилъ аданы кызылгъа бояйлар,
Кызылдыр «акъ» деген юксек манълайлар.

Суемен бу ренки эрен ренки деп,
Эренлер бетинде хакъ орнеги деп.

Меним де кызылгъа боялсын манълайым,
Гизлидже коминъиз, корьмесин анайым.
Кызарсын къанымдан джуртымнынъ гуллери,
Къокъласын бульбуллер, тутулсын тиллери.

Байрамда-сейранда татар кызлары —
Кушь корип онъмагъан танъ йылдызлары

Къопарып такъсышлар кокреклерине,
Халкъ ашкы тез толар джуреклерине.

Олемиз оларны онъгъармакъ ичюн,
Татарны тахтына чыкъармакъ ичюн.

Я джуртны къоруй да, сюремиз омюр,
Я «Джурт!» деп джана да, боламыз комиюр.

Будапешт. Апрель 13, 1918 с. «Янъы Чолпан»
№, 1924 с.

ТУМАН

Къаядан, тавдан зынджыра денъизге табан,
Памукътан йымшакъ, сюттен акъ индемез
туман.

Яваштан сыйпай чёллери сызгырмасын,
Эгилип опе денъизни, айгырмасын.

Ёкъ бола къая, ёкъ бола койлер, дере,
Керкеч ялы, кок денъиз тумангъа сишье.

Джигерге кире, къабара яваштан кокрек,
Яваштан сыйпай, тышчлана талпынгъан
джурек.

«Янты Чолпан» № 8, 1924 с.

УЗАКЪ ТАВЛАР

Узакъ тавлар, уджсыз тавлар,
Сиз де мени ойлайсызми?
Гизли-гизли джылайсызми,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар?

Сизлер кене чын коклерге тиесизми?
Булутлардан чал къалшакълар киесизми?
Кене сизге тырмашкъангъа кулесизми?
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Кене тюштишъ ят иллерге,
Гъарип къалдынъ сендеги о
Шенъ кобукли бол селлерге,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Ирмакълар сенден ташар,
Джигитлер сенде яшар,
Намышъ сенинъ дюнья ашар,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Кене сенден яш атлылар кечеми?
Къана-къана чокърагъынъдан ичеми?
Кене сенде эр заман шай геджеми?
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Аналарым эп багърынъда комюльди,
Назлы козьлер эп корьгенде джумулды,
Хор кушьлерде сенден меде умулды,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Бавурынъдан къаранлыкъта айрылдым,
Не кушь корьдим, не суюльдим, савулдым,
Не къаралдым, не пыталдым, сарылдым,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Сени корьсем кьарт айдамакъ болыр эдим,
Бу кыяда тез сарарып-солыр эдим,
Бир кошеде эп дюньяны унтыр эдим,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Сен юксексинъ, танъры бере башта сагъа,
Ич кыызгъанмай сен де акъыт сабанджыгъа,
Корьмесин ич балаларынъ ят босагъа,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

Гонъульчигим, тамырларым болдыргъанда,
Азраиллер мени сыкътап кыдыргъанда,
Джан бермийип сени анып отыргъанда,
Узакъ тавлар, уджсыз тавлар!

«Яшты Чолпан». № 8, 1924 с.

БУЛУТЛАР, БУЛУТЛАР!

Булутлар, булутлар!
Кезиджи булутлар!
Чонъгъаргъа, Чатыргъа
Джетиджи булутлар!
Алынъыз мени де, гонълюм ачылсын,
Козимден джашларым джуртыма сачылсын.

Булутлар, булутлар!
Бурчакълы булутлар!
Ал, ешилъ, сарылы,
Къошакълы булутлар!
Алынъыз, кетейик бек узакъ ерлерге
Салгъырда кетенин агъарткъан дульберге.

Булутлар, булутлар!
Ольмек истеймен,
Ольген сонъ коклерде
Кульмек истеймен!
Алынъыз, кетейик дерьялар четине,
Къарайыкъ якъындан Чолпаннынъ бетине!

Булутлар, булутлар!
Къамышлы голлерде,

Йылдызлар титреген
О уджсыз чёллерде,
Меши де алынъыз гурульдеп джавгъанда,
Тавларгъа сыйпанып дерьягъа авгъанда!

Булутлар, булутлар!
Къаерден келесиз?
Коюмден, анамдан
Не хабер билесиз?
Айдынъыз, барабар туйдырмай джылайыкъ,
Джолларгъа тюшейик, сарарып солайыкъ.

Булутлар, булутлар!
Джайлавгъа кетинъыз.
Эсмамшы корьсенъыз,
Селямлар этинъыз.
Йыйкъанъыз анамшынъ джашлы козьлерин,
Къолларыш опинъыз, унутсын кедерин!

Будапешт.

ТАКЪДИРГЕ

Джаш къызларны дёрт дываргъа къапап
къойгъан,
Тек факъырнынъ къысметин ашап тойгъан,
Сенсинъ залым, козинъ чыкъсын!
Мезарышны селлер джыкъсын!

Тувар-тувмаз сабийлерни алып кеткен,
Коп анайнынъ джаш башына келип еткен,
Сенсинъ, онъмаз; онъма, битме!
Оттан башкъа джерге кетме!

Гъарип халкънынъ бостанына джавдырмагъан,
Бизнинъ якъкъа булутларны авдырмагъан,
Сенсинъ саран; къурусын къолынъ!
Бильмий къал эм сагъынъ, солынъ!

Бирев бираз къарувлашып котерильсе,
Бираз кушеш тапып факъыр шай керильсе,
Сенсинъ кунни къырслап къачкъан,
Тюрлю бурчакъ, ашын сачкъан!

«Такъдир булай!» деп анайлар куйген вакъыт,
Джылавындан ташынь гошлю ийген вакъыт,
Сен къурула, чубугъышны ичесишъ,
Джырлай-джырлай яс урбасын пичесишъ.

Къач керелер джолларыма чукъур къаздышъ,
Къач керелер мащълайыма яслар яздышъ,
Кеие уздим тузагъышшынь зынджырларын,
Тез атладым шайташлыгъышъ чукъурларын.

Емин эттим, такъдир, сеимен чарпышмагъа,
Ольгенгеджек къолларышъа джапышмагъа.

Джолларышъа меним коксюм сед къураджакъ,
Козим даим артышдан шай джувураджакъ.

Ах тѣшесем чал сакъальшъ бир джолыма!..
Кечсе бир кушь къалын мойнышъ, ах къолыма!

Будапешт. Сентябрь 16, 1917.

КЪАРАНГЪЫ ГЕДЖЕ

Кунеш кете батыгъа, ай — тувушкъа,
Ёл коринмей, ышыкъ ёкъ мен тувушта.

Кунешке, айгъа ялварам, кельсе эгер,
Ёл косьтерир озиме тувгъаным Улькер.

Боран кечер, ёл къатты, сурюле къорай,
Адашкъан ёлджы айлана, тюз ёл арай.

Яры гедже къаткъан ёл, неперли терек,
Далгъасыз денгиз, уйгъун ёл ёлсызгъа керск.

Куньдюз онышъ, танъ сенишъ, гедже меним,
Къызыл Улькер сырдашым, сѣйлеткеним.

Булутлы гедже, бу гедже кель къатыма,
Буда деген эгерши сал атыма.

Къарангъы гедже дерешлик, манасы меним,
Къарангъы гедже догъурыр ясысы мешим.

Къарангъы гедже кишнеген айгъыр меним,
Къарангъы гедже агълагъан сарсыр мешим.

Къарангъы гедже къурулгъан план мешим,
Къарангъы гедже сызгъыргъан йылан мешим.

Къарангъы гедже етеджек озъ танъыша,
Къызыл Улькер къавушыр Чолпаныша.

Къарангъы гедже тавлары турды энди,
Танъ бу сефер батыдан бельги берди.

Къарангъы гедже борагъа къавушсын тешим,
Турынъыз, деп джашларны къакъкъан елинъ.

Биринджи кере туракъны коръди козим,
Къара ерни къучакълап, сагъынып оштим.

БОРАН

Къутургъан денъиз сим-сия, ачув джыя,
Шаркътап эскен рузгяршы энди туя.

Чеврильген къара туманман чевре-чети,
Корице джумле ёлджыгъа олюм бети.

Къутургъан денъиз къутура, тим-тик тура,
Инсап, айван къаяны окурип ура.

«Дув-дув!» эталмазсыгъ дерьяларгъа,
Къаялары сызгъыра эм янгъыра.

Деренге къачкъан балыкълар турмай къалкъар,
Гемисиз къалгъан ялылар, мейдаплыкълар.

Багъчадан, багъдан чапаман, сёз-шакъаман
Къайталар уйге Сейдали Айше апаман.

Сыкъладыгъыз янаша эсирикдайын,
Гизлиден чатлай къаялар ургъан сайын.

Ай-Петри де кьалтырай чёкермен деп,
Ялыгъа тюшер далгъадай чекермен деп.

Къаялар истер эр далгъа серильсин ташкъа,
Далгъалар дей эр къая чеврильсин къушкъа.

Сейдали ура чапасын серт къаягъа,
Отура, эп тырмаша эр къаягъа.

Токый эльбес къачаджакъ елькен энди,
Депъизмен къая чекиль деп тюшеджек энди.

Шаркътан эскен рузгярдан къутургъан депъиз,
Эр къаяшынь устине ташлайджакъ из.

Сейдали, сапла чапаны янышъа бакъ,
Къаялар къум олгъанджек о турсын сагъ.

Сентябрь, 1923 с.

КЪАЙТАРМА

Олюмни суемен эр кестен устюн,
Къанлы олюм буюк керчекчи, куськюн.
Олюм озь тувгъац, эм ана-баба,
Олюмнен ойшаймыз, чал бир «Къайтарма»!

Мещанлар ойнайлар ашымыз синъсин деп,
Аякълар джазылсын, тамырлар тынсын деп.
Мен кирсем тутушып олюмнен къол-къолгъа,
Уйретсем джашларгъа керчектен «Къайтарма»!

Олюмни мен корьдим, эр кестен дульбер,
Эр кестен къарувлы, эр кестен чебер.
Ал къанлы джаш олюм мерамым мешим,
Олюм атешинен джансыз тазе беденим.

Йыкъылгъан юртларшынь астында тувдым,
Бетимни, козь яшымшы Салгъырда джувдым.
Ольгенин суемен, яшагъан хордыр,
Мещангъа ольмек, ольдирмек зордыр.

Олюмге айтышъыз, коп эгленмесин,
Джигитнинъ эмри бир, коп эглетмесин.
Чалгъыман дос-догъру кельсин къатыма,
Сарылсын белиме, минсин атыма.

«Янъы Чолпац». № 1, 1923 с.

ЧАЛ БИР «КЪАЙТАРМА»

Ичкини севермен эр кестен устюн,
Шарапшыъ бочкасын тешермен тюбюн.
Буюклер ичкиси алемден башкъа,
Ичтим мен, ойнарман, чал бир «Къайтарма»!

Къасапчы тойышда шарапкъа тойдым,
Бетимни, козимни ракъыман джувдым.
Уйимниъ тавашын пыштавнен тештим,
Душманлар къоркъсынлар, чал бир
«Къайтарма»!

Душманда джашав, коп джашав тилек,
Магъа тек джигитче бир олюм керек.
Дженъерми меши сонъ топ, тюфск, къама?!
Энъ къашлы согъышлар магъа «Къайтарма»!

Кокюшке айтышъыз, коп гурульдесемсин,
Джигитлер ичиңде, азбарда джурьмесин.
Джигитмен! Кокюшнинъ бойуны бурарман,
Ичтим мен, эсирдим, чал бир «Къайтарма»!

Ал къанлы джаш кызлар мерамым мешим,
Шарап атешимен джансыз джурегим!
Лапазан тугульмен, джигитмен — джигит!
Озенлер, эрелер бермесин огют.

«Яш къувет» № 16 1925 с.

ДЖИГИТКЕ

Б. Чобан-задеге багъышлан.

Эй джигит! Къальбинъи йылдырым урса,
Душманынъ коксюнъи тепмелеп турса,
Мезарынъ устюне сарайлар кърса,
Астындан кене де «Хакъман!» деп багъыр,
Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр.

Дерьялар буз болып устигъе джавса,
Парланса бу дюнья, бошлыкъкъа авса,
Душманынъ сулюкдай къанынъи сорса,
Ичинъде джангъан от сѣмесип, джансын!
Артынъда къалгъанлар «Джигит! деп ашьсын.

Эгер де къальбинъде джангъан от сѣнсе,
Мешигинъ кырылса, хорлыкъкъа конъсе,
Чархлар токътаса, терсини дѣнсе,
Умютинъ узиюлип, гонълюнъ соймасын,
Джигитлик ич ольмез, хавфынъ болмасын.

ОЛАР ДА ИНСАН ЭДИ

Роман

VII

Арадан ярым саат кечер-кечмез Бекир энди шеэрде эди, ёлда корьген шейлерни тамамен унутты. Арабасыны чаршынынъ кенарыша, о бир койлю арабаларындан эппейи узакъ ерге, койлю эвининъ яныша янаштырды, атынъ башына ем торбасыны асты, озю де къавеге догъру кетти. Амма о къавеге кирмек нистинде дегиль. Къавенинъ ичи пек къалабалыкъ эди. Факъат не чобан Сейд-Алиши, не Эйверни, не де банкъа бирини корип олды.

Артыкъ Сейд-Али бу ерлерге кельмез. Даа не, ишлерини уйкен огълу Ремзи беджерип. Эм де уста олгъан. Даа не, озю де эвинде отурыр. Ремзининъ де акъылы эрмени акъылындан эксик дегиль. Бакъ, сен, э, чобанлар да адам олдылар! Бизим топракъ онынъ топрагъындан эки кере чокъ, амма кеше де ёлларда сюрюшип юремиз. Иште, комолизм да кельмекте. Бакъайыкъ кимге ярайджакъ? Лафазанларгъа ярамайып кимге ярайджакъ? Комолизм дедиклери де асылында лафазанлыкъ дегильми? Комолизманы корьмек истегенлер къавеге кирсинлер. Лаф да лаф, арты кесильмей, мен кирмем...

Бекир къавеге кирмемге ксесен-кес къарар берди, солгъа бурулып, чаршынынъ о бир тарафында булунгъан чуфут Левининъ тюкянына тараф адымлады. Чуфут Леви шишман вуджудынен алчакъ ве тар тюкян къапысыны тыкъаткъандай къапыда отура, авучларышы окъалап, баыда кучюк, томбул пармакъларышы бири-бирине кечиререк, тюкян огюнден кечкен-кеткенши, солгъун, ёргъун адамларны сейир эте, санки дерсинъ оларнынъ джеблеринде

не кьадар пара олгъанышы бет сымаларышдан ашъламакъ истей эди.

Леви узакъта, адамлар арасында Бекирни корьди, эл-лериши онъа узатып, адымлады:

— Вай, Бекир агъа! Бизлериши унутгъышъ, Бекир агъа! — деп, Бекирнишъ кьолтугъыша кирди, берабер тюкянгъа тараф кеттилер.

— Ашайджагъым, ичеджегим бар, деп, бизлериши унутгъышъ, Бекир агъа! Хатыр биле сорамайсышъ. Сизишъ койлюлер бу ердеш кечкендэй олсалар хатрыны со-райлар. Оксюзюнишъ алышы бир кере сорасашъ Алла сагъа бинъ савап берир. Не вакъыттан берли сени корьмедим, Бекир агъа, не вакъыттан берли! Къарышъ, къызышъ, айвашларышъ, тарлаларышъ, багъларышъ, багъчаларышъ, тютюнлеришъ, алмаларышъ, армутларышъ насыллар? Яхшылармы? Валлайи, бизши корьмеге кельмейсишъ, Бекир агъа!

Тюкянгъа якъылаштылар. Бекир ягъышъ фиятышы сорады, чуфут Леви сакъалыны къашыды, Бекирнишъ бетине дикъкъатсеш бакъты:

— Не? Ягъмы? Ягъ дедишъми, Бекир агъа? Ягъ ёкъ, ёкъ! Тапсыкълыкъ башланды, бильмейсишъми, Бекир агъа, тапсыкълыкъ башланды. Ягъышъ фияты эр ерде эки кере артты, менде де айны фият.

— Айнысы не кьадар?

— Юзь элли рубледеш учъ юзге чыкъты килосы. Бир капик акъкъышъны ашамам.

— Бир ай эвельси юзь кумюшке алгъан эдик, гъалиба!

— Валлайи, Бекир агъа, унуткъансышъ. Юзь эллиге алгъан эдинъ, юзь эллиге.

— Юзге алдым, олян, мени серсемлетме.

— Юзгеми? Валлайи, унуткъансышъ, Бекир агъа!

— Унутмадым, эриф! Быракъ, артыкъ чуфутлыкъны, кель адам ол! Муштерини алдатмакътан не файда?

— Я, илайи! Бекир агъа, меним киби бир оксюзиши ынджытма! Чуфут деме маъна, козюнюни севейим. Кърымчакъ десешъ яшмам, амма чуфут десешъ адамлар мени Израильдеш кельди деп сагър. Валлайи, мен буралыйым!

— Буралы олгъанышъны билем, амма кене де адамны серсемлетесишъ!

— Я, Алла! Татаршы ким серсемлетип олур? Сенишъ кибишини алдаткъан джешшемге кетер, Бекир агъа! Меним ерим дженшетте.

— Ээ, ягъ къачкъа?

— Эски фиятыша.

— Демек юзь кумюш?

— Юзь кумюшшиң янына элли даа, этер юзь элли кумюш.

— Мени ачувландырсаң, валлай, кетерим, бир даа сениңнен алыш-вериш япмам.

— Я, илайи! Къыйнама мени, Бекир агъа! Оксюзии корламакъ гуняхтыр, валлай, гунях!

— Ээ, къач кумюш?

— Тенекешинъ тюбюнден олса юзь кумюш!

— Яша, иште бойле адам ол!

— Устюнден олса юзь элли кумюш.

— Сен манъа тюбюнден бер.

— Тюбюнденми? Валлай, Бекир агъа, сачыңны, сакъалыңны акъ басты, амма кене де ягъдан анъламайсың. Тенеке тюбюндеки ягъыңъ ярысы чёр-чёрлюктир. Чёр-чёрлюкни не япаджакъсың?

— Ээ, ойле олса устюнден бер!

Тюкянъа кирдилер. Чуфут Леви эллери сийпалай, дюкяншың бир кошесиндеки ягъ тенекелериниң устюнден чувалларны алды.

— Къач кило?

— Бир тенеке.

Леви тенекелерге дикъкъатнен бакъты, эр бирини тутып, сыкып бакъты, ортадан бир данесини чекип чыкъарды.

— Иште, бушы ал!

— Амма оның тюбюнде чёрлюги бар.

— Бу тенекеден ёкъ, бу темиз! Ичинден бир чёп тапсаң къайтарып кетир, параны берири. Бу тенекениң ягъыны юзь етмишке сатам, амма сен юзь эллиге ал. Юзь элли! Бир капик биле акъкыңшы ашамам!

— Темизми?

— Бир чёп тапсаң кетир, параны къайтарып берири, Бекир агъа!

— Я-аа, мешим башкъа ишим ёкъ, деп беллейсинъми? Шеэрден койге, койден шеэрге ягъ ташыйджагъыммы?

— Амма ягъ темиз, Бекир агъа! Бушың килошыны юзь етмишке сатам. Валлайи! Яры фиятыша берем де, устюне бир де опыке эшитем.

Бекир: «Опкелсмениң, я!» — деди, къарысыны сёзюни хатырлады: «Паалы алған уджуз алыр.»

— Мадамки, ягъ темиз...

Парасыны одемек ичюп къоюн джебинден эски, ипран-ған джуданыны чыкъарды. Чуфут Леви Бекириниң джуданына козьлерини тикип, томбул пармакларынең сийрек сакъалыны къащымагъа башлады.

— Валлай, бир тепеке ягъ! Башкъасына юзь етмиш бешке бергенимни санъа юзь эллиге бердим. Батырдың меши, Бекир агъа, батырдың. Амма сен яхшысың. Русларгъа килосыны эки юзь кумюшке сатам, амма санъа юзь эллиге! Сени ссвем, Бекир агъа! Хатырышдамы, учъ йыл эвельси мешим огълума бир сепет юзюм кетиреджек эдингъ?

Бекир апансыздан бир шейни хатырлагъан киби олып, джуданыны къапатты: «Ким?» — деди.

— Сен, Бекир агъа, сен! Валлайи, унуткъансың! Не къадар унуткъасың сен, Бекир агъа! Дермандан тюш-тюш, гъалиба. Не олды санъа, эр шейши унутасың?

Чуфут Леви козьлериши айретнен ачты, джуданыны джебге сокъкъан Бекирниң элине дикъкъатнен бакъты.

— Валлай! Мен юзь эллиге сатам, эрмени Кавакян килосыны эки юзге сатмакъта. Сирке истемейсишъми?

— Ёкъ.

— Курпе керек дегильми? Яры фиятына!

— Ёкъ!

— Уи?

— Ёкъ.

Бекир яваш-яваш барып, ягъ тепекесиниң четине отурды, козьлериши даа пск ачып, чуфут Левииниң бетине тикильди:

— Улан, чуфут Леви!

— Аман, Алланъы север исепъ маъа чуфут деме, Бекир агъа, мен бу ерлим.

— Не фаркы бар, я? Якъынджа кель, сенден бир шей сораиджам.

Леви Бекириниң яшына кельди.

— Сениң къафанъ акъыл анбары экен, ойлеми?

— Валлай, ойле дейлер. Амма мен сизинъ киби бейлерден акъыл парасы истемем, акъылымны да ягъны бергенимдай бедава беририм.

Бекир козьлериши ерге алды, сораиджакъ шейини ба-ягъы тюшюнди, энъсесини къашыды, башышы котерип козьлериши чуфут Левииниң козьлерише тикти:

— Дагъ йыкъылырмы?

— Я, иляий! Дагъны не дие йыкъа... йыкъаджакъ оласың, Бекир агъа? Санъа дагъның не зарары токъунды?

— Улан, эшек эриф, мен йыкъмайджагъым, йыкъылырмы, деп сорайым.

Чуфут Леви томбул пармакъларынен сийрек сакъалыны къашыды.

— Валлайи! Дагъшы насыл йыкъаджакъсынъ, Бекир агъа?

— Улан, эшек эриф, мен йыкъмайджагъым. Йыктылырмы?

— Амма дагъ, насыл дагъ? Ромапкъошмы? Чатырдагъмы? Аюдагъмы?

— Ёкъ, ойле балабан дагъ дегиль. Меним тарламнынъ устюндеки Къушкъая!

— Валлайи, Къушкъая десе, Бекир агъа! Къуш киби уфачыкъ бир шей десе.

— Къуш киби уфачыкъ да дегиль. Бу сенинъ тюкянынъ-даш бельки он, бельки де йигирми кере буюктир. Ярысы таш къая, ярысы топракъ. Девирилирми?

— Валлайи! Не зарары токъунды? Не ичюн Къушкъаяны девиресишъ, Бекир агъа?

— Улан, эшек огълу эшек! Мен девиремми?

— Я, иляий! Я ким девире, ким, Бекир агъа?

— Руслар! Девирилирми?

— Девирмелерини сен истединъми, Бекир агъа? Сен истединъми? Бекир башышы эгди, гъазаплы бир сеснен: «Къушкъаяны меним тарлама девирселер, тарлашынъ ярысы эльден кетеджек!» — деди.

— Я, иляий! Не ичюн сен демин манъа — Къушкъая демединъ? Валлайи! Юзь етмиш бешке саткъан ягъымны юзь элнге берем де, кене манъа инашмайсынъ, Бекир агъа!

— Не ичюн инашмайым, инашмасам, сорар эдимми?

Чуфут Леви эгильди, йымшакъ, томбул эллерини Бекирини тизлерине къойды, козьлерини Бекирини юзюне тикип: «Саңа айтайым!» — деди.

— Айт!

— Девирмезлер.

— Я-аа?

— Девирмезлер, девирмезлер, vessелям!

— Я-аа?

— Девирмезлер! Ким девире билир, Бекир агъа. Бириси чыкъып Къушкъаяны девиреджегим дер исе, билъ ки, о будаладыр.

— Догъру! Мен де будаладыр дедим, эм де будалагъа бешъзей эди.

— Валлайи, Бекир агъа!

— Меним янымда бир рус чалыша.

— Русмы?

— Рус. Бир дегиль, эки рус!

— Эки рус! Валлайи, сен зенгин олдынъ, Бекир агъа! Амма ягъынъ фияты кене де юзь элли! Бир капик акъ-кышын ашамам.

- О рус да «Хохо, девирмезлер», деди.
- Мен де девирмезлер, дейим.
- Амма бакъ, Ялтанышъ алдында чамларны кеселер, тѣпелерни девирелер.
- У-ууу! Сенишъ коюнъ башкъа, Ялта башкъа. Сенишъ коюнъде рус бармы?
- Эки дане, меним янымда чалышалар. Бири Кала Мала, бири Иван!
- Ялышъыз эки данемни?
- Эки дане, баба огъул!
- Ээ, корьдинъми, эки рус не япа билир? Ялтанышъ исе ярысы рус!
- Догъру айтасышъ.
- Валлайи, койлюшынъ тарласына дагъ девирѣлирми, Бекир агъа? Ойле бир шей япыладжакъ олса укюметнинъ адамы келир, кятип дерлер онъа, яши начальник. Ойле орта ерден дагъны сенишъ тарланъа девиреджегим демез. Кятип келир, элинде укюметнинъ кягъыты, ферманы...
- Догъру.
- Ун истемейсинъми?
- Бер.
- Кятип элише ферманы алып эвишъе келир. Тарланъа кирмез.
- Догъру, джылап да керек, бер!
- Укюмет меселеси кягъыткъа язар, ашълатыр. Тарлагъа бир зарар келеджек олса, укюмет зарарны одемек ичюн бу къадар пара береджек деп кягъыткъа язар.
- Яша. Къафанъа акъыл анбары дегенлери догъру экен, Леви.
- Курпе истемейсинъми?
- Истейим, бер!
- Зарарны одерлер. Чюнки тарла сенишъки, укюметинъки дегиль. Сенишъкими?
- Менимки! Бабадан къалгъан мирас!
- Ооо, баба мирасы! Кимсе токъунып оламаз.
- Комолизма топракъларны ала, деген бир лаф эшиттик.
- Кимден эшиттинъ, Бекир, ким айтты? Мен айттыммы?
- Ёкъ, сен дегиль, койлюлер уйдуралар.
- Сен башкъасышышъкине дегиль де, мешим лафым: къулакъ сал. Русиеде не ичюн инкъляб олды? Топракъ ичюн! Не ичюн къан тѣкюльди? Топракъ ичюн! Ээ, топракъны ким аладжакъ? Бир кимсе! Топракъ алышмай-

жакъ, бериледжек. Байдарда Мордвишинъ топраклары-
шы татарларгъа берелер.

— Ойлемш?

— Ойле!

— Яша, къардашым Леви! Абулкъат киби айтасынъ.
Эм валлайи, айткъан шейлеринъ догъру.

— Сирке истемейсинъми, Бекир агъа?

— Ооо, оо, сиркеши унутмайым, къары риджа эткен
эди, яхшы да акъылыма тюшюрдинъ.

Чуфут Леви еринден турды, озюнден мемшон олып
кулюмсиреди, кучок, йымшакъ томбул эллерини сийпа-
лай-сийпалай тюкяншышъ ичерисише кирип кетти, бираз-
даи элише дефтер, къалем алып чыкъты, мермер тизгяхкъа
эгилип, Бекириниъ эсабыны язып башлады. Язаркен:
«Валлайи, Бекир агъа, алемге ягъыншъ килосышы юзь
етмиш бешке сатам, санъа юзь эллиге! — деди. — Сен де
тарланъда русларны чалыштырасынъ, валлайи, зенгин
олдышъ, Бекир агъа, зешгин!».

Бекир теренден кокиос кечирди, элини тизине урды:

— Ах, ах! О эки рус меним башыма мусаллат олды,
мусаллат! — деди.

— Я, илайи! Не олды дедишъ, не олды?

— Башыма беля алдым, беля!

— Не ичюн беля алдынъ башынъа? Валлайи, языкъ
дегильми санъа, Бекир агъа?

— Языкъ, языкъ, ама не япайым?

— Валлайи, санъа языкъ, Бекир агъа!

— Эки руснынъ себебинден алты джан янды!

— Вай, вай! Маңъа айтмадынъ, Бекир агъа, ким янды,
ким олды, кимши комьдинъ?

Бекир къолуны котерди, янъган джанларны пармакъ-
ларынен сайды.

— Батталнынъ Энверини билесинъ дегильми?

— Билем.

— Сакъаллы Кала Мала эвишинъ янындан кечип кетер-
кен Энвериниъ беш яшындаки огълу ондан къоркъып,
дамдан йыкъылды, бала башыны эзди. Бир.

— Вай, вай! Языкъ олсун баланынъ башына.

— Бизим Мачик хасталанды, пычакъ астына кирди. Эки.

— Вай, вай!! Языкъ олсун Мачикке. Не ичюн этиши
кетирмединъ, Бекир агъа?

— Эв огюндеки бостанда эки къабакъ орькеши бир
керенден къурды. Учъ.

— Вай, вай! Языкъ олсун къабакъларгъа, къурумаздан
эвель кетирген олсанъ сатар эдим, Бекир агъа!

- Эпъсемде чыбан чыкты. Дёрт.
- Вай, вай! Язык олсун эпъсенъе.
- Айшенинъ джанышы яктым. Беш.
- Вай, вай! Язык олсун кызгъа.
- Беш джан янды, иште. Эписи Кала Малапен Иван-
шынъ себебинден.
- Вай, вай!
- Чобан Сейд-Алини билесинъми?
- Билем, козюни севейим, не де яхшы...
- О да къалкты мени сёгмеге!..
- Вай, вай! Не себептен сени сёге, Бскир агъа?
- Къайда билейим? Эвине, топрагъыша рус алды деп,
миллетни мапъа къаршы ызгъыштырмагъа башлады.
- Вай, вай! Пек ярамай адамлар о Сейд-Али, пек ярамай.
- Ярамаймы?
- Ёкъ, яхшы!
- Яхшымы?
- Ёкъ, фена!
- Сен бир айт, мен эки. Эки де айтсам, аз, учь
де! Чюнки фенадыр джинабет, фена! Дёнердолап киби
эки юзлю!
- Эки юзлю!
- Бу эки русны топрагъыма алмаздан эвель яхшы
аркъадаш эдик. Огъуллашыен келир, данма ишимде ма-
нъа ярдым этер эди. Энди исе бетиме бакъмай.
- Вай, вай не себептен бакъмай, Бекир агъа?
- Бильмейим. Янышъа рус явурны алдышъ деп! Му-
сульман топрагъыша рус кетирдинъ, деп!
- Вай, вай! Амма озю эрменилернен алыш-вериш эте!
- Бекир козьлериши ачты, айретнен чуфут Левинишъ
бетине бакъты.
- Ёкъ, джаным!
- Эбе-эт, эбет! Эрменилернен агъа-къардаш киби ке-
чипе. Бекир бирден еринден турды.
- Эрменилерненми?
- Чуфут Леви де дефтериши, къалемниш тезгяхкъа бы-
ракъты. Бекирге якъышлашты, томбул пармакъларынен
сийрск сакъалыны къашыды, Бекиринишъ бетине дикъ-
къатнен бакъты:
- Демек, бойле. Не ичюн мапъа айтмадышъ,
Бекир агъа?
- Ээ, булар кой давалары! Шеэрлилер бойле шейлер-
ден чокъ анъламазлар, деп айтмадым.
- Я, иляий! Мен анъламасам, ким анълар, Бскир агъа?
Мен сенинъ адамынъ дегилимми?

— Адаммысыпъ, я!

— Амма бу чобан Сейд-Алининъ эрменилернен тутун-асы насыл ола?

— Я, иляий! Мени зиянгъа отурттынъ, Бекир агъа! Юзь етмиш бешке саткъан ягъымны санъа юзь эллиге бердим. — Юбан Сейд-Али эрменининъ досту.

— Айтмаса, джаным!

— Валлайи! Бу сене чобан Сейдалининъ киразларыны ким сатты? Мен дегиль! Эрмени! Кавакян сатты, Бекир агъа!

— Ойлеми?

— Валлайи! Мен ялан айтырыммы? Бекир агъа? Меним ерим дженнестте. Валлайи! Юзь етмиш бешке кеткен ягъны санъа юзь эллиге саттым.

— Токъта, бираз токъта! Сейд-Алининъ киразларыны эрмени Кавакян саттымы?

— Я, ким сатты? Мадамки мен сатмадым, демек эрмени Кавакян сатты. Былтыр юзюмлерини де Кавакян сатты, армутларыны, алмаларыны да Кавакян сатты.

Бекир юмругъыны тезгяхкъа урды:

— Вай, сени дёнердолап, эй!

— Валлайи, Бекир агъа, къуветнен урма, тезгяхымны кырарсынъ, янъысыны алмагъа парам ёкъ. Юзь етмиш бешлик ягъыны юзь эллиге алдынъ, валлайи, батырдынъ мени!

— Токътаса бираз, токътаса! Бир капик акъкъынъны ашамам.

— Мен де акъкъынъны истемем.

— Демек, ойле! Сейд-Алининъ малыны эрмени сатты, э?

— Валлайи, эрменилерге къардаш киби. Бу йыл эрмени Кавакян Сейд-Алининъ малыны тренге юклеп Москвагъа айдайджакъ. Эрмениге ортакъ олды.

— Вай, анасышы!

— Валлайи, меним ягъыма языкъ, уджузгъа кетти.

— Акъкъынъынъ кечмесини истемем. Килосыны юзь етмиш бешке сатар исенъ мен де юзь етмиш беш беририм!

— Ёкъ, ёкъ санъа юзь элли...

— Хайыр, юзь етмиш беш! Бир капик эксигине алмам. Демек ойле! Эрменилернен алыш-вериш япар да манъа койге явур кетирдинъ демеге къалкъар! Вай, сени дёнердолап! Токъта даа, мен сени бир корейим!

— Валлайи, Бекир агъа, сакъын адамны ольдюрме! Сен оны бугунъ ольдюрсенъ, о да ярыш келип мени ольдюрир. Языкъ олур маъа, огълум Шолом оксюз къалыр.

— Къоркъма, къардашым, къоркъма, ольдюрмем. Резиль эрменилернен алыш-вериш якъан юзю къара! Япар исенъ, яп, барем, сесишъи чыкъарма! Ёкъ, манъа койге явур кетирдинъ демене къалкъар. Манъа Мачикши рум богъасына алыш бардынъ демене къалкъар, Вай, анасы!

— Валлайи, бизим ягъ юзъ эллиге кетти.

— Юзъ етмиш беш!

— Валлайи, юзъ эллиден саярым санъа, Бекир агъа!

Бекир юмругъышы мермер тезгяхкъа даа да кучълю урды: «Юзъ етмиш беш дедим, юзъ етмиш беш!» — деп къычырды.

— Сагъ ол, бар ол, Бекир агъа! Я, Иляий! Юзъ етмиш беш дединъми?

— Юзъ етмиш беш! Базарлыкъ япмакъ ичюн мен явур олдыммы, эрмени олдыммы? Юзъ етмиш беш! Айды, ал къалеминъи, яз бакъайым!

Томбул чуфут Леви башта эллерини бири-бирине ышы-кълады, къалемини алды, мермер тезгяхкъа эгилип эсапны язды. Ягъны юзъ эллиден язаджакъ эди, амма Бекир оны юзъ етмиш бештен язмагъа меджбур этти. Леви ушы, курпелерни, джылапшы, сиркени де яхшы фиатларнен эсап-китапкъа кирсетти.

Бекир янып-якъылып, опыкеленмекни девам эте, эллери къалтырай. Къоюн джебинден ипрангъан джузданышы чыкъарып, къагъыт параларны сайды. Секиз биш беш юзъ рубле бермек керек эди. Чуфут Леви сесиши чыкъармайып, джуздангъа бакъа, Бекириниш джуздашында даа чокъ пара олгъанышы анълады.

— Валлайи, Бекир агъа! Джузданышъ эскирген, санъа янъы джуздан керек!

— Пара олсун да сакъламагъа ер тапарым.

— Валлайи! Тютюшлериниш саткъан сонъ о къадар параны къайда, къайда сакълайджанъ? Санъа янъы джуздан керек!

Леви шай дер экен, дюкян ичинде-гъайып олды, бираздан сонъ янъы джуздан алып, ортагъа чыкъты: бу устю арап арифлернен сюслендирилъген бир джуздан эди.

— Валлайи, Бекир агъа! Бу джуздангъа бир бакъ. Бойле джуздан биш кумюшке биле алынмаз. Сен мешим достум олган олсанъ, оны санъа сатар эдимми?

— Джаным, джузданы мен не япайым?

— Валлайи, Бекир агъа! Джузданы не япайым демень недир? Дюшъ эрмени Кавакян кельди, бу джузданыш и-теди, амма озю ичюн дсгиль, билесинъми ким ичюн? Чобан-Сейд-Али ичюн!

— Вай, анасыны!

— Бугунь саба да кельди, джужданшы истеди, сатамадым, сенинъ ичюн сакъладым. Амма алмасанъ сатарым. Мен джужданшы не япаджагъым?

— Ойлеми?

— Валлайи! Мен ялан айтырыммы, Бекир агъа? Менде пара ёкъ. Сен алмасанъ эрмениге сатарым, эрмени де Сейд-Алиге сатар!

— Эх, ойле исе, бер!

Бекиринъ эсабы он эки бинъ беш юзь кумюшке чыкъты. Бекир парасыны текрар-текрар сайды, чуфут Левиге беш юзь кумюш борджлу къалды. Тютюнлерни Ялтагъа кетиргенде одейджек олды, айрыджа сёз берди, малны азырламасыны, акъшамгъа таба келип, арабасына юклейджегини айтып, тюкяндан чыкъты.

Алышкъанлыкъынен, чаршы мейданышы кечип, къавеге тараф кетти, амма къавеге етип бармаздан эвель чобан Сейд-Алини, онынъ къавеге булунмасы ихтималышы хатырлады. «Бармам джинабетнинъ янына, эрменинен алыш-вериш япа!» — деп тюшонди, асабийленди, къалтырагъан эллеринен бир тютюн сарды. Бекир шашмалады, анги тарафкъа кетмекни, не ерге баш урмакъны бильмей эди.

«Хах, биз эки русны чалыштырамыз, о исе койге явур кетирдинъ демеге къалкъты. Озю исе эрменининъ элинден отъмек ашай. Эрмени чуфут дегиль. Чуфут мусульман дегиль амма, христиан да дегиль. Мадам ки, мусульман дегиль, христиан да дегиль, демек бу алда онынъ малы не арам, не эял. Амма эрмени? Охоо! Биринджи душман ким? Эрмени! Ёкъса, русмы? Эх, рус да эрмени де айны шей. Сонъра чуфут. Булар исе малларыны биринджи душмангъа берелер, биринджи!»

Бойле тюшонджелер эсаретинде Бекир чаршы ортасында туруп, тютюнини ичип битирди, анджакъ бундан сонъ бираз ятышты. Арабаны чуфут Левининъ дюкянына чекип, сатын алгъан шейлерини юклейджек олды, амма бирден Эсманынъ Айвасылдаки кысым-акърабаларыны хатырлады.

— 8 —

Дагъларнынъ устюнде къара, агъыр булутлар топлана, Къызыл таш ёлуна кучлю ягъмур ягъаджакъкъа бенъзей эди. Акъшамгъадаже де эпшей вакъыт бар. Бекир Ялтагъа

кельген экен, Айвасылгъа барып Эсманьшъ сой-сопла-рышы да корьмеге къарар берди, ёлгъа атланды. Ялта артта къалды. Айвасыл ёлуна тырмашмагъа башлан-маздан эвель токтады. Чуфут Левиден алгъан мал-ларышы тюшонди. «Левиде мени амма да кесип-къа-вурды! Ягъышъ килосыны юзь эллиге тюшюреджек эди, мен де юзь етмиш беш демеге къалкътым. Эше-клигиме тоймайым!»

Бекир сусты, сонъра элини балдырына урып: «Явур олдыммы ёкъса, элыниъ судийсинен базарлыкъ япайым!» деди.

Сонъра къоюн джебиден яны джудзанышы чыкъар-ды. Аджайип бир джудзач. Чуфут Левиниъ айткъанына коре, бу Фелестин джудзаны экен, устюнде арап ариф-лериен язылган кумюш орынеклер бар. Паалы олмагъа паалы, амма берген парасына лаякъкъ эди.

Бекир джудзаны кюлланмагъа къарар берди. Эсма-гъа теслим этеджек олды. Барсын, Эсма оны сацдыкъыныъ бир кошесинде сакъласыш. Айшени къоджагъа бергенде оны киевге эдие этеджек олды.

Бекир алгъан малларышы текрар-текрар козь огюне кетирди, эсапларны зеиниден кечирди, борджуны хатыр-лады. «Эй, бизни джынкозъ судий кесип-къувурды! Амма чобан Сейд-Алиниъ де ким олгъаныны аяладжкъ», — деди ве башкъа тюшонмеге къарар берип, Айвасыл ёлуна тырмашмагъа башлады.

— Айй, мен койде эки русны чалыштырыр экеним. Сейд-Али де эрмешилернен алып-вериш эте. Сесини чы-къармаса да оладжакъ! Амма, ёкъ, къалкъар, манъа койге явур кетирдинъ демеге! Ах, сени эки юзьлю сени!

Тери, ёргъушыгы чокълашкан сайын Бекир даа зияде асабийлене:

— Токъта сени, токъта! Мен сени бир даа корейим! Сени, эрмени базарышышъ досту, сени... Токъта сен!..

Эки де-бир нефес алмакъ ичюн токътай, терини силе, топрагыны, тарласыны тюшюммеге башлай. Эй, адам сени, не оладжакъ да, ким келеджек де ата мирасы олган топрагыны аладжакъ? Тарла Дженовиз къалеси тикленген кунъден берли о ерде тура. Нидже-нидже заманлар келип кечти, бу мемлекетниъ эфъсесини нидже-нидже асырлар кемирди, амма топракъ кене де еринде тура, кене де еринде къаладжакъ. Дегиль ко-молизм, анги мусибет кельсе кельсин, топракыны алып кетип оламаз!

Бу тюшондже иле Бекирниъ юрегиине сув сепильди,

козьлерини юмды: «Мен козьлеримни о эвде ачтым, о эвде де къапатырым!» — деди.

Ёкьюшнынъ агъырлыгышы, ёргъушлыгышы шимди аякъларында, белинде яхшы этип ис эте, сыкъ-сыкъ токътай, сылакъ пошусысен манълайындаки терлерини силе, ойлана. Тюшюнджелери къарыша. Чюнки зеининден Ялта дживарында девирильген чам тереклери кечмесинен кеңдини девирильген бир чам киби ис эте эди. Табанлары, эллерини парча-парча, ахырда, кубрелерининъ устюнде, чуллар ичинде яткъан Кала Маланен Иванны козьлери огюне кетиргенинен кеңдисини сач-сакъалы бири-бирине къарышкъан, ахырда кубрелерининъ устюнде, сыртында пис чулларнен яткъан алда зан этти. Кеңдисини олардан чокъ айырды этип оламады. Бекир озь тюшюнджелеринен не Иваннынъ, не Кала Маланынъ, не де чуфут Левининъ юреклерине кирип ола. Оларнынъ ичини корип оламай. Бу шей Бекирининъ зайыф тарафы эди...

Солда юксек бир таш дивар бурульш, Айвасыл ёкьюш диварнынъ артындан догъру, койге эне. Бекир чуфут Левиден русларнынъ Къушкъаяны тарласына девирмейджеклерини анълагъан сонъ тарласыны артыкъ чокъ тюшюмез олды. Чобан Сейд-Алининъ де эрменилернен алыш-вериш якъаныны эшиткен сонъ янында Кала Маланен Иванны чалыштыргъаны ичюн кеңдисини энди къабаатлы саймай эди.

Бекир башыны котерип, манълайындаки терини силеркен, бирден буз кесильди: дивар артындан сагъ элинде бир сепет, сол элинде сопасы къарт чобан Сейд-Али чыккып келе эди.

Он адым авлакъта Бекирининъ къаршысында чобан Сейд-Али тура эди. Бекир къалтырады, бир дува окъуды, чар-чабик озюни къолгъа алды. Бу не де шашыладжакъ бир тесадюф! Айвасыл ёлунда Сейд-Алинен къаршы-къаршыгъа келеджегини Бекир акъыллына биле кетирмеген эди.

Бекир козьлерини Сейд-Алининъ козьлерине тикерек юмругъыны сыкъты, онъа тараф эки адым атты. Қаршыда Сейд-Али де юмругъыны сыкъыш, Бекирге тараф адымлады. Олар, экиннинъ де юмрукълары сыкъылы алда къаршы-каршыгъа турдылар, бир анъ козь козьге бакъыштылар.

Сонъра Бекир яваш-яваш юмругъыны котерди, козьлери толды, сыкъылгъан юмругъыны терли кокюсинен урды, дудакълары къалтырады ве: «Қабаат менде!» — деди.

Сейд-Алининъ де козьлеринден эки яш тамчысы без

сакъальша акъты: Сейд-Али де юмругъышы котерди, ко-
кюсише урды ве «Къабаат менде» деди.

Бекир индемейип агъламагъа башлады, козьлеринден
боюнджакъ киби сыджакъ яшлар юварланды. Текрар
юмругъышы сыкъты, кокюсише урды:

— Эй, Сейд-Али агъачыгъым, япма, эйлеме, козюнъши
севейим! Менден он беш яш буюксиш! Ойле деме!
Къабаат менде!

— Ёкъ, мен къарт эшеким, къабаат менде!

Экиси бирден къолларышы ачтылар, бири-бирлерини
къучакъладылар, бири-бирине сарылып агълаштылар. Ба-
ягъы опошип-агълашмакътан сонъ, экисиини де къаль-
бине фералыкъ яйылды, эки къардаш киби ёл кенарышдаки
ешиль отлар устюне отурдылар.

Шимди кимсинъ кимге не айткъанышы хатырламай-
лар, бильмейлер. Кечкен аджджылар, азарлар, куфюрлер
тамамиле унутылгъан, сакки араларында ич бир шей
олмагъан. Чобан Сейд-Али Бекирниъ янында русларны
чалыштыргъаныны бильмей, Бекир де Сейд-Алиниъ Ял-
тада эрменилернен алыш-вериш эткенинден хабери ёкъ
эди. Узакъ айрылыкътан сонъ бири-бирилерине энди къа-
вушкъан эки къардаш киби цевбетнен бири-бирилерине
дертлерини тёктилер.

Бекир чуфут Левииниъ тюкянындаки паалылыкъышы
айтты, Сейд-Али эрмени Кавакяндакиши. Куннинъ, кой-
нинъ ишлеринден лаф эттилер. Бекир Кала Мала ве
Иваннынъ себебинден янгъан жанларыны пармакълары-
нен сайды, Къушкъая меселесини этрафлыджа айтты.
Чобан Сейд-Али дикъкъатнен динъледи, динъледи, сонъра
элини Бекирниинъ омузына къойды:

— Эй, къардашым, тарланынъ ичине тёпе девирилир-
ми? Девирмезлер. Топракъ девиреджек олсалар Къызыл-
ташта дере ёкъмы?

Догъру! Бекирниинъ тарласына якъын ерде дере бар!
Шоссени кенълетмек ичюн топракъ девиреджек олсалар
дереге девирирлер! Бекир бунъа инацды: шимди
Сейд-Алиниъ янында аятынынъ энъ бахтлы дакъкъала-
рыны яшап кечире эди. Текрар чуфут Левииниъ тюкяны-
даки паалыкътан лаф башлады, сатыш алгъан малларыны
бирер-бирер сайды. Къоюн джсбинден фелестин джуз-
даныны чыкъарды. Джудан къолдан къолгъа кечти, узе-
риндеки арапча языларыны инджеледилер, кумюш орьнек-
лерге бакътылар, ичини-тышышы да инджелеп, яхшы мал
олгъанына къапаат бердилер.

Бекир джуданышы Сейд-Алиниъ элинден алды, дже-

бине кьояджакъта, бирден акъылыша бир шей кельди. Джудангъа бакъып терен тюшонджеге далды, сонъра сакин бир сеснен: «А, Сейд-Али агъа, билесинъми...» — деди. Лякин агъызыны ачып сёзюни девам эттирип оламады. Бир шей айтмакъ истей амма, сеси богъазында кырыла. Манълайыны, самайларышы тер басты. «Эй, Аллахым, сен сабыр бер!» — деп тюшонди ве джуданышы яваш-яваш кьоюн джебине сокъаджакъ олды. Факъат кълтырагъан эли фелестип джуданышы джебине ич сокъуп оламады. «Эй, Аллахым, мени шейтан тюртти! — деп тюшонди. Шейтан тюртсе де айтаджакъым!»

Бекиринъ тизлери, эллери, ченгелери кълтырады. Козьлерини Сейд-Алиден къачырып: «Бу джуданышы кимге алгъанымны билесинъми?» — деди.

— Кимге?

Шимди козьлерини ихтияр Сейд-Алининъ козьлерине тикип, къуветли бир сеснен: «Сешинъ Ремзинъе!» — деп, джуданышы Сейд-Алиге узатты.

Ихтиярынъ козьлеринде бурюшик бетини яшарткъан бир тебессюм пейда олды. Бекиринъ козьлериндеки эеджандан озю де эеджанлангъан Сейд-Али кулюмсиреп:

— Ремзигеми? — деди.

— Ремзиге!

Сейд-Али сепетини огюне чекти, кълтырагъан эллерицен сепетни къарыштырып бир шейлер арамагъа башлады. Эм сепетини къарыштыра, эм де: «Ремзиге, Ремзиге! дей эди.

— Ремзиге! Мешим Мачигимши пек яхшы бакъкъан...

Бир акъшам устю оны Топузлычешме башына къадар айдап кетирген. Бизим Айше кызыны расткетирген. Айше кызгъа сешинъ ананъны, бабанъны озь анам, бабам киби седем, деген Алтын парчасы сешинъ Ремзинъ! Мен де оны севиндиреджек олдым, иште, бу джуданышы алдым...

Чобаи Сейд-Али шимди не джудангъа бакъа, не Бекирге, титреген, къуру эллерицен эп сепетини къарыштыра. Ниает четлери къара пускюлли, пемпе, безаз, кърмызы гуль нагъышларышен суслецидирильген йипек бир шал чыкъарды, Бекиринъ огюне, ешилъ отларынъ устюне яйды, сыкъ-сыкъ нефес аларакъ:

— Буны эрмени Кавакяндан алдым, — деди. — Бу шалны Трабзондан къачкъанда кетирген. Тюркие малы. Манъа сатты.

— Гузель шал!

— Кимге алгъанымны билесинъми?

— Кимге?

— Сениң Айшене!

— Меним Айшеме?

— Сениң Айшене! Топузлычеше башыңда бизим Ремзиге расткельген. Бизим Ремзиге сениң апаньы, бабаңны озь апам, бабам киби севем, деген. Сениң Айшене алтыш парчасы! Эх, меним кызым ёкъ. Бу шалшы Кавакянының тоокянында корьдим. Не десенъ де Тюркие малы. Иште, Айшени севиңдирмеге кьарар бердим...

Текрар кьучакьларышы ачтылар бири-бирине сарылдылар. Бекир Айвасылгъа барып, Эсманының сой-акърабаларыны зиярет этмектен вазгечти. Узакъ айрылыкътан сонъ апансыздан корюшкен эки кьардаш киби муаббет ве севиңч ичинде берабер Ялтагъа кьайтгылар.

Къаведе адам пек чокъ эди. Батталшың Эйвери, Чилеңгир ве башкьалары ишлерини битиргенлер, малларышы арабаларына юклеген, чаршы четиндеки къаведе топлаңгъан эдилер. Кими дама ойшай, кими сенини чыкъармайып къаве иче. Базылары газета окъуй, Руснедеки вазият акъкъында лакъырды этип отуралар.

Чобан Сейд-Алишен Бекириниң ичериге кирмеси кимсениң дикъкъатышы джелъп этмеди. Кечип Эйвериниң масасы башына отурдылар. Чобан Сейд-Али окъкъалы учь къаве сымарлады, бирер тютюн сардылар.

Батталнының Эйвери индемейип отура, экиде бир акърабасы Сейд-Али ве Бекириниң бетлерине къачамакъ бир назар ташлай, санки экисени бирлештирген багъны анъалмакъ истей.

Къаведжи къавелерни кетирди. Сейд-Али башыны котирип, къаведжиге: «Анавы домино ташларыны кетир, кьардашым!» — деди, сонъ Эйверге козь тикип:

— Эйвер, Бекир дайыгынен бир оюн ойна, мен де сизни сейир этейим! — деди.

Эйвер кульди, Бекирге бакъты:

— Амма кызмакъ-мызмакъ ёкъ Енъсем...

Бекир къаведжиниң элинден кьутуны алды, ташларыны мермер масагъа тётти. Эйверге сёзюни битирмеге фурсат бермеден: «Ах, сени кьалпазан! Сен мени не вакъыт енъдинъ де шимди енъеджек оласынъ?» — деди.

— Аз енъдимми, Бекир агъа?

— Айды, айды, бу иш лафнен олмаз! Кель, косьтер, бакъайым, насыл енъеджегинъши!

Экиси домино ойнаркешлер о бир масалар башында топракъ меселесиниң музакереси кет-кете джанлана эди. Эйвериниң козьлери домино ташларында, дикъкъатышы ич де айырмай, Бекирни енъмеге чалыша.

Бекир коммунизминъ Къызылташкъа келеджегине иланмагъаны ичюн башталары чокъ къулакъ салмагъан эди. Амма шимди койлюлер русларнынъ Ялта иле Акъ-мисджит арасындаки шоссенинъ базы ерлерини тюзетеджеклерини, ёлгъа асфальт тешейджеклерини лаф этмеге башлагъан эди. Бекир шимди козьлери ташларда, къулакълары лакъырдыларда, эм ойнай, эм динълей.

Четтеки масалар башындакилер шоссеге асфальт тешельмесининъ койлюлерге зарарлы я да файдалы оладжакъыны кестирип оламай эдилер. Базылары бу иштен кяр къатыкъ, себзе, юзюм сатып, зенгин олмакъ умутинделер. Зыт бакъышта олгъанлар исе русларнынъ койлерде хырсызлыкъ япмаларындан къоркъалар. Ялтанынъ юкъарысындаки койлерден айван биле чалыша, койлюлер Ялтагъа эшип, чуфут Левинынъ тюкянындан килит алалар, ахырларыны килитлейлер экен!

О бир масадан бириси сесленди:

— Бойле шейлерден Батталнынъ Энвери анълар. Айт, бакъайыкъ, Энвер, бизге бу асфальттен зарар келирми?

Энвер авучындаки домино ташларындан козьлерини алмайып джевап берди:

— Зарар кельмез.

— Файдасы бармы?

— Бар.

Бекир сабырсызланды:

— Улан, сен бакъса! Айды, лафкъа къарышма!

Четтеки масалар башында отургъанлар бир анъ сустылар. Энвер домино ташыны масагъа урды:

— Бир бешли!

— Бир учълю!

— Иште, бир бешли даа!

— Къапаңдымы?

— Ёкъ, ёкъ, чек!

— Чектим, менде ойле шей ёкъ!

Четтеки маса башындаки койлюлер яваш-яваш келип, оюн масасынынъ башына топландылар. Бириси яваштан сорады:

— Файдасы бар, дединъми, Энвер?

— Бар, дедим. Ойна, Бекир агъа!

— Ойнадым.

— Бир бешли даа.

Бешлини масагъа урды, козьлерини койлюлерге коте-рип, сёзюни девам этти:

— Файдасы шу ки, ёлгъа асфальт тешельсе автомобиль

кечекенде ёлгъа якъын багъларнынъ юзюмлерине, тар-
лаларнынъ тютюмлерине тоз къошмаз. Я, бу бир файда
дегильми?

— Демек багъы, тарласы ёлгъа якъын олгъан койлю
асфальттан файда кореджек, э?

— Ойле!

Бекир бир аныге кенди тарласыны хатырлады, козь-
лерице севинч ышыкълары парылдады.

— Ойна, тосун, деликъашлы, ойна, козюнъни севсейим!

— Бир беш даа!

— Ай, кене бешли! Акъыллысынь, я, Эйвер! Асфальт-
тен яхшы анылайсынь ама, доминоны менден яхшы бед-
жерирсинъ деп зан эттем. Иште, бир дёртли!

— Дёртли беш!

— Кене беш!

Койлю: «Биз исе бунынь аксини эшиттик!» — деди.

— Не экен?

— Ёлгъа якъын койлюлер бу асфальттан зарар коред-
жек экенлер.

— Насыл зарар.

Бекир Эйвернинъ бетине бакъты:

— Ойна, ойна, асфальтке къулакъ асма! Шимди ас-
фальт вакъыты дегиль.

Койлю Бекирге ян басмады:

— Ёлдаки тёпелерни тарлаларгъа, багъларгъа девиред-
жек экенлер. Япарлармы?

— Керек олса девирирлер. Не ичюн девирмесинлер?

— Амма тёпе тёпеден фаркъ этер.

Бекир ачувланмагъа башлады:

— Улаи, ойна дедим, оюнны ойна! Къалкътынъ маъна
оюн ортасында тёпе девирмеге!

— Токъта даа, Бекир агъа, анылайыкъ! Тёпе Къушкъая
киби таш исе, къая исе?

Бекир даа пек къычырды:

— Ойна, Эйвер! Санъа не? Муэндис олдышьмы?

— Бойле шейлерден муэндис анылар. Къушкъая киби
бир тёпени девирирлер, деп зан эттем, не дерсинъ?

— Девирирлер, барот сагъ олсун. Тюрклер Чанакъ-
къаледе къоджамаи инглиз гемилерини батырдылар. Чо-
къча баротлары олгъан олса Ингильтереши да батырыр
эдилер. Къаяны адам-акъыллы оюн, ичине барот толдур-
салар дегиль Къушкъаяны, Келинкъаяны биле учурырлар.

Бекирининъ кейфи бирден къачты, насылдыр бир шей
джаныны сыкъмагъа башлады. Къоллары сакниден къал-
тырай. Бир аны домино ташлары аз къалды элинден

түшмеге, амма тез-тез озюни кьолгъа алды. Яваш ве опыкели бир сеснен: «Ойна, Энвер!» — деди.

Аякъ устюнде тургъан койлю девам этти:

— Демек ойле! Не зарары белли, не файдасы. Ойле я, эр къазанчышы бир зарары бар. Киминиш тарласыша тоз кьонмаз, киминиш тарласыша тѣпе девирилир. Бунъа дюнья дерлер. Иште, бир бешли даа. Сенде ѳкъ, Бекир агъа, чифте бешли де менде! Къапанды.

Бекир къалтырагъан элиндеки домино ташларышы бирден мермер маса устюне савурды, фырлашып еринден турды:

— Улан, сен не де кьыркъанбар бир адамсынъ! Къалкытынъ миллетке асфальт дерси бермеге. Сонъра да бешли, бешли, бешли! Бу къадар бешлини кайдан арап тапасынъ? Ичинъи, багърынъи бешлернен толдурдынъмы?

Койлюлер яваш-яваш масадан четлендилер. Энвер сусмакъта, къавени терек бир сукюнет толдурды. Ялтанынъ устюндеки дагъларда ягъмур булутлары яваш-яваш шеэрге энмектелер. Къавеге бир къач койлю даа кирди: «Кучълю ягъмур кельмекте», — дедилер.

Бекир яваш-яваш скемлесине чѳкти, индемейип, домино ташларышы къарыштырды? Козьлеринде аля даа атеш парылдай эди.

Чобан Сейд-Али бирер къаве даа сымарлады, Бекирнинъ козьлериндеки атешши сѣндюрмек истер киби, лафны ачты.

— Койлюнинъ тарласына таш-топракъ девириллер деп тюшонмейим. Укумет бар, кимсени зараргъа отуртмаз. Ойле бир шей япыладжакъдай олса, кунъ-эвельси хабер берир, зарарны одер.

Сейд-Алининъ бу сѣзлери Бекирнинъ ичиндеки умути текрар джанландырды.

— Яша, Сейд-Али агъа! Догъру сѣз агъзынъдан бал киби тамлады. Мен де демин айны шу шейни чуфут Левиге айттым. О да догъру, деди. Мирас топракъкъа кимсе токъунып оламаз, деди. Эх, о бильмесе, ким бильсин? Джинабетнинъ башы акъыл анбары дегильми санъа!

Къаведекилер башларыны саллап, Бекирнинъ сѣзлери догъру олгъаныны тасдикъладылар. Энверден гъайры эписи ѳлгъа асфальт тѣшельмесинден кимсеге бир зарар кельмейджегине инангъан эдилер. Къавелер сымарланды, янъыдан оюнгъа башладылар.

Бекир домино ташларыны авучларыша тизер экен, артта, къавенинъ джамларыша ири-ири ягъмур тамчылары эди. Бир анъ, аран огюндеки мейдаанда къурутылаяткъан

сырыкъ-сырыкъ тютюнлериши хатырлады: «Берекет, Иван эвде! Тютюнлер зиян олмаз!» — деп тютюнди ичинден, мыйыкларыны бурды, озюнден мемшон олган алда мыйыкъ астында кулюмсиреди.

— 10 —

Кунеш тамам Бекирниъ эви узеринде келип сыджакъ ышыкларынен Кызылташнынъ тенеке дамларышы, бош ёлларышы, терк этильген тарлаларыны якъып къавургъан арада Романкъошнынъ артындан адждера киби къоджаман бир булут кокке котерильди, дагъларнынъ устюнде токъталды, къабарды, къуршун ренкли демирге бенъземеге, базы ерлери исе къарармагъа башлады. Сонъра дюньянынъ къаерине энеджегичи бильмегендай къыврылды, къопукъ, кесик бир къач къара парчаны дагъларнынъ къара учурымларына пускирди: ягъмур кельмекте эди.

Кызылташлылар телюкени ис этмей эдилер. Къадышлар софаларда акъшам емеклерини пиширелер, чамашыр ювалар, айвашларшы суваралар, акъшамны, акъшамнен берабер шеърден къайтаджакъ къоджаларышы беклейлер.

Бирден Дегирменкойнынъ артындан тотлу демир репкине, къырмызыгъа ошап кельген бир башкъа явуз булут котерильди, къыврыларакъ кечитке ятты, рузгярларгъа къарышып, къыврыла-къыврыла кунешнинъ юзюни къапатты. Эки явуз булут эки яман аскер киби Романкъошнынъ устюнде къаршы-къаршыгъа келип турдылар. Кунеш сёнди, рузгярлар сусты. Къаршы-къаршыгъа турган эки адждера булутнынъ арасындан сим-сия, кучюк-кучюк булут парчалары бишлернен къаргъалар киби Кызылташнынъ устюне учуштылар. Сонъра уджюм башлады. Булутлар токъуштылар, мутхиш агъызларыны ачтылар, бири-бирилерине къырмызы тиллерини косътердилер... ве кок гудюрдеди.

Айше софагъа чыкъкъанда ири ягъмур тамчылары башта ахыры орыткен тенекелерге, сонъра бостандаки къабакъ, хияр, бакълаларгъа, инджир тереклерининъ япракларына такъыртынен тюштилер. Тамчылар ашагъыда автомобиль ёлунынъ тозуны тарадылар, мезарлыкътаки къалын мешелерининъ уджларында репксиз бир сес чембери япракъ ёл кепарларында, къуру чалыларнынъ япракларыны, ташларны, диварларны тарай-тарай деъизге тараф кеттилер.

Айше софадан ашагъы атлады, дагъларгъа бакъты, деръал софагъа къайтып, анасына къычырды:

— Апа! Ягъмур келе, ягъмур! Тютюнлер харап оладжакъ!

Эсма ушлы, хамырлы эллеринен эвден чыкты, къара думашларгъа бурюнген дагъларгъа бакъты:

— Чап, кызым, чап! Не яптыкъ да, Алла бизни бу къадар кырыр!

Айше бирден софадан фырлашып чыкты, кестирме сырыкъларыны девиререк, тютюн аранларыша тараф чапп кетти.

Эсма хамырлы эллерини котерип аля даа кычыра эди:

— Бельки элли сырыкъ тютюн! Эй, Раббим, бизге шимди тек бу етишмей эди! Иван, Иван! Неердесишъ, козю чыкъаджакъ?

Кенар одагъа чапты, къапыны оттюрди:

— Иван, эй, Иван, одадасынъмы?

Къапы ачылды.

— Иван, имдат! Элли сырыкъ тютюн!

Иваннен берабер азбаргъа чыктылар.

— Дагъларышъ ягъмур басты, аранларгъа эне. Чабик ол, тютюнлерни ичериге алышъыз, ашъладынъмы?

— Хохо!

— Хохо! Тилинъи ары тишлесин! Аранларгъа кет дедим санъа! Тез ол! Тютюнлерши къуртар.

Иван керильди. Башта Романкъошнынъ устюнде къаршы къаршыгъа кельген эки явуз булуткъа, сошъра тикилип Эсманынъ бетине бакъты. Кольмегининъ енъинен бурнушы сюртти, ерге тюкюрди, багъча ёлуны кечип арангъа тараф кетти...

Айше койден даа чыкъмай эди, Аюдагънен яйля арасындаки кечиттен эскен рузгяр шиддетини арттырды. Ша-къырдай, улуй, кывырыла. Багъырларышдан, этсклеринден кучюк-кучюк парча-парча булутлар зынджырларындан къуртулгъан юзьлернен копек киби яйлянышъ артыша чапалар, базылары Топкъаягъа, базылары Келинкъаягъа энелер. Рузгяр мерхаметини джойып, ахырларынышъ тене-келериши къопара, тар ёлларынышъ тозуны, топрагъышы, топракъта не бар исе эпсини, тобанларыны, къуру япракъ-ларыны, кыуш къанатларыны, чалыларыны савурыш, арман-харман япып, авагъа учура эди.

Эр ер чытырдай, алма, армут даллары ерге эгилелер, кырылалар, юварлана-юварлана озьлерини таш-дивар асларына аталар.

Айше эп чапа. Рузгяр базан чыпкакъ аякъларына, базан бетине шиддетнен урула, лякин аякълар рузгяргъа боюн эгмейлер. Рузгяр онышъ бетине, козьлерине, сачларына

уджюм эткен сайыш Айше юрегинде даа зияде къует ис эте. Чюнки арашларыныш огюндеки сырыктларда бабасыныш тютюшлери бар эди. Тютюшлери кюртармакъ азыннен козьлери алев-алев яна, чатыкъ къашларыныш арасындаки чызыклар булутлар киби шиддетлеселер, Айше башыны тим-тик тутып, арашларгъа бакъа, ягъмур бастырмадан, тютюшлери кюртармакъ истей.

Айше чапмакъта. Рузгяр Айшениш къуетини баш этип оламайджагъыны анылагъан киби байырларгъа, багъчаларгъа, арашларгъа барып урула, токътамайып, къашкыр киби эп улуй.

Романкъошныш устюнде янъыдан йылан къуйруклары киби атешлер ойнаштылар. Булутлар шакъырдады, рузгярлар улудылар. Бекириниш арашы огюндеки сырыктларгъа багълы тютюш япраклары урыккен бишлернен къуш киби бирден авагъа савурылдылар. Айше: «Я, раббим, тютюшлеримиз, тютюшлеримиз!» — деп багъырды.

Бишлернен тютюш япраклары буланыхъ авада башы бош къушлар киби учушалар. Базылары алчакъларгъа эне, багъчадагы гереклериниш даллары арасында гизлене, базылары ёл четиндеки таш дивар астрларына, базылары даа да тез учуп, денъиз бетке кете эдилер.

Айшениш юреги чапалаца. Айше чаресиз эди. Кене де: «Ах, тютюшлеримиз, тютюшлеримиз!» — деп, эп чапа. Кимерде бир япракъ ёлгъа тюше, келип Айшениш аякларына сарыла, сонъра ондан къачып, ёл четиндеки къаяныш астына гизлене. Айше яшлы козьлеринен тютюш япрагына бакъа, бабасыныш отурткъан, суваргъан, осьтюрген, къыргъан, арашгъа ташыгъан, кендисиниш де йипке кечирген бу япракъ санки Айшениш юрегине сокъулып, козьлерини яшландыра.

Яшын даа да шиддетнен яшнады, булутлар къарарды. Рузгяр апансыздан тынды, четке сюрюльген кемик киби уджюмнини кести.

Дагъларгъа думанлар чёкти, кок къараргъан сайын къуру арашгъа чыкъкъан ёлгъа, ёл четиндеки къаяларгъа, чалыларгъа ири ягъмур тамчылары тюшип башлады. Бу къоджаман тамчыларны корьген Айше къоркъты, юреги къуш киби чапаланды, бир дува окъуды.

Ягъмур артыкъ арашлары сарып, койге энип башлады. Тамчылар Айшениш бетине башта тек-тюк урдылар, сонъра юзьлернен, бишлернен тамчылар оныш устюне атылдылар.

Ягъмур ягъа, чукъурлар голь, ёллар ирмакъ олалар. Айше исе эп чапа. Селлер акъа. Айшениш чыпакъ аякъ-

лары сувларгъа, чамурларгъа баткъан сайыш тютюнлерни къуртармакъ умюти де юрегинде сѣнип башлады.

Айше ѳкъушкъа тырмашты, ниаат аран огюндеки мейдангъа келип токътады. Сырыкъларыныъ чокъусында бир тютюн япрагъы къалмагъан, рузгярыныъ учурып оламагъан япракълары сувларда яталар.

Айше аран къапысыныъ аралыгъында тура. Аркъасына ягъмур шыбалай. Айше чыплакъ сырыкъларгъа, койге санки бутюн дюньягъа чевирилип бетиши авучларынен къапатып индемейип агъламагъа башлады.

Айшенинъ усть-башы сым-сылакъ. Устюндеки къырмызы, тар аштери къуветли, къатты эндамына япышкъан, янбашлары, бели, ссмиз бир тай сырты киби томалакъ ве парлакъ эди. Санки къалемшен сызылгъан къара къашлары, ченгесине тюшкеп сачлары агъламакътап сюзюльген гъарип, безаз, махзюн чересине джашлы бир гузеллик берелер.

Айше элини котерип, ахырыныъ тахта къапысыны тутты, башыны къолуна таяды. Ягъмур кесильмек бильмей, сонъсуз бир шырылты аран дамына тѳкюле эди.

Шай этип, аран ичиндеки къаранлыкъларгъа сес-солукъсыз, арекетсиз бакъып тургъанда белини, омузларыны, янбашларыны санки бир эль, кийик бир айваншыныъ серт, кескип тырнакълы панджасы панджалады. Бирден омузларында джыллы, сасыкъ бир нефес ис этти. Къоркъусындап къалтырады, козьбсбеклери буюди. Омузларыны панджалагъан серт панджалар апансыздан кокюслерине энди, мемелерини сыкъты.

Айше бирден артына айланды, элини урьккен бир мышыкъ панджасы киби узатты ве керп чекильди:

— Иван!

Къаршысында Иван араннынъ диварына таянып козьлеринде инсаннынъкине бенъземеген кулыкю иле Айшеге бакъып тура эди.

Айше Иваннынъ козьлериндеки ифадени алдырып оламай, кендисини сюзьмекте олгъан адамыныъ кым олгъаныны дерсинъ бильмей, къалтырап: «Иван, Иван, менден не истейсинъ?» — дей эди.

Иван исе куле, сыкъ-сыкъ нефес аларакъ, къуру чиркин дудакъларыны эзип, бурюштиререк: «Ойна, татар къызы, ойна!» дей.

«Ойна!» дей ве ягъмур тюбюндеки Айшеден къоркъар киби, къалтырагъан эллери, бутюн барлыгъышен диваргъа сокъула. Айшенинъ онынъ яшына озъюлюгинен кельмесини, янында турмасыны истей, кесик, сакин бир сеснен: «Кель, кель, татар къызы!» — дей.

Иванышны кейфтен титреген кесик сеси Айшенин юрегине пичакъ киби саплана, къаршысында диваргъа таяшып тургъан адамышынъ Иван олгъанына шубе догъура эди.

Айше окюр-окюр агъларкен Иван бирден Айшенин устюне атылды панджаларышы мемелерине сапаяракъ, багъырды:

— Аниота! Аниота!

Иван шимди тамам кендиси — мутхиш ве къоркъушч бир инсан эди. Айшени агъмур, чамургъа йыкътырып, юмрукълар, тепмелер иле вахшийлердже дѣгмекте. Сачларында тутьп, аран ичинде сюйреклей, къырмызы антериш котерип къутургъан бир копек киби Айшенинъ баджакъларышы, къолларышы, гердашыны тишлей.

Айшенинъ шевкъатлар ичинде оськен гейч, назлы вуджуды Иваныш чызмалары, юмрукълары астында эзиле, Иваныш сасыкъ нефеслери астында сѣне эди.

Иван шимди кендиси эди. Айше къырмызы антери кокюсине чекильген, мос-мор, къашлы баджакълары чамурларда, къуветсиз ве заваллы алда ята эди. Бу манзара Иванны айындыргъандай олды. Артыкъ Айшеге уджюм этмей, Айшени агъмур, чамур ичинде быракъып, четтен сейир этмек истеди.

Иван яваш-яваш еринден турып, барып дивар астына отурды, аркъасыны диваргъа таяп, хош бир ѳргъунлыкънен, раат-раат козьлерини къапатты. Иссиз, арекетсиз козьлери къапалы, дивар тюбюнде баягъы отурды, сонъра козьлерини ачты.

Агъмур тынгъан, кок юзюнде тек парчалангъан, агъаргъан, къопукъ булутлар кезимектелер.

Иван Айше яткъан ерге бакъты, Айшени къыдырды, Айше ѳкъ эди. Еринден атылып турды, арагъа кирип чыкъты, шашкъыш козьлеринен мейдангъа бакъты. Айше ич бир ерде ѳкъ эди.

Иван мейдан четине чапты, токътады. Ашагъыда къаялар арасында, айванларнынъ койге энген ѳлда акъкъан сувларны, чамурларны сачратып Айше чапмакъта эди.

Иван Айшенинъ артышдан бакъып кулды, амма бу бир севинч кулыкюси дегиль эди. Залымлыкъшы тамамиле косьтерип оламагъанына ачувланыр киби чиркин бир кулюшнен кулды, юмругъыны саллады, тепеден ашагъы тюкюрди: «Сен меним огюмде бир даа ойлайджакъсынъ, татар къызы!» — деди.

Айше эп чапа. Агъмур тынды. Денгизден эскен къуру, сыджакъ рузгярлар Айшенинъ ченгелерине тѣкюльген сачларыны охшайлар. Лякин Айше не денгизни, не коюни, не

де джыллы рузгярлары дуя, тек чапа, чапа, чапа. Базан къайда, кимге чапкъаныны бильмей, коюнн, эвлериин баткъан, ер юзюнде исе пайнозю къалгъан киби дуя эди. Чапаркен, Ивандан дегиль, булутлардан къоркъа, булутларынынъ сим-сия, къоркъунч къаранлыкълары оны къува-лагъандай ола.

Дюшя дерсинъ бом-бош: Ремзи биле Айшени бош-лукъларда быракъып, бу дюньяда кеткен. Козьлерише бир кимсе илишмей. Айшенинъ юреги де кимсени бек-лемей, кимсени къыдырмай...

Айше кестирме сырыкъларынынъ янына келип тур-гъанда, софадан къысыкъ-къысыкъ къадын сеси эшити-льди:

— Иван къайда? Онынъ «Хохо» деген тилиши ары тишлесин! Арацларгъа бар дедим-де, манъа «хохо» деди.

Айше салланды, кестирме сырыкъларыны тута биль-мек ичюн эллериин узатты, тутып оламады, юзюкююн чамургъа йыкылды.

Софадан айшы шу сес эшитильди:

— Акъыз, санъа не олды?

Айше кестирме сырыкълары янында, чамурлар ичише, аякълар астында тапталгъан бир гуль киби ята эди. Софа-даки сес даа кучьлю янъгырады:

— Къызым, санъа не олды???

Айше козьлериин ачты, къуру, без, титреяткъан дуда-къларынен: «Ана, ана, сезсинъми, аначыгъым?» — деди, софадаки сес анасынынъ сеси олгъанына эмни олгъандай, ишдемейип козьлериин къапатты...

— 11 —

Куны акъшамгъа тараф ёл алды. Къызылташта багъ-чалар, ёллар, тарлалар олюм тёшегинде сонъ нефесини берейткъан хасталар киби сакин ве тильсизлер. Ялышъыз байырлардан, сачакълардан, ёкъушлардан сув шырылты-лары эшитильмекте. Шоссесе не кельген бар, не кеткен.

Ялтада исе эр акъшамки киби койлю арабаларынынъ копчеклери тыктырдай, арабалар скеле яшыннан солгъа бурула, агъыр-агъыр ёкъушкъа тырмашып башлайлар.

Чаршы бошалгъан, бир чокъ тюкянларнынъ къапыла-рына килитлер асылгъан. Ялышъыз чуфут Леви эр акъшам олгъаны киби бу акъшам да сонъки койлю арабасынынъ кетмесини беклей, шишман вуджудынен дюкян къапысы-ны къапаткъандай турып, къаведен чыкъаяткъан койлюле-рге бакъмакъта эди.

О бу акъшам пек бахтлы эди, чошкы куш пек яхшы кечти. Ягъышы яхшы фиятшен сатты, Москвада окъугъан огълу Шоломгъа мектюп язды, мектюпшен берабер пара да ёллады. Мектюбинде: «Окъу, Шолом, окъу! Окъусанъ дюшьяны пармагъышда айлаңдырырсынъ, окъумасанъ меним киби заваллы бир еудий оларакъ къалырсынъ!» — деп огютлер берди. Шимди буидаң долайы гонъюли раат эди. Азрети Мусаашъ онъыъ тѣшегини джешетте азырлагъанына шимди, бу дакъкъаларда даа зияде иана эди.

Леви эппейи вакъыт къапыда турды, узакътаки кой-лолерни козылеринен сюзѣди, бирер-бирер козы этти, саткъан малларышы, къазанчышы козылери огюнден кечирди, ягъышыъ килосыны Бекирге эки юзъ кумюштен сатмагъанына бираз яныкълады. Лякин бир тарафтан юзъ эллиге сатылгъан малышъ юзъ етмиш бешке кеткешине баягъы севиинди. Кърымда татарларшышъ артмасышы, татар къадышларышышъ эр йыл бала догъурмаларыны, он йылда Кърымда энъ аздан он миллион татар олмасыны джаң-юректен арз этти. Эллерини сийпаларакъ: «Я, иляий! Кърымда татар олмаса алымыз не олур эди? Эпимиз бирер заваллы еудий олур эдик!» — деп тюшонди.

Къаршыдаки къаведен дѣрт-беш адам чыкъты. Чуфут Леви оларнышъ арасында Бекирни корьгенинен томбул пармакъларышен сийрек сакъалыны къашыды, сонъра: «Я, иляий! Бельки Бекирге даа бир шейчик сатарым!» — деп дюкянына кирип кетти. Учъ, беш дакъкъадан сонъ кене къапы огюне чыкъты. Мейдашыныъ къаршысында Батталыныъ Энвери Бекирнишъ атыны арабагъа екти. Чуфут Левинышъ дюкянына тараф сюрьмеге башлады. Бекир исе къолу ихтияр Сейд-Алинишъ омузында мейданы кечип дюкяпгъа догъру кельмекте эди.

Чуфут Леви оларны бойле ян-яна, омуз-омузгъа юрип келеяткъанларышы корип, юреги табанлары астына тюшкендай къалтырады, бешъзи сарарды, олю киби олды. Тюкянгъа кирип ун чуваллары арасында сакъланмакъ истеди. Амма Сейд-Алинен Бекир тюкянгъа якъынлаш-яткъанлары себебинден къачып оламады.

Чобан Сейд-Али къавгъа этмеге башлайджакъ олса, Леви ягъышъ фиятышы юзъ кумюшке тюшюреджек эди. Ичинден: «Я, иляий! Намуссыз етиштирген. Шимди экиси де мени ольдюрмеге келелер!» деп тюшюне ве къалтырай эди.

Сейд Алинен Бекир даа да якъынлаштылар. Бекир узакътан къычырды:

— Улаш, чуфут Леви!

Чуфут Леви кьоркьусышдан аз кьалды ерге йыктылмагъа, кьалтырагъан элсеринен кьапынынъ кьарчыгъа-сыны тутты.

— Мал азырмы, чуфут Леви?

Чуфут Леви оларны кьаршылап алды. Агъламсыравукъ бир сеснен джевап берди:

— Валлайи, Бекир агъа, чуфут деме манъа! Кърымчакъ десенъ яшмам, чуфут десенъ Сейд-Али бей бабамны Москвадан кельди, деп беллер, пичагъыны элине алып, валлайи, башыны кесип атар!

— Амма чуфутсынъ, ойлеми?

— Мен бу ерлим, Бекир агъа! Акъмесджитлим. Агъам Къарасувбазарлы, дайым Кефели, эмджем Судакълы. Акъмесджитте кызы кьардашынынъ тоюнда эки молланынъ арасында отурдым, кьаве ичтим. Дедем Багъчасарайда хашларгъа хызмет этти, мен де сизге этем. Ойлеми, Сейд-Али бей?

— Ойле. Билем, намуслысынъ.

— Догъру айтасынъмы, Сейд-Али бей? Я, иляий, ко-зюнъни севейим!

Сейд-Алинен Бекир Левинынъ огюнделер. Леви Сейд-Алининъ сёзюне инашмагъан киби, текрар: «Догъру айтасынъмы, Сейд-Али бей?» — деп сорады.

— Догъру! Мен Левины ташыйым, инсафлыдыр. Эм де судий дегиль, кърымчакътыр, ерлидир.

— Догъру айтасынъмы, Сейд-Али агъа? Я, иляий!

— Догъру, кърымчакъ татарнынъ кьардашы дегильми? Мадам ки, кырымлы, демек кьардаш!

Чуфут Леви козылерины чобан Сейд-Алининъ, Бекиринъ бакъышларындан сакълап, башыны коксюне эгди. Кыскъа, томбул пармакъларынен сийрек сакъалыны кьашыды: «Эгер бу адамнынъ юреги де тили киби сёйленир исе кьоркъмалым, дженнетке менден эвель кетеджек!» — деп тюшюнди, сонъра козылерины Бекирге котерип:

— Валлайи! Бекир исе манъа чуфут дей. Мен онъа насыл ягъ саттым, Сейд-Али агъа, насыл саттым! Буллюр киби тер-темиз. Ойлеми. Бекир агъа?

— Ээ, ягъ темиз, ягъ яхшы, амма...

— Я, фияты? Фияты?

— Эээ, фияты...

Бекир сёзюни битирмеден, Леви узанды, Сейд-Алининъ элини тутты.

— Сейд-Али бей! Бу сенинъ койдешинъ Бекир не зекки, не акъыллы бир адам! Санки дюньянынъ акъылыны кенди

къафасына толдургъан, эр шейден анълай, политикадан биле... Ойле бир темиз ягъ алды ки, корьмелисишъ! Эм де уджуз! Уджуз дегильми. Бескир агъа?

Бескир элини балдырыша урып: «Эх, уджуз!» — деди.

Экиси тюкянгъа кирер экешлер, чуфут Леви башыны кокюсине эгди, сакъальшы къашып: «Валлайи, иисаи! Сенинъ юрегинъ де тилинъ киби сёйле исе къоркъмалым, менден эвель дженнетке кетеджексинъ!» — деп тюшоиди.

Тюкянгъа кирдилер. Батталшывъ Эивери арабаны тюкяи яныша айдап кетирди. Малшы арабагъа юкледилер, йиплернен багъладылар. Бираздан Эивернен Сейд-Али де озъ арабаларыны Левинынъ тюкяны яныша айдап кельдилер. Ёлгъа азыр эдилер.

Атларны айдайджакъ дакъкъада, къапы янында тургъан Леви, ишар этип, Бескирши яныша чагъырды. Бескир онынъ яныша кельди. Чуфут Леви Бескирнинъ къулагъына:

— Бескир агъа, сенинъ Айшень къач янында? — деп фысылдады. Бескир тааджипленип, бираз да асабийленип Левиге тикильди:

— Ах, сени чуфут огълу! Яшны ат базарында сорарлар, къызымнынъ янындан санъа не?

Амма шу анъде къальби гъурургъа толды, башыны котерди, арабасынынъ басамагъында аякъ устюнде тургъан ихтияр Сейд-Алиге бакъты, кокюни бир баба къуванчынен къабартты:

— Он еди! Артыкъ, о да етишти! — деди.

Чуфут Леви элини къойнуна сокъты, джебинден бесз меңдильге сарылы бир шей чыкъарды, сол авучына ерлештирди, сагъ элининъ пармакъларынен меңдильни мукъайтлыкънен ачты, Бескирнинъ бетине якъшылаштырды:

— Бу педир, билесинъми? — деди.

— Алтын!

— Алтын ама, насыл алтын?

— Алтын, иште!

— Алтын билезлик, Тюркие алтышы, султан алтышы, Бескир агъа!

— Ээ, маъна не?

— Истемейсинъми?

— Султаншымы ёкъса?

— Лякин пулсыз, алтышсыз, сенинъ къызыгыны ким алыр?

Бескир элини саллады:

— Айды, башымны кутъме, парам ёкъ!

— Валлайи, Бескир агъа! Параны не япайым? Мен пара истемейим! Ал, бер къызыгъа!

— Етер. Эль агъызыша бакъкъан къарысыны тез бошар. Чингис олдыммы, тилеңджи олдыммы, бедавагъа мал алмам!

— Я, иляий, Бекир агъа, бедава олмаз, джашым, баарь-де эки араба кираз кетирирсиңъ, мен киразлары сатарым, онда бири сеиңъ олур, къалгъаны меим!

Эппейи авлакъта, арабасында отургъан Эверниңъ ла-фишъ соңуны беклемеге сабыры етмеди:

— Бекир агъа, мен кетем, — деди. — Сабалейиң кендже огълум алсыз эди. Сиз экиңиз етиширсиңиз!

Бекир:

— Яхшы, биз берабер кетермиз. Койге бизден эвель барып етсенъ, айт, бизим Эсма раатсызлаңмасын. Келелер, деп айт! — деди.

Эвер атышы айдады. Копчеклер ёлның ташларында тыкырдадылар. Бираздан соң Эвер арабасынен юксек, безз биңаларның артында козьден гъайып олды.

Чуфут Леви баягъы вакъыткъадже биңъ дереден сув кетирип, алтын билезлики Бекирге сатмакъ истесе де Бекирни къандырып оламады.

Кунеш чокътан дагъларыны артыша чекильген эди. Чобан Сейд Алинең Бекир ёкъушкъа чыкъып ёлны деңиз корюген ерине кельгенлеринде эди къаш къарарып, орталыкъкъа къаранлыкъ чёккен эди. Коктеки бутюн йылдызлар дерсинъ Ялта устюнде топланып, оны мушълы ышыкълар ичине комъген киби корюне.

Экиси, де бахт, фера, севинч ве муаббет ичинде Кызылташкъа къайтмакъталар, атларыны де чаптыралар, де явашлаталар. Огде кеткен Бекир арада бир башыны Сейд—Алиге чевире, Къушкъаяны девирмек истеген руснен багълы бир шейлерни айта. Сейд-Али джевап къайтара. Кулюшелер, русларыны бойле бир шей япып оламайджакъларына эмиң оларакъ, къоранталарына бир аш олса да тездже къавушмакъ ичюн атлары дёрт нал айдайлар.

Татар койлерини сес-солукъ чыкъармайып кечтилер. Ягъмурдан соң орталыкъкъа бир агъырлыкъ, терен, адджы бир сюкюнет чёккен. Рус коюне якъышлашкъа-ларында копеклер адджы-адджы улумагъа башладылар. Бекир: «Булар явур копеклери. Ерли адамны да танымайлар», — деп мырылдады ве атына бир къамчы даа яндырды.

Ярым сааттен соң Меминиң дерсини кечкеннен Бекир рузгярларда кенди коюниң къокъусыны дуйды, юрсинде татлы дуйгъулар уяңды. Мачигини хатырлады.

Сыгырыныш сагъ-селямет олгъанына шубелешмедн, чонок оны не чобангъа, не де тарла четиндеки отлаккъа ёллагъан эди. Аран огюнде къурутылгъан сонъки тютюн-лерининъ де ягъмур астында къалып кетмегенине эмнн, чонок Иवानец Кала Мала эвде эдилер. Айше де бу акъшам Сейд-Алининъ шалына ким бильсин не къадар севинеджек эди.

Ялыштыз, оны ягъныш фияты бираз дарылтты. Я, даа не? Эсма: «Паалы алгъан уджуз алыр», — демеген эдимиз? Ягъ да пек темиз бир ягъ, Эсма онынъ насыл темиз олгъаныны коръсе фиятышы сорамагъа биле унутыр.

Мезарлыкъны кечтилер. Та къаршыда корюнген эвнинъ псиджересинде ярыкъ бар эди: софада бир къач къаралты булунгъандай олды. «Эсманен Айше менш беклейлер, гъалиба. Айше Сейд-Али эмджесишинъ алгъан тюркие шалыны коръсе къувангъанышдан байылдажакъ!» — деп тюзюнди Бекир ве атыны айдады: «Айда, бабам сеши, айда! Чуфут Леви де бизни алдатаджакъ олды. Эбет, алданырым мен сагъа, бекле! Эки араба кираз эмиш! Эки араба киразны Ялтагъа дегиль Гурзуфкъа алып барсам ялыда без дошлы русларгъа килосыны йигирми кумюштен сатарым...»

Бекир мезарлыкъны артта къалдырды. Шимди софадаки къаралтылардан бириси элине фенер алып шоссеге эмекте, энеркен экиде бир фенерни башынынъ устюне котерип сесленмекте.

Бекир атынынъ югеллерини чекти, сурьатны эксилъти, эплейи кериде къалгъан Сейд-Алини бекледн. Шоссеге энеяткъан адамнынъ къияфети, башынынъ устюнде фенер салламасы Бекирни эндишеге тюзюрди. Раатсызланмагъа башлады: «Эсмагъа бенъземей!» — деп тюзюнди.

Эм де бенъземей эди. Чюнок фенерли адам шимди ёлнынъ ортасына чыккып, Бекирге тараф чапмакъта, фенерни саллай-саллай бир шейлерни багырып айтмакъта эди. Бекир арттан етип кельген Сейд-Алиге:

— Бу сешинъ Ремзи, гъалиба, Сейд-Али агъа. Бир шейлер айта, эшиттинъми? — деди.

Сейд-Али фенерли адамнынъ сесине динъленди, бир тютюн якъты.

— Ремзи дегиль, Батталнынъ Энвери! Кимдир хасталангъан, — деди.

Бекир бирден элесленди:

— Балагъа бир шейлер олдымы? Кызамыкъ чыкъаргъапымы? — деп сесленди Энверге.

Къаранлыкътан Энвернинъ сеси эшитильди:

— Айше хаста!

Бекир буз кесильди. Маңгълайында сувукъ тер тамчылары пейда олды, тизлери къалтырамагъа башлады. Терини силерек:

«Ай, сеси ярамаз, анджакъ да адамшы урькюте!» — Деп тюшюнди. Сонъра агъыр бир тавуриен:

— Не оладжакъ бизим къызгъа, я! — деди.

Къараилыктан кеше Энвериниъ сеси кельди:

— Хаста, Бекир агъа, хаста!

— Неси бар?

— Бильмейим, кимсе бильмей, тез ол!

Бекир яваштан арабасыша мишди, сакин ве гъазаплы бир сеснен: «Вай, апасыны! Бир къызымыз бар, о да къолдан кетмекте!» — деп арабасыны айдады.

Софасына барып чыкмагъандже къызышыъ хасталыгъыша ипанып олмай эди. Неден хаста олсун? Йыктылып тирсегини къанаткъандыр, я да табанына тикен киргендир, деп тюшюнди. Не ичюн хаста олсун, сабелейин оны сагъ-селямет эвде къалдырыш кеткен эди де!?

Факъат софагъа котерилиркең, эвиниъ ачыкъ пенджересинден къапыдан ургъаң сирке къокъусыны дуйгъанышен аңлады ки, бу къокъу хасталыкъны Энвериниъ сёзюнден де ачыкъ бильдирди.

Бекир софаныъ басамакъларыша чёкюп, агълайджакъ олды, амма ихтияр Сейд-Али къолтугъына кирди, берабер одагъа кирдилер.

Масада ышыгъы къысылгъан лампад, диварлар, диварларда асылгъан ишлемели килимлер, рафларда сааньлер, кошде джыйылгъан тёшеклер, юргъанлар терен бир сюкюнетке бурюнгенлер. Оданыъ ортасында тёшельген тёшекте Айше ята. Къалын орюльген сырма сачлары арасындаки бети бем-безз эди. Ири козьлери ачыкъ олсалар да ичериге кирген бабасыны, Сейд-Алини ташымагъан киби далгъын, ифадесиз бир алда тавангъа бакъмакъта эдилер.

Эсма Айшениъ башы уджунда отура, омузларындан саркътан безз марамасышыъ агъызындан козьлерине, козьлеринден агъызына кетирип, сес-солукъсыз агълай эди.

Эр кишилер ичериге киргенлеринен къапы янында чёмелеп отургъан Энвериниъ къарысы еринден турды, башта Сейд-Алиниъ, сонъра Бекириниъ элсриниъ опыти, софагъа чыкъты.

Эсма да еринден турды, лампадыныъ зайыф ышыгъында къызаргъан козьлериниъ яшыны марамасышыныъ уджундан силерек, Сейд-Алиге тараф адымлады, къартыныъ

элини опыти, заваллы ве ёргъун башышы ихтиярнышъ къолуна таяды, окюр-окюр агъламагъа башлады: Сейд-Али оны софагъа чыкъарды.

Айше Ялта дживарында кесильген анавы къара сельбилер киби ятмакъта: оны ким ве насыл кескешини кимсе бильмей эди. Сейд-Али Кызылташта намы кеткен бир инсандыр. Айвадан аңлагъан киби о адамдан да аңлай эди. Сейд-Али сыджакъ сакин сесинец, бакъышышен, муаббет толу козълеринен адамнышъ къальбине далгъан, хаста инсада насылдыр бир дуйгъулар, севгилер уячдыргъан бир инсандыр!

Эсма ихтияргъа козьяшлары арасындан Айшенинъ кестирме сырыкълар янында ерге насыл йыкъылгъаныны, къалтырагъаныны, «Иван! Иван! — деп кычыргъаныны аңлаткъанышен Сейд-Али абдест алды, гуль орьнекли йипек шалы алып Айшенинъ одасына кирди.

Эсманен Энверининъ къарысы, Бекир ве Энвер софада къалдылар.

Бираздан Сейд-Али одадан чыкъты, Бекирни янына чагъырды, бостан четиндеки сокъакътан адымлап, кестирме сырыкълары янына келип токътадылар. Узун бир мунакъашадан сонъ Бекир анавы эки русны къувмагъа кесен-кес къарар берди. Чюнки Энверининъ огълу Кала Мала эвлерининъ янындан кечкенде урькюп дамдан йыкъылгъан, Айше де Ивадан къоркъкъаны ичюн хасталангъан эмши.

Бекир Сейд-Алининъ сёзлерини къарысыша айтты, сабалеини русларны эвден къуварым, деп сёз берди. Факъат...

Эртеси куню орталыкъ энди-энди агъарыркен Батталынъ Энвери Бекирлерге кельди, Эсманен Айшени раатсызламамакъ ичюн яваштан къапыны орьтип, Бекирни уячдырды.

Бекир дон кольмегининъ устюне куркюни кийип, софагъа чыкъты, Энверининъ таньда кельмесине тааджипленип:

— Не бар, я, Энвер? — деди.

Энвер акъ кесильген, козълеринде къоркъунч ышыкълар яна эди. Энверининъ бетиндеки телюкени дуйгъан киби:

— Не бар? — деп текрар сорады Бекир.

— Руслар, Бекир агъа! Эр эвден бир эркекнен бир араба истейлер.

— Я?

— Миллет къаршы маалле мейданында.

— Арабаны не япаджакълар?

— Ялта устюнде ягыъ къурулаяткъан ёлгъа таш ташыладжакъ эмиш.

— Бармайджагъым, мангъа ёлнышъ кереги ёкъ, багъчамнышъ да, тарламнышъ да ёлу бар. Мангъа даа насыл ёл керек?..

— Къаршы маалледе ана-баба кушо. Миллет агъыз бирлик япа.

Сейд-Алилер де, Чилингирлер де бармайджакъмыз дедилер.

— Ээз?

— Амма руслар зорнен алалар.

— Ааа, иш зоргъа минеджек олса мен де бир де-биришнъ козюни патлатырым.

— Амма Мемишнинъ дереси устюнде, ёлда бельки юзъ аскер бар.

— Ааа? Аскерми?

— Эписи де сиялы, Бекир агъа! Къара быджакълы руслар да сиялы.

— Джешклешмеге кельгенлерми?

— Молла Эреджеп джемааткъа барынъыз, деди. Ити-раз бильдирилъсе аскер келир, къан тёкюлир, бала-чагъагъа языкъл олур, деди.

— Догъру!

— Руслар сенинъ эвинъе кельмезден бир аякъ эвель сапъа хабер этейим дедим. Не япаджакъсынъ?

— Бильмейим. Айше хаста, къары алсыз, Ай, анасыны, мен де комолизмагъа ёл ачмагъа кетейим!

— Иван эвдеми?

— Эвделер, бугунъ саба экисини де къуваджам, кетсин, хынзырлар. Оларнынъ иши мангъа керек дегиль.

— Билесинъми, не? Иванны уяндыр, бер арабанъны, о кетсин де, сен къал.

— Догъру! Я, сен?

— Тюшондим, тюшондим, ахыр-сонъу кетмеге къар бердим.

Меджбурмыз, бир къач данесини ольдюрмекнен не япып олурмыз?

Энверининъ юмрукълары, ченгелери сыкъылды, козълеринде дешетли атешлер парылдады.

Бираздан сонъ Энвер Бекирнинъ ат-арабасыны азыр-ламагъа башлады, Бекир де барып Кала Маланен Иванны уяндырды, Ивангъа мселени ашълатты:

— Сизинъкилер! — деди. — Ал, атымыз, арабамыз сизинъ ихтиярынъызда. Москов хынзырлары! Барынъыз, комолизма ёлуны къурунъыз, резиллер! Копёк кибиси-

нъиз. Озь мемлекетинъизде инсан киби яшап оламай-сыгыз да башкъаларышынъ аятны да зеэр этесинъиз!

Бекир къапышы тарс этип къапатты да эвише кирип кетти.

Иван Бекириниъ сёзлеринден ич бир шей ашъламады, амма арабагъа минди, Энвериниъ пешиндеи атны къаршы маалленинъ мейданыша тараф айдады.

Майдан сапки ат-араба махшери эди. Ине ташласанъ тюшмейджек къадар къалабалыкъ. Сейд-Алининъ Ремзиси, Чилингириниъ огълу, молла Эреджепиниъ киеви, башкъа яшлар арабаларынен мейдангъа топлангъанлар.

Майдан этрафындаки эвлериниъ топракъ даamlары устюнде баяз явлукълы къадышлар, келинлер, акъсакълар деделер, бабалар мейданда тургъан эвлятларына насылдыр бир къоркъунен бакъып туралар.

Майданнынъ бир четиңде маса ерлештирилъген. Къара мешин быджакълы, чызмалы, шапкели, эписи де сиялы руслар масаны сарып алгъаңлар, кельген ат-арабалары сейир этелер. Маса башында къаши-кирпиклери ашлыкъ киби сары, къырмызы юзьлю Ялта комиссары Василий Дмитриевич Егоров отурмакъта, сувукъ маңасыз козьлерини эвлериниъ топракъ даamlарында тургъан къадышларгъа тикип, оларны козьден кечире, къолу да маса устюнде яткъан пыштавда.

Бираздан маса башында тургъан руслардан бириси эгилип:

— Зан этсем, эки юзь араба топлангъандыр, Егоров аркъадаш! — деди.

— Эки юзь араба етерми? — деп сорады Егоров.

— Етер!

— Къач афта ичюн?

— Бир бучукъ айгъа! Дегирменкойге къадар! О ерге кельген сонъ Алушта койлеринден топлармыз.

— Яхшы.

Егоров масагъа бакъты, пыштавы янында яткъан дефтерге бир шейлер язды, сонъра аякъ устюнде тургъан русларгъа эмир берди. Руслар багъыра-багъыра койлюлерни арабалардан тюшюрдилер, сафкъа тиздилер. Сонъ оларны бирер-бирер Егоровнынъ масасы огюнден кечирек адларыны айттырып дефтерге яздылар.

Арабалар мейдандан арекет этмезден эвель, Ялта комиссары Егоров сесини котерип Иваннынъ адыны окъуды, оны янына чагъырды ве Иванны Ялта ёлуна таш ташыйджакъ койлюлерге амельбашы (бригадир) тайин этти, койлюлерге де Иваннынъ сёзюни динълемелерини серт бир сесең эмир этти.

Комиссар Егоров бу шейлерши айтыркен, Иваныны кокюси кябара, козылеришден этрафкя кызыл телюке далгъалары яйыла, ичишден: «Хохо! Мен оларгя сёзюмни диньлетирим!» — дей эди.

Аюдагышыш артында уфуклар алланьркен, кяршы маалле мейданы да яваш-яваш бошамагъа башлады. Арабалар шоссеге эдилер, гыгырдай-гыгырдай Ялта тарафкя кеттилер...

Кушеш догъды, денъиз бутюн гузеллигинен корюнди, тюневин ягъмурдан сонъ чечеклер, багъчалар, ёллар даа да дюльбер, даа да джанлы эдилер.

Бекир Иванны кяршы маалле мейданына ёллагъан сонъ Кала Маланы алып тюневинки ягъмурдан зарар корьген тютюн сырыкъларыны арангя алмакъ, фуртуна сёккен тешекелерни тюзетмек ичюн арангя кетти. Айше аля даа юкълэй эди. Эсма бостанны суварды, Мачикни ахыргъа багълады, ахыршынь ичиши темизледи, сонъ Айшени уяндырмамакъ ичюн пармакъ уджларына басып, эвге кирди.

Айше уянды... Тюневинки тирилигинден эсер кялмагъан, сараргъан, солгъан... Айше одагъа кирген, кяпы янында туруп терең бир яныкынен оны сейир эткен анасына бакъты. Беяз янакъларына тюшкен йымшакъ сачларыны артына ташлап, куломсиреди, анасынынъ янына барды, онынъ белине сарылды, башышы анасынынъ кокюсинне таяды. Агъламады. Берабер софагъа чыкътылар.

Айшенинъ башы, вуджуды ёргъун. Юрегиңде насылдыр бир агъырлыкъ бар. Тюневинки кунни хатырламай, хатырламагъа кучю ёкъ эди. Денъизде ойнашкъан ышыкъларгъа бакъкан сайын ичинде бир дуйгъу онъа тюневинки ягъмурны, булутларны, фуртунашы хатырламагъа аджет олмагъаныны айта, Айше де этрафындаки дюльберликлерге бакъып, тюневинки куннинъ бир тюш олгъанына ишанмакъ истей.

Айше басамакъларгъа отурды, ёргъун башышы софанынъ тахталарына таяды. Кяршыдаки денъизнинъ, денъизге узагъан ешилъ багъларынъ, Аюдагынынъ гузеллиги кяльбине толдурды. Аяттан кюпкяң, кырылгъан кяльбини текрар аяткя багъламагъа чалышты. Бираздан сонъ Эсма элинде кяра пускюлли, гуль орьнекли тюркие шалынен кызышынь омузларышы орьтти. Бу шал астында Айше ёргъун юрегиңе джыллы дуйгъларнынъ толуп башлагъанышы дуйды.

Айше акъшамгъадже софада отурды, бостанда иш этип юрьген анасыны сейир этти, бир кяч кере Мачикнинъ

яньша барып кельди, сыгырынынъ башыны сийпады. Ахырынъ дамыша чыкты, койнинъ о бир четине бакъар-бакъмаз табашлары къарынджаланды, тизлери кълтырады, бирден юреги чапаланып башлады. Айше аман ерге энип софагъа кълйтты.

Акъшам олмакъта. Кой артында айванлар мунъреше-мунъреше дагълардан койге эимектелер. Узакъларда Ялта тарафтан кълйтаяткъан арабаларнынъ гычырдысы экиде бир мезарлыкъларки мешелернинъ артышдан чыктып, Бекирининъ эви алдындан кечкен бир автомобилнинъ опыкели хомуртысы эшитиле эди.

Дагълар яваш-яваш къларармакъталар, Топкъая устюндеки без булут кълушагъы эп инджеререк, ешилъ багъларнынъ этеклерине, таш диварларынынъ астына эимекте. Орталыкълар кълранлыкълар басмакъта, Бекирининъ эвине, софасына кълранлыкълар чълмекте, кълранлыкълар Айшенинъ юрегине де сокъулмакъта. Айше кълоркъа, иеден кълоркъа анынъ озю де бильмей. Айше не акълшамгъа, не инсанларгъа бакълмагъа, не де айван сеслерини динълемеге истей. Кълзлерине дюнъа корюнмей.

Айше ериден турды. Аз кълалды йыкълылмагъа, диварларгъа таянаракъл, эвге кирди. Чапаланаяткъан юреги, кълалтырайткъан эллеринен чыракълны якълты. Сессиз, бош одаанынъ ичиндеки гизли бир шейден кълчар киби аман тышарыгъа чыкълты.

Пенджереве лампад ярыгъларны корьген Эсма бостандан сесленди:

— Акълыз, чыракълны не ичюн якълтышъ? Чыракъл ягъларна языкъл!

Амма заваллы Эсма кълзынынъ юреги ышыкълкъа мухтадж олгъларны бильмей эди. Эсма бостандан тазе хияр, согълан кълпарды. Бугунъ Айшенинъ кейфи еринде, деп севине-севине софрагъа тараф адымламагъл башлагъланда, инджир тереклери артындан Бекирининъ сеси кельди:

— Эшвер, бизим араба кълайда?

— Келелер, Бекир агъл! Корьсенъ, не арабанълны, не де атынълны танырсынъл. Иван да ама буюди! Бугунъ бизге командалыкъл япты.

Эшвер эвине кетти. Арабанынъл тахталары такълырдагълан сайын кълранлыкълар Айшенинъ юрегине даа терен далды, юрегини даа бетер сыкълты.

Айше янындан кечип эвге кирген анасына, бостан ёлундан ахыргъл тараф кетяйткъан бабасыны биле корьмей. Эр ер бом-бом кълранлыкълар эди. Тизлери кесиле,

юреги къалтырай, къачмакъ истей, амма къайдаларгъа къачаджагъышы озю де бильмей.

Бабасынынъ сесини эшитти:

— Айше, сенсишми, кызым? Машалла!

Бабасы даа бир шейлер айтты, амма Айше оларны энди эшитмей эди.

Узакътан кеше араба сеслери эшитильди. Бекир айланып кестирме сырыкъларына тараф кетти. Кеше насылдыр сеслер эшитильди.

— Гъайып эттишъ айваншы, динсиз! Атымызны комолзма ичюн беследикми?

Айше бир анъ озюне кельгендай олды. Этрафкъа диньленерек, къаранлыкътан бир шей беклегендай, софанынъ багъанасыны тутты, башыны кестирме сырыкълары тарафкъа узатты, бабасынынъ сырыкъларыны насыл котергешини сейир этти. Араба тахталары текрар гъычырдады, атынынъ пал сеслери эшитильди, къаранлыкъта бир сес:

— Хохо! Гъайып эттим, комиссар эмир этти! — деди.

Айшенинъ юреги даа зияде чапаланып башлады. Бирден Айше ичериге окъ киби атылды, оджакъ башында акъшам емегини азырляйткъан анасынынъ тизлерише сарылды, яваш ве къалтыравукъ бир сессен:

— Аначыгъым, мени къоджагъа бер. Бер аначыгъым! Мени Ремзиге бер! — деп кычырды. Бутюн къувети, бутюн барлыгъынен анасынынъ бойнуна сарылып окюр-окюр агъламагъа башлады.

Къаранлыкъ тамамиле чёкти, аш сувуды. Бекир ташлар астында биткен, гъайып олгъан, базы тахталары кырылгъан кирли арабасына, тер ве копюк ичинде, башы уджундаки емге биле бакъмагъан атына бакъа, бакъкъан сайын юрегининъ ягълары ирий, богъазына бир шей келип тыккъыла, козьлери тола эди.

Эвде исе лампадынъ зайыф шавлелеринде Айше — башы анасынынъ кокюсинде; Эсма — эллерини кызынынъ сачларына далдырып, козьлеринден ири-ири яшлар акъыза эдилер.

Кала Мала кенар одада огълунынъ Ялта русларышдан кетирген ракъысыны иче, Иван кирли, тер сасыгъан саргъыларыны, кольмеклерини софанынъ тахталарына яйып: «Хохо! Къоркъмам» — дей эди.

ЭКИНДЖИ КЪЫСЫМ

— 1 —

Кузь кельди. Багъчалар сарарды. Ёл четишде, дерелерде, тепелерде ешил чалылар кызардылар. Софанын огюни сюслендирген чечеклер тѣкюльди, бостанларда бакъла сырыкълары чыпакълашты, къарылгъачлар эвлеринин сачакъларыны быракъып сыджакъ улкелерге учып кеттилер...

Ялтадан чыкъкан, ёл устюндеки тепелерин, кырларын, узун, къара назлы сельбилерин, чамларын девирген, чалыларын якъкан, кырларын ойган, багъларгъа, багъчаларгъа, тютюн тарлаларына таш, топракъ девирген адждера эр кунь янъы-янъы ерлерин ютуп, куш-кушден Кызылташкъа якъынлаша эди.

Тютюн вакътышда тарласыны эр кестен зияде тютюн-ген, янъп якъылгъан Бекир энди яваш-яваш Къушкъаяны унутып башлагъан эди. Унутмагъа себеп де ёкъ дегиль. Башта чуфут Левишин сѣзюне яхшы этип къангъан, сонъ исе Айшенин хасталыгъы Къушкъаяны экинджи ерге аткан эди. Хасталыгъындан сонъ кызыны чобан Сейд-Алинин Ремзисине бермеси, дугюнъ тедариги, кызынынъ янъы эвге авушмасы Бекирге Къушкъаяны бус-бутюн унуттырган эди.

Айше кеткен сонъ эв мезарлыкъ киби сукюнет ичинде къалды. Бостан бакъымсызлашты, софанын чечеклери тѣкюльди, сараргъан япракълар чамурларда чиримеге башладылар. Бостан четинде башталары чакъыл тѣшевли азбар къалдырымчыгъы энди Иваннын чызмалары Меминин дересинден кетирген чамурларгъа толгъан эди.

Кенар оада Кала Мала къапыгъа бир мандал уйдурды. Дон, колымекнен тѣшекте отура, огълу Иван кетирген ракъыларын иче, базан турар-турмаз лаф эте, базан русча тюркюлер йырлай, базан да ссс-солукъ чыкъармайып, эппейи вакъыт ята эди. Эсма адамгъа бир шей олды беллеп, кенар одагъа чапа, къапышы оръте, амма ичерден Кала Маланын шакъылдап кульмесини эшиткенинен бойнуны букюп, артына чекиле, эвине кире, оджакъ башына отуруп, терси-терси тютюнджелерге дала.

Ах, ах! Бахты къара эди, къара! Кунь-куньден дертине дерт къошула. Кимерде озь къоджасыны да Кала Мала олды деп зан эте эди. Чюнки Бекир де сабелейин тѣшегинден турмай, турса биле ич де лаф этмей. Я куркюни омузларына ташлап, софанын басамакъларында отура,

я да къарт кутюк устюнде отурып тютюн иче-иче кушони кечире эди.

Эсма кимерде озюне кельмск, эвельки кучь-къветини булмак ихтияджынен саба эрте тура, эвни сипире, джыйыштыра, ахыршы темизлеп, айванларгъа ем бере, уйлелик аш пишире, къоджасыны емеке чагъыра. Факъат софрагъа эки къашыкъ срише учь къашыкъ къойгъанда кене ичинде бир шей кырыла, козылери яшкъа тола. Айше кельмей, анасынынъ янында отурмай, анасынынъ дердине дерман олмай эди.

Насыл этип кельсин? Бир акъшам устю къоджасына пиширген бореклерден анасына да таттырмак ичюн бир саань борек алгъан, Ремзишен берабер эвлеринден чыкъкъан. Къаршы маалле мейданыны кечип, баба эвине эндилен. Амма эвге бармаздан, кестирме сырыкълары янында, арабада аякъ устюнде тургъан Иванны корер-корьмез Айшенинъ эллери къалтырамагъа башлады. Саань элишен тюшти. Ремзиге сарылып, козыашларына богъула-богъула: «Ремзичигим, бармайыкъ анда, бармайыкъ!» деп ялварды, ялкъарды, аджджы-аджджы агълады.

Шу куньден сонъ баба эви Айшеге ойле бир ят олды ки, базан анасынен бабасы кызыларынынъ Къызылташта яшагъанындан атта шубелене эдилер.

Эсма яваш-яваш кызыны ушутып башлады. Кимерде софрагъа бир къашыкъ къоя, къашыкънынъ лязим олмагъаныны хатырлаяракъ, оглогининъ уджунен козыашларыны силе. Кимерде бостанда бакъла сырларыны оттан темизлеп тургъанда Мачикнинъ муъремесиши эшитип: «Айше, Мачикке бакъса, акъыз!» — деп кычырмак ичюн агъызыны ача, амма Айшенинъ эвде олмагъаныны хатырлар-хатырламаз юреги кырыла, богъазына недир келип тыкыла эди.

Айшенинъ эвден кеткениши Мачик де дуя эди. Чюнки акъшам устю отлакътан къайтыркен, кестирме сырыкълары янында тура, азбаргъа кирмек истемей, инат эте, башыны къаршы мааллеге чевирип Айшени чагъырыр киби узун-узун, аджджы-аджджы муърей эди.

Эсма оны итей-итей, чеке-чеке ахыргъа кирсете, огюне емини къоя, амма айван ашамай. Айшени беклер киби сёнок козылеринен азбаргъа бакъа, дюньянынъ энъ гъарип, энъ заваллы айваны киби эппейи вакъыткъадже шу алда тура.

Эр алда эпсинден зияде тюшкюн ишсан Бекир эди. Эли иш тутмай, козюне, зорнен юкъу кире, богъазындан аш зорнен кече эди. Базыда кунеш эвининъ устюне келип,

орталыкны яхшы этип кыздыргъан вакытта Эсмагъа ич бир шей айтмайып эвден чыкъа, тилини юткъан адам киби кимсеге сѣз къатмайып койден чыкып тарласына бара, анда армут терегининъ астында ерлешип, саатлернен дерени козетип отура.

Къарашлыкъ басып башлагъанда яваштан еришден тура, индемсинп эвине къайтып келе, софагъа котериледжек ола. Факъат софагъа чыкъар-чыкъмаз кенар одадан Кала Мала-нынъ тюркюсини, вахший къах-къахасыны эшиткенишен, артыкъ, дюньяда кендисе ичюн бир ер къалмагъан киби ахыргъа кире, атынынъ янында тура, инает Эсма келе, къолтугъыша кире, оны сукют ве ышыкъсыз эвине алып кире.

Кушьлер бойледже кече эди. Кимерде дердини анъламакъ, ешмек ихтияджынен Иваннен Кала Маланынъ эвине ерлешкен кушден сонъ башына кельген огъурсыз-лыкъларны, беляларны пармакънен сая, себеплер арай. Эр кес бутюн бу огъурсызлыкъларнынъ Иваннен Кала Маладан кельгенини айта, амма Бекир буна чокъ къулакъ асмай эди. Асылында ярамай адамларгъа ошамай эдилер де! Бу вакыткъадже кимсенинъ ёлуны кесмедилер, кимсеге къавгъа этмедилер, кимсени сѣгмедилер, Бекир не десе оны яптылар, сѣзюнден чыкъмадылар.

Бекир тюшюнджеге далды: Эивернинъ баласы дамдан йыкългъан олса къабаат балада: дамгъа шабек киби тырмашмасын даа! Айше де Иванны къач кере коръди, тарлада лаф этти, ич бир шейчик олмады да, не ичюн арада Ивандан къоркъуп хасталанды? Я, Мачик? Хасталашгъан кушо Мачик чобанда дегиль эдими?

Бекир ич бир шей анълап оламай. Факъат беляларнынъ Иваннен Кала Маладан кельгенини дуя эди. Башы дертли, къайгылы. Бойледже кушьлер кече, Бекирининъ юрегине яшы-яны дертлер топлана.

Бир куш саба эрте Бекир Мачикни ахыргъа багълый эди, бирден, ёлда кычыра-кычыра эвине догъру Эивернинъ чапаяткъашыны корип къалды. Аман ёлгъа чыкып, Эиверни къаршылады. Эивернинъ козьлеринде телюкели кыггылчымлар парылдай, юмрукълары сыкыла, бети дивар киби акъ кесилген.

Эивер Бекирни коръгенишен токътady. Шу этрафта булунгъан бир къач койлю де Эиверге тараф адымладылар. Бекир узакътан:

— Не олды, Эивер? — деп сорады.

Эивер Бекирге бакъты, йылларнен корюшмеген адам киби Бекирни дикъкъатнен сюзди, сонъра ёл четиндеки бир ташнынъ устюне отурды.

— Не бар, я, Энвер? Бир шей олдымы?

Шимди Энвер Бекирниң сесиңден бираз ятышкандай олды.

— Тек бу шей етишмей эди коюмизде, бу да олды, иште!

— деди Энвер.

— Не олды?

— Геджелейин молла Эреджепниң эки кююны чалдылар.

Бекир аякълары топракъка сапланып къалгандай, тарс токътады.

— Чалдылармы?

Энвер дедиклерине артыкъ бир шей кюшмады. Таш устюнде отура, тирсеклери тизлеринде, эллери эки баджагъы арасына саркъкан, эп гъарип-гъарип къалтырай эди.

Бекир Энверниң янына кельди. О бир койлюлер де Энверни сарып алдылар, сес-солукъ чыкъармайып, Энверге бакъып турдылар. Бекир яваштан, опыкели бир сеснен сомурданды:

— Бир янълышлыкъ олмасын джаңым? Кюйлар бельки башкъа сюрюге кюшулгандырлар. Къайдан билесиң, бельки...

Энвер фырланып, еринден турды:

— Белькиси-мелькиси ёкъ. Кюйлар чалынды, ахырдан чалынды!

— Ким келир де кюйларны чалар, джаңым. Койде не рум бар, не рус. Бизим Кала Мала эвде саргъош, Иван исе геджелейин тышарыгъа адым атмады.

Энверниң козьлериндеки телюкели парылтылар, бетиндеки сертлик яваш-яваш дагъылды, оларның ерини ёргунлыкъ, пасылдыр бир истирап алды.

Таш устюне чёкерек:

— Мемешиниң дереси устюнде эки юзьден зияде Иван бар! — деди Энвер.

— Олардан бирисими?

— Я не? Бириси, я да эписи!

О бир койлюлер Энверни даа зияде сарып алдылар, оны буюк бир дикъкятнен динълемеге тедариклендилер. Энверниң козьлеринде бир анъ текрар атешлер парылдады. Энвер юмругъыны тизине урып, гурь сеснен:

— Ялтагъа барып килит алынъыз, къапыларыңызгъа килит асынъыз! — деди.

— Килитми?

— Килит! Бу къадарлыкъ айтайым, башкъа шей айтмайым. Къапыларыңызны килитлемесенъиз сонъ пеш-

ман этерсинъиз. Тюнсвин тавукъ, бугунъ къой, ярын ат! Оларнышъ эр бири шейтан пичидир! Мемншннъ дересине якъыш бир ерде апсхане къурдылар.

Эшверни агъызларыны ачып, дикъкъатнен динълеген койлолерден бириси:

— Апсхане дегешнъ недир? — деп сорады.

— Тюрьме.

— Тюрьме недир?

Онышъ суалине башкъа бир койлю джевап берди:

— Улан, тюрьмснншъ не олгъаныны бильмейснншъми?

Эвель-эзельден берли шеэрлерде тюрьме бардыр. Аскерден къачкъанларны, сиясеттен ашълагъанларны тюрьмеге аталар.

— Ёкъ, ойле дегиль! Чилингиришннъ огълу, маъза о яшъы къурулма тюрьме дегиль, деди.

— Айса не экен?

— Кенеф экен.

— Ээ, кенефке де ошай. Диварлары къалын, къапысы тар. Не айван кирер ичине, не одун сыгъар, не бир шей. Пенджереси ёкъ, ялышъыз бир делик бар, о да демирнен къапалы. Пенджересиз, баджасыз тюрьме олурмы, Эшвер?

— Асылында, тюрьме ойле олур, иште! Амма буны кенди хырсыллары ичюн якъкъандырлар, деп саймайым.

— Айса, ким ичюн?

Эшвер коксюни юмрукълады:

— Бизим ичюн, бизим!

— Биз не чалдыкъ да, кимге не яптыкъ да бизим ичюн тюрьме ясасышлар?

— Айтайым!

— Эшвер пармагъышен топракъны ишмар этип, элини саллай-саллай ашълатмагъа башлады:

— Бу топракъ, эки козюм, бу топракъ йыллар девамында Николайшннъ богъазында бир кемик киби къадалып турды. Йыллар девамында юткъышды, амма ютып оламады. Лякин биз шай ятсакъ: «Беяшы да Алла берир, беркетни де», — десек кокке бакъып отурсакъ, ич бир шей япмасакъ, айттым, кеше де айтаджакъым, о бу топракъны ютаджакъ. Комолизманынъ Николайы келеджек де бу топракъны ютаджакъ! Бизни эвлеримизден котерип атаджакъ, топракъларымызны, багъларымызны, багъчаларымызны элимизден чекип аладжакъ!

Эшвернишъ серт ве адджы лакъырдысыны сабырнен динълеген Бекиришннъ, артыкъ, сабыры тюкенди:

— Эшвер, къардашым, кес энди, козюшннъи севейим, миллетни шашмалатма! Атадан мирас къалгъан топракъ-

ны ким келеджек де, ким аладжакъ? Дженеviz кълеси тикленген кушьден берли биз бу топракъта яшаймыз. Нидже-нидже явузлар келип-кечти, амма кимсе бизни бу топракътан котерип атып оламады. Ким котерип атар?

— Ким атар, ким атар! Отур, бекле, Бескир агъа, бекле, яшгъын баджаны саргъандже бекле. Соъ бельки ишаныр-сышъ. Багъларгъа топракъ девирмезлер, дединъ, двирелер. Комолизма койге кельмез, дединъ, кельмекте. Кельмекте, озю де насыл кельмекте! Ногъайлыкътан койлюлер бу тарафкъа къачмакъталар. Колхозгъа кирмегенлерни тюръмеге алып кетелер, зиндангъа аталар. Акъмесджитнинъ джамилерини къапаттылар, эр джамининъ къапысына бирер килит астылар! Иште, Мемининъ дереси устюнде де бир тюръме къурдылар. Къайдан билсейм, даа не оладжакъ, вслер? Биз де комолизма кельмез деп тешекте серилип ята берейик!

Эивер атылып еринден турды. Козълерининъ кошелеринде аля даа къоркъунч парыттылар учушмакъта эди. Бирер-бирер койлюлерни козьден кечирди, соъ Бескирге тикилип бакъты; айткъан шейлеринен койлюлерни къандыралмагъанына эмин олгъан адам киби козълерини ерге алды, эвине тараф кетти.

Койлюлер дагъылыштылар. Бескир ёл четиндеки ташкъа отурды, бир тютюн сарып, якъты, тюшонджеге далды.

«Эивер де явур киби лаф эте. Эвине мандал урдурад-жакъ, ахырышы килитлейджек эмиш. Мен бу ишни япмам! Эивер Алланынъ байырында отура, эвининъ огюнден келип-кечкен ёкъ. Тавукъ кумесише килит асса биле кимсе коръмез. Мен исе ёл четинде отурам, ахыргъа килит такъсам кельген-кечкен корер, алемге масхара олурым. Ахыргъа килит асып, явур олдыммы? Мачикини, я да атны кимсе чалып оламаз, я! Молла Эреджепнинъ къойларышы, бакъайыкъ, не олды? Ярын, я да о бириси кунь орталыкъкъа чыкъсалар, Эивердеки сурьатны бир корейим!»

Бескир тютюнини иче, бир ашь тюшонджесиз отура, чарыкъларышынъ уджуна бакъа, соъ башышы котере, тютюнини сагъ элише ала, сол тирсегини сол тизине къоя, башыны юмругъына таяй, текрар тюшонджеге дала:

«Ээй, ким бильсин, бельки Эивер акъикъатны айтадыр. Комолизмагъа ишанч олмаз, яшгъын баджаны сармагъандже бир чаре булмалы. Къушкъаяны даа девирмедилер, амма Эиверининъ айтмасы киби, ичини адам-акъыллы ояр да бир къач чапчакъ барот толдурсалар...»

Бу тюшонджесини битирип стиштиралмады, козълери

огюнде эки аякъ пейда олды. Бунъа эки чамур къазыгъы десенъ де ери бар эди, чоюки кельгеннинъ аякъларында не чарыкълар, не саргылар, не де балакълар корюне эди.

Бекир яваштан башышы котерди, санки ер тюбюнден чыкъкан бу инсан огълунынъ юзюне шашкын-шашкын бакъты. Къаршысында чобан Сейд-Алининъ кучок огълу, Ремзининъ къардашы Сабри тура эди.

Сабрининъ яшы он бешни кечмеген олса да вуджуды бир меше кутюги киби сагълам, кокюс тахтасы ве омузлары бир къасап я да демирджи тезгяхы киби кенъ, къалын эди.

Бекир бир кереден Сабрини ташып оламады. Ташылганынен, сакин бир сеснен:

— Торун, сени бирев хырпалагъан, гъалиба, — деп сорады. Сабрининъ эки къашы ортасышы адам-акъыллы уруп когерткенлер. Козълерини де сиярткъашлар. — Вай, анасыны!

Бекирининъ сёзю ашагъы-юкъары аман-аман керчек эди.

Сабри индемей, башышы кокюне эгип, Бекир эмд-жесинден бир шейлерни гизлер киби, утанчакъ козълерини ерге тикип, пармакъларынен чамурлы быджагъынынъ дёгмелерини чекиштире эди:

— Къайдан келесинъ?

— Мемининъ дереси устюнден, эмдже!

— Арабанъ къайда?

— Мезарлыкънынъ артында ташладым.

— Не ичюн ташладыңъ?

— Ташладым, сизни коръдим де...

— Яаа?

Бекир Сабрининъ бетине дикъкъатнен бакъты, энъсесини къашыды:

— Эки козюгъининъ тюбюнде эки фенер. Вай, анасыны! Яхшы этип де ургъанлар.

— Мен де динсизни яхшы этип салладым.

— Я? О динсиз ким, торун?

— Иван.

— Иваанмы?

— Иван, эмдже.

Сабри текрар башыны кокюне эгди, утанчакъ козълерини, Бекирден гизлеп, быджагъынынъ дёгмелеринен ойнап башлады.

Бекир не япаджагъыны, не айтаджагъыны бильмегендай къатып къалды. Бир шей къыдыргъандай олып, отургъан еринден турды, сагъына, солуна бакъынды, энъсесини

кѡашыды, джебинден кисесиши чыкѡарды, кѡалтырагѡан пармакѡларышен бир тютюн сарды, туташтырды, Сабринишъ бетине бакѡмайып:

— Демек, сен де Иваншы дѡгдюнѡ, э?

— Дѡгдюм, эмдже! Ама юмрукѡнен дегиль.

— Неден олса да дѡггенсинѡ, ойлеми, торун? Аферин! Лякин себеби неде?

Сабри кѡалтыравукѡ сеснен яваш-яваш, сонѡра чабик-чабик, арада олып кечкен шейши тарифлемегѡ башлады:

— Бугунѡ саба арабаларшы Меминишнѡ дереси устюнѡ айдадыкѡ.

Дерени кечтик, рум коюнишнѡ юкѡарысындаки кѡобаларышъ этеклеринде арабаларгѡа таш юкледик, арабаларны агѡзына кѡадар юкледик. Иван арабадан арабагѡа барып келе, ташларны козѡден кечирмеге башлады. Еминим емин, эки козюм чыкѡсыш, меним арабамадаки ташлар о бир арабалардакинден экик олгѡан олса эки козюм чыкѡсыш! Иван арабамамышъ яшына келип, арабанѡда не кѡадар таш олса шу кѡадар даа юкле, деди. Юклемем, юклесем атым чекмез дедим. Атышъ чекмесе, озюнѡ чекерсинѡ, деди. Не атым чскер, не де мен чекерим, дедим. Маѡѡа куфюр сѡзлер айтып сѡгди. Бес-бедава таш ташыйым да, бир де мени сѡгесишъ, дедим. Истесем сѡгерим, истесем уарарым, чюнки мен русым, эм де начальником, сен исе татарсынѡ, деди. Бойле дегенишен...

Огѡлан сусты. Сабринишъ сусмасышен, онынѡ башында келип кечкен белялар, огѡурсызлыкѡлар, яшыкѡлар Бекирнишъ козѡлери огюнде джанлацдылар, Бекирнишъ юрсги бу кедерлеринишъ Ивандан кельгенини ис эткендай сыкѡылды, эллери кѡалтырамагѡа башлады. Бекир козѡлерини даа кенѡ ачып, Сабринишъ бетине бакѡты:

— Мен русым, эм де начальником, дедими?

— Деди, эмдже!

— Айт, торун, айт, кѡоркѡма!

— Шай дегенишен мен ачувландым, эмдже. Арабама минип, ташларны ерге аттым. О мени урмагѡа башлады. Мен де оны урдым.

— Языкѡлар олсун, о сени чокѡча ургѡан.

— Ёкѡ, онынѡ ургѡаны кѡадар мен де урдым.

— Ондан зияде урмакѡ керек эдишъ.

— Урдым.

Энди Сабри бираз сербестче лаф эте, факѡат сеси аля даа юрегинде сакѡлангѡан бир сырнышъ кедерини ташый эди.

— Насыл урдынь?

— Арабадан ашагы аттым. Иван багыра-багыра рум коюнинь юкъарысындаки ташлыкъларгъа кетти. Мен де ёлгъа энип, арабамины коюмиз бетке айдадым. Мемининь дересинден баягы узакълаштым, ёл боюндаки къара сельбилерни кечтим, сонъ бирден, арттан араба сеслери, кычырувлар чалынды. Чевирилип бакъсам — Иван! Токътадым. Иван атны дёрт нал айдап манъа тараф кельмекте эди. Кельди. Бар сесинен кычырып башлады. Мен не къабаат ишледим? Къабаатым ёкъ! О исе мени сёге. Эм сёге, эм де къамчысын мени шыбалай. Эм сёге, эм де багыра: Татар, артыньа къайт! — дей. Татар, сени тюрьмеге атаджагъым! — деди. Мен не къабаат ишледим? Ич! Атымнынъ тельбевлерини тутып бир къамчы манъа, бир къамчы айвангъа эндирип, котеклемеге башлады...

Сабрининъ сеси богъазында кырылып башлады. Огълан лаф этип оламай. Бирден козьлери торланды, кирпичлерицен сюзюльген яшлар дудакъларыша догъру акъмагъа башлады. Бекир шимди Сабрининъ сесинден бетер кенди юрегининъ аджджысыны дишьлей эди.

Сабри бир муддет индемейип турды, бираз ятышкъандай олды, амма аля даа юрегинде гизли бир сыр бар киби, бир сеснен девам этти:

— Юмругъынен атнынъ къурсагъына, башына урды. Даянып оламадым, арабадан атлап тюштим, атны урма, деп ялвардым. О исе атны эп урды, мен агъладым, ялварып-ялквардым. О исе: тюкетирим сизлерни, мусульмашлар! Бекирининъ Айшеси элиме тюшсин, оны да бойле этип дёгеджегим, Ремзини де тюрьмеге атаджагъым! — деп багырмагъа башлады. Эй, Айше дегенишен юрегим тыкъанды, эмдже! Джаныма бир шей етти, такъ этти. Не сагъыма бакътым, не солума, элим арабанынь тахтасына илишти, оны кёпарып алдым, насыл олгъаныны бильмейим, тахтаны Иваннынъ къафасына эндирдим. Иван ёл ортасында леш киби серилип къалды.

Сабри сусты. Бекир башыны эгди. Бети ягъмурдан эвель дагълар устюне топлангъан булутлар киби серт ве кьоркьунчлы эди. Чарыкъларыннынъ устюне бакъып отура. Не Сабри лаф эте, не де Бекир. Авасы ачыкъ, кокшинъ юзю тер-темиз, мас-мавы эди.

Бекир яваштан башыны котерди, козьлери аля даа ерде, козь къапакълары яры ачыкъ. Юрегининъ энъ терек кошесинден кельген бир сеснен:

— Ольдими? — деп сорады.

Сабри энди ичиндеки сыры ачыкъкъа чыкъларгъан

адам киби раат, бираз кысыкъ, бираз да эеджанлы сеснен джевап берди:— Ёкъ, эмдже, къанлар ичинде ёл ортасында ята. Оны ольдирмек истедим, аткъа якъан шейлери джанымынъ якъты. Мен ургъанына яшмайым, амма атыныъ не гунахы бар? Ольдюреджектим, амма...

— Амма...

— Устюне атылдым, Иван агъламагъа башлады. Агълады ялварды.

— Яаа!

— Ялварды, кучок бала киби ялварды.

— Вай намуссыз!

— Манъа пара береджек олды, окюр-окюр агълады. Мен бильмедим, мси шакъа эттим, деди. Ич биринъизге токъунам, деди. Аякъларыма сарылып кене агълады. Барайым, сенинъ бабагъыныъ эсири олайым, ишинъизни япайым, деп ялварды, Мен оны динълемедим.

— Не яптыныъ?

— Къанлы башыша бир къач юмрукъ даа эндирдим, сонъ аджыдым.

О ерде быракътым. Сагъ. Озиом де арабаны койге айдадым. Экиси де сустылар. Экисининъ де козьлери ерде, экиси де дертли. Амма кедерлери башкъа-башкъа эди. Бекир юмрукъларышы сыкъа, дердини юрегинде богъмакъ истей. Сабри даяшып оламай, эллеринен бетини къапатып, окюр-окюр агъламагъа башлай.

Бекир еринден турды, эллеришен Сабрининъ омузларыны сарды. Сабри башышы Бекирнинъ коксюне таяп, богъулыр киби, богъазышдаки къатты шейден къуртулгъан киби, эли гыртлагъында, агълай: «Мен не янаджагъым, не япаджагъым, эмдже? Бабама не айтаджагъым, бабама не айтаджагъым?» — дей эди.

Кунеш орталыкъны яхшы этип кыздырып башлады, эр алда саат докъуз къарарларына кельмели эди.

Энвернинъ къарысы Эмине эви алдындаки фуруныны якъкъан, фуру агъзындан ташкъан алев ве думанлар, къывырыла-кызырыла, яйыла-яйыла чыплакъ бостанынъ, тюксиз хиндилер киби тургъан багъыныъ юзиом кутюклерише энмекте.

Кенди эвининъ огюнде Эсма чаршафлары, ёргъанлары тельге аскъан, давул чалгъандай оларны ойле де бир домпузлай ки, этрафкъа чёккен думанлар иле Бекирнинъ эви Ялта лиманындан чыкъкъан бир вапурны анъдыра эди. Кубрелер устюндеки тавукълар исе Ялта скелеси яшында ерге ятып юварлангъан саргъуш рус къадышлары киби, кубрелерни авагъа савурып озьлерише ем арай эдилер.

Сабри эвге кетем деп, Бекирни терк этти. Бекир пайнозю кьалды. Бекир кьайда кетеджегини бильмсген адамдай тура. Аля даа ачувлы, юмрукълары сыкьылы, юзю серт эди. Иван, эбет, юрсиндеки шей Иван! Дерсинъ Иван кьопукъ, сары тишлеришен Бекириниъ юрсини кемире эди.

(Девамы бар).

Мемет Севдияр,
(АКЪШ)

ФЕРМАН КЕЛЬДИ

Сагълыкънен къал малай юрту, ёлбасарлар мекяны,
Севиш бугуь джан-юректен — кетем сенден узакъкъа,
Сагълыкънен къал ахлякъсызлар, къапарджылар
ватуны,
Анъдырасышъ бир къапкъанны, бенъзейсинъ бир
тузакъкъа.

Лагерлерде севинсинлер, агентлер де шеньленсин,
Сигуранца бугуьден сонъ иш тапмасын япмагъа.
Муфти ады олгъан маймун сонъки кере эгленсин,
Бугуьден сонъ етишмесин бир къыз даа тапмагъа.

Бугуь манъа ферман кельди виджданымдан,
къальбимден,
Мен кетемен къаранлыкъкъа, андан куреш этмеге.
Къуртармакъчюн козьаш тёккен инсанларны
зиллеттен.
Мен азырым миллет ичюн, халкъчюн къурбан кетмеге.

Сагълыкънен къал, Эфория, Кармен-Сильва,
Текер-Голь,
Ватаным анъдырдынъыз, сизни севдим юректен.
Багърынъызда яз-къыш демей, ачсын чечек, ачсын гуль,
Сизни кене хатырларым узакълардан, эректен.

Костендже, июль, 1944 с.

ВАТАНЫМ УЗАКЪЛАЙ

Севимли Ваташым купъ-куьден узакълай,
Огюмде эм сувукъ, эм сагъыр бошлукъ.
Сагъымда, солумда ер ве кок эп агълай,
Къальбимде къаранлыкъ, кене де бошлукъ...

Мында не севги бар, не де яз, баарь бар,
Эр ерни агъартып, къыравлар баскъан.

Мында не севинч бар, не де шепъ кулькю бар,
Бутюн халкъ башыны ашагъы аскъан.

Эр кимшинъ юзюнде кин изи сезиле,
Самайлар агъаргъан, козь нуры сѣнген.
Бу сувукъ омюрден гошъюлим эзиле,
Яшайыш вахшийлик деврине дѣнген.

Чевремде табиагъ кок тюске боянгъан,
Озешлер сышъырны кечмекчюм вызлай.
Бармыкен бу агъыр омюрге даянгъан?
Коксюмде юрегим чырпыша, сызлай.

Сагъымда, солумда ер ве кок эп агълай,
Къальбимде къаранлыкъ, козь огю зиндан.
Севимли Ватаным кунъ-кунъден узакълай,
Огюмде эм сувукъ, эм сагъыр мейдан.

Вена. Сентябрь, 1944 с.

ГОНЪЛЮМ АГЪЛАЙ

Кумюш ай булутлар артына далгъанда,
Ер юзю къаранлыкъ талдада къала.
Чокъ джурген бир ёлджу ёрулып талгъанда,
Токътала, отура, бир нефес ала.

Лякин мен булунгъан мекянда ай догъмай,
Къаранлыкъ зинданда инълейлер къулла.
Къасевет оларны яшатмай, эм богъмай,
Козьяшы тѣкелер оксюзлер, тулла.

Бу чурюк муитте юрегим тарсыкъа,
Орталыкъ къараргъан, этраф къап-къара.
Элимни багълагъан бугъавлар пек сыкъа,
Тилимни корюльмез къара йип сара.

Башымнышъ устюнде булутлар къарара,
Акъикъат арзусы хаялгъа дѣне.
Кяде танъ йылдызы парылдай бир ара,
Чокъ кечмей, онышъ да нурлары сѣне.

Эй гонълюм, окюмме, ярын кунъ догъаджакъ,

Зорлукънен къавгъа эт, олюмнен куреш.
Адалет зорлукъны нурунен богъаджакъ,
Коклерден юзюнье бакъаджакъ кунеш.

Берлин. Ноябрь 24, 1944 с.

БАЙКЪУШ

Къара кок юзюнде йипинден узиюлип,
Энъ вызлы сурьатнен бир йылдыз сыджырды.
Парлакъ козь бир байкъуш тёпемде сюзюлип,
Дешетли бир сеснен мышыкъдай къычырды.

Огъурсыз бу къушнынъ шакъырдап кульмеси,
Тенимш титретти, бейними къоркъутты.
Башыма дешетли къазалар кельмесин,
Аятнен олюмнинъ джикине отуртты.

Омиюрнинъ ёллары тикенли олгъанын,
Барлыгъым бу къара куньлерде аңлады.
Ер юзю айнеджи, аллякънен толгъанын,
Козюмнен корьген сонъ юрегим агълады.

Огъурсыз къара къуш, не ичюн кульдинъ де,
Башыма бу къадар белялар кетирдинъ?
Не ичюн къаранлыкъ геджелер кельдинъ де,
Тёпемде о кийик сесинънен джекирдинъ.

Берлин. Декабрь 12, 1944 с.

САН-СУСИ

Не ярашыкъ гурь багъчалар, не аджайип япылар,
Алтын сувнен сюслешгенлер кошклерининъ алайы.
Не аджайип пенджерелер, не аджайип къапылар,
Зумрют киби парлай улу Фридрихнинъ сарайы.
Бу япылар арасында козьге чарпа... джельтирмен,
Фукъаре бир къарт койлюшинъ къыралларгъа
бахшышы.

О гъурурнен мескют тура, джапалагъын шай керген,
Санки зейгин сарайларнынъ ярашыгъы, нагъышы.

Эйкеллерниң арасында чешмелерниң хош сеси,
Бир эзгинен шырылдайлар: до, ре, ми, фа, соль, ля, си.
Багъча, сарай-булар эписи кыралларыныъ къафеси,
Бу-аджайип кучюк Потсдам, бу-ярашыкъ Сан-Суси.

Эй, Сан-Суси, бутюн мазинъ шан-шуретнен толса да,
Аля бугуны хош олса да чешмелерниң йырлары,
Асырларыныъ кольгесинде сырыныъ буюк олса да,
Биль ки, сенден даа буюк Хапсарайныныъ сырлары.

Бир козь ташла алтын таджлы Гирейлерниң тахтына,
Асырларгъа синъген сырлар бир къач сёзнен билимез.
Коресинъ ки, Ватанымныныъ, миллетимниң бахтына
Терен сырлар тарихлардан ич бир вакыт силимез.

«Кучюк Кърым-буюк миллет, кучюк сарай-буюк шан»,
Ешилъ япракъ узеише алтын сувнен язылган.
Бу Ватанчюн асырларджа акъытылган номай къан,
Эджададымныныъ къабри де бу Ватанда къазылган.

Шимди сешинъ чал башыны да матем-яскъа бурюне,
Гирейлерниң сарайындай сен де сессиз агълайсыныъ.
Саңъа бакъам, козьлериме Хан сарайы корюне,
Ят назардан сырыныъ сакълап, шенъленесиниъ,
чагълайсыныъ.

Динъле мени Улу сарай, акъикъат бар сёзюмде,
Куны келеджек, Ватанымда янардагълар сёнеджек.
Ябан ильде хорлансам да, учкъунлар бар козюмде,
Эйи биль ки, джесюр татар Ана-юрткъа дёнеджек.

Сагълыкънен къал, эй Сан-Суси, мени Ватан чагъыра,
Дуа эт ки, Ана-юрткъа джеткен ёллар ачылсын.
Ватан ичюн, миллет ичюн гонълом сызлай, агъыра,
Дуа эт ки, ешилъ юрткъа бахт нурлары сачылсын!

Потсдам. Октябрь 16, 1945 с.

МИЛЛЕТ ЭЛИ

(Умер Ипчиге такълид)

Акъ Чатыршынь тѣпесини къара булут саргъанда,
Аювдагънынъ серт кевдеси далгъаларны яргъанда,
Орманларнынъ шувултысы узакъларгъа баргъанда,
Ёкъмы бир эль фуртуаны билек тиреп йыкъаджакъ?
Ёкъмы бир эр кокюс керип, джавгъа къаршы
чыкъаджакъ?

Ана Ватан топрагъына душман сели далгъанда,
Миллетимнинъ малы-мульки ернен эксан олгъанда,
Бала-чагъа козьяш тѣкип, янып оксюз къалгъанда,
Ёкъмы бир эль бу Ватанны бир низамгъа къояджакъ?
Ёкъмы бир эр вахший джавны ер юзюнден джояджакъ?

Къара йылан зеэр сачыш, дертлерге дерт къаткъанда,
Бир къач алчакъ иркильмеден озь халкъышы саткъанда,
Халкъы ичюн курешкенни телюкеге аткъанда,
Ёкъмы бир эль хаишлерге къатты дарбе ураджакъ?
Ёкъмы бир эр акъсызлыкъынъ темелини кыраджакъ?

Шу къаршыда кеш уфукълар агъаргъанда алланып,
Бу акъсызлыкъ йыкъыладжакъ, темелинден салланып,
Байрагъымыз юксеклейджек пытакъланып, далланып,
Халкъ къалкъаджакъ аякъкъа, акъны бу эль тападжакъ.
Джесюр эрлер чѣккен ильни гульбагъчалар япаджакъ.

Франкфурт-Одер. Февраль 2, 1945 с.

АППЕНИН ДАГЪЛАРЫ

Бутюн кунъ, бир къач кушь, афталап кетем,
Аппенин дагълары тюкенмей, битмей.
Дерени, тѣпени, чѣльни сейир этем,
Зийнети Айпетри, Чатыргъа етмей.

Мында да ешерген багъчалар, багълар бар.
Мында да эм мейва, эм юзюм оськен.
Чокътан-чокъ озешлер олса да гъает тар,
Сувлары къургъан, юзьлери куськен.

Буныш да чевреси денъизнен сарылган,
Далгъалар сайлыи шамарлай, ура.
Бурушлар керильген, лиманлар ярылган,
Буларныш устюнде Аппенин тура.

Лякин бу дюшьяныш дженети сайылган,
Илимшинъ яшыда агъара, сола.
Бунышчон Чатырны коклерге юксельтем,
Юрегим Ваташга севгинен тола.

Назарым чайырлар, чёллерге илише,
Узакъта олсам да юртумны корем.
Кефени, Кезлевни Ялтаны хатырлап,
Ана юрт эшкъыша дестаулар орем.

Италия. Март, 1945 с.

ШАИН

Тёпемде буллиорли мавы кок агъара,
Янымда копюрип озенчик акъа.
Сагъымда, солумда дагълыкълар къарара,
Алтыш кунъ шефкъатнен козюме бакъа.

Далгъаларнынъ устюнде корюне бир шаин,
Авселей, айлана, къанатын къакъа.
Гъаркъылдап кескин сес чыкъарган сайын
Бойнуны бура да юзюме бакъа.

Бахтлы, сербест къуш агъызыны ача да,
Гъурурнен гъаркъылдай, бахт йыры оре.
Дагъларны, дерьяны чёллерни аша аша да,
Не корьмек истесе, эр шейни коре.

Коклерге юксельмек истеги уяна,
Шаиндай бахтлы сербест къуш олып.
Гонълумде Ваташга бармакъны ойланам,
Хаялнен копюрип, кедернен толыш.

Не ола мен де бир шаинге чеврилип,
Коклерде авелеп, Кърымга барсам.
Анамнынъ къабирини зиярет эткен сонъ,
Козьяшлы ярмни къучакълап сарсам.

Къацатым осьмеди, шаин де олмадым,
Къуветли олмады, такъатсыз эллер.
Яремни корьмеге мен имкян булмадым,
Дагъларнынъ устюнде ойнаша еллер.

Торенто. Март 12, 1945 с.

УНУТЫЛМАЗ КОЗЬЯШЛАР

Кърымнынъ устюни булутлар къаплады,
Ваташнынъ куньдиози геджеге дѣнди.
Юрекке бир вахший ханджерин саплады,
Кунешнинъ ярашыкъ шавлеси сѣнди.

Чатырдагъ этрафшы козетип агълады,
Ай-Петри зиндангъа бир назар атты.
Учансув шапырды, озенлер чагълады,
Къарылгъач козьяшын Салгъыргъа къатты.

Аювдагъ нефретнен дерьягъа тюкюрди,
Яралы Хансарай анзар чекти.
Къараби яйласы дешетли окюрди,
Муляйим Хан-Джами башыны эгди.

Бишьлердже йигитнинъ Сибирьде къазылгъан
Къабирин корьди де, йылдызлар сѣнди.
Башларгъа не къара язылгъан,
Дюньянынъ астары устуне дѣнди.

Эгер халкъ къалкъмаса, айтынъыз, къардашлар,
Бу дюнья юзюнде къалырмы адам?
Къурурмы омиорлик акъкъан козьяшлар?
Етерми, айтынъыз, коклерге садам?

Айтынъыз, сияргъан булутны дагъытып,
Уфуклар артыдан эсmezми бир ель?
Ватаннынъ сызылгъан ярасын савултып,
Вахшийшинъ башыны эсmezми бир эль?

Рим. Июнь 25, 1946 с.

МИЛЛИЙ МАТЕМ

Дешетли бир хабер солукъсыз кельди де
Зезрли окъунен гошълюмни якъты.
Зеишим фелекнинъ аджджысын бильди де,
Козюмден буллорли козьяшы акъты.

Башымпы котерип, этрафны козеттим,
Анъымда къан, козьяш, къабирлер корьдим.
Эшилген дагъларгъа тырмашып, такъдирден
Бу аджджы дешетнинъ манасын сордым.

Къараман йигитлер къуршунгъа тизильген
Дагъ-ташшы джеэннем атеши якъкъан.
Халкъымнынъ мукъаддес эмели эзилген,
Озенлер толдурып козьяшы акъкъан.

Гунасыз миллетим эвинден къувулгъан,
Ватаным сарсылгъан, харабе олгъан.
Анайлар, бабайлар козьяшкъа богъулгъан,
Къызларнынъ гульпемпе юзьлери солгъан.

Бу къара хаберге аизар чекмесенъ,
Эй къардаш, Акъ сени ич афу этмез.
Эгер сен бу кушде башынъны эгмесенъ,
Бир даа ич кимсе седждеге кетмез.

Рим. Июнь 28, 1946 с.

ЮРЕК АГЪЛАЙ

Ябан ильге гъурбет тюшти, алым ёкъ,
Козьде къарув, эльде къувет къалмады.
Илим ичюн агъламагъа меджалым ёкъ,
Къардашым да къонакълыкъкъа алмады.

Бадам сагъмы, я анамнынъ къабири
Турамы экен харабеге дёнмезден.
Шайлы ярем...? Ётерми экен сабыры
Козьлеринде ашкъ атеши сёнмезден.

Юрек агълай, вуджут сызлай, джан яна,
Гонъюль къоркъа акъикъатны бильмеге.

Ёкътыр тувгъан, ёкътыр баба, ёкъ ана,
Ёкъ ич кимсем козьяшымны сильмеге.

Лякин гошьюль кырылса да умдот бар.
Яралангъан юрек даа ольмеди.
Рухым сагълам, бахтлы куньге ишанч бар,
Оджагъымда атеш даа сѣимеди.

Миллет яшай, о джоймады эмилиш,
Хырпалангъан Ватан ошынъ, онен Акъ.
Кушь келеджек, бахтлы омиор темелиш
Кене миллет озь элишен къураджкъ.

Рим. Майыс 5, 1947

Номан Челеби Джихан

КЪАРЫЛГЪАЧЛАР ДУАСЫ

Киевим «Т--»ге.

Он дёрт яшында эдим. Энъ асав айгъырларны биле уйретеджек къадар миниджи олгъан эдим. Атларны пек ссвердим, окъумадан къачар, джылкыгъа чапардым; джылкыда козиме бакъкъан кери, торы, курен, борлы... сышлы бир ат корьдимми, къуан, донен — бакъмаздым, бир аркъан атар, тутар, ялышына япышыр, джуген салар, минердим! Асав, арслан киби къалкъар, ишер, сычарды... О къутургъан сайыш къалын къара тобулгъы — бу айдамакъ къамчысы бир йылдырым атешимен башына тюшер, мийиши сарсарды. Асав урькер, фышкырырды, башыны кениш мейдан чёллерге чевирир, ешилъ тюзем орюшлерде биткен сары чечеклер, лялелер, гелинджеклер, мондалакълар туякъларынынъ алтында эзилер, соларды. Сонъра ёрулыр, терлер, саврусышдан учушкъан безаз копоклер къурур, яваш-яваш ятышыр, алышыр, къамчыдан анъламагъа башларды.

Мен асавларгъа сёзлеримни, истеклеримни анълатырдым, дюшонджелеримни биле... анълатыр, сездирирдим. О къадар гузель, енгиль анълатырдым ки, мектепке кетсем, оджа енгем къалын, къыскъа таякъларыман, котеклеримен дёгер, дёгер де, бу къадар окъув анълатамазды. Мен тобулгъымле асавларгъа аян, джебэ, джоргъа, шлаф юрютир, юрюмени, къошманы огретирдим. Оджа енгем исе бизге къарылгъачлар дуасындан башкъа окъув бильдиралмады. Бундан долайы бильгисиз, тюшонджесиз башымле кениш «Озу» къыры тёпелеринде айлашгъан, долашкъан, къыргъан, дёгген, кошорген, анда-мында салдыргъан бир кучюк айдамакъ олгъан эдим.

* * *

«Мин куше муъминатин табиятин къайнатин, абида-тин, сейматин ве эбкара...» Бушы къарылгъачлар окъур, бу оларнынъ дуасыдыр. «Вельмурселят» сурсениши окъу-

гъанда, оджа енгем буны бизге де огреткен, бу къарылгъачлар дуасыдыр деген эди. Буны аман эпимиз огрендик, эзберледик.

Биз сабакларымызны эджалар, агълар, таякълар астында эзберлер экимиз, къарылгъачлар мектебинъ делик джамсыз пенджересицен кирер, рафларгъа къонар, явруларына бакъа-бакъа, къуваца-къуваца дуасыны окъур, кучюк, йымшакъ, сары гъагъалы палапанларына да огретир, севе-севе, эджасыз, таякъсыз огретирди. Бизлер де огренердик. Бу гузель, севимли къарылгъачлар окъугъанда бизлер де джанымызман, къулагъымызман динълер, динъледиктен сонъ эпимиз севинир, окъурдыкъ. Кимерде къарлыгъачлар окъур, биз сусар, динълердик.

Кой мектебине пск коп къатнадым. Бу къаранлыкъ, джампик бала зинданына кой балалары къатнар эдик. Мектепке къушлукътан бурун кетер, кеткенде эпимиз бирер парча экмек алырдыкъ, экмекке аналарымыз тазе кубуден бираз май, безз джылкы къаймакъ ягъы сурерди. Буны уйле вакъты дагъышдыкыта ашардыкъ. Уйлеге къадар о, тимли, къачыкъ мектебининъ эски, тютюльген, делик кийизлери, къасырлары устице къарылгъач явруларыдайыш тизилер, тиз чекер, отурырдыкъ. Сабакълар огюмизде, япракълар ачыкъ, козылеримиз юкъарыда. Чатыгъа (сачакъкъа) юва ясагъан къарылгъач палапанларыны саярдыкъ. Къачан къанатланаджакъ, уадажакъ, дуаларыны окъуджакълар?.. Буны биз билир, бир-биримизге аңлатырдыкъ. Учкъан сонъ дердик: «Истедиклери къадар гезеджек, куледжек, ойнайджакълар; ойнаша-ойнаша, авелене-авелене коклерге, булутларгъа, ышыкъларгъа юкселеджеклер!» Оларыны эпимиз кунълердик, кунъледигимизден шимди тутмакъ, кучюк индже къанатларыны, туйлерини юлкъмакъ, кучюк сары гъагъаларыны къырмакъ истердик...

Бизлердайыш оларыны да ойнамакъ, севинмектен севине-севине яшамакъ, юксельмектен алып къалмакъны арзу идердик.

Оджа енгем яваш-яваш, пыса-пыса келир, къапы аркъасында бизлерни, бизим оюнларымызны, сёзлеримизни, шакъалькъларымызны динълер, сонъ бирден-бирге къапы ачылыр, кирерди. Кирген вакъыт эпимиз къоркъар, титрер, агъзымызны ачар, козимизни кенарындан къылый-къылый бакъышырдыкъ. О яваш-яваш келир, юфакъ сонюк пенджеренинъ къапалы, ольгюн ышыгъы огюнде отурыр, къапанырды; отурдыгъы заман кольгеси узаныр, кедиге ошарды; эпимиз корер, фыкъыр-фыкъыр кулердик.

Сонъра эпимизни сыра-сыра тизер, «Теббет, кьулья, инна аътайна» сурелерини окъутыр, кызарыр, копюрир, ачувланыр, алын тамарлары кьабарыр, таякълар, таякъларды... Ич бир шей анъламаз, огренмездик, солукъ-солукъ агълар, сонъра кьоркьар, сусардыкъ. «Э, окъу!» эмирине кьаршы эпимиз юткъуныр, салланырдыкъ. Кой огюнде толкъунлангъан богъдайлардай саллана-саллана, юткъуна-юткъуна окъурдыкъ. Бу къара-къара анълашылмаз индже арап лафларыны эджелер, текрар-текрар окъур-окъур анъламаз, анъламагъанымыз ичюнми, ич де бир шей огренмездик.

«Вессеман зательбрудж»ны башлагъанда, оджа енгем тилими он беш капикмен кысып бургъанды. Бургъанда: «Бисмилля, окъумыш ол!» дегенди. Бурса да, кьопарса да, меним тилим кельмеди, кельмееджекти. Анъламай эдим ки...

* * *

*Заман, заман экенде,
Эвель заман экенде,
Опук улема экенде,
Къарылгъач къады экенде,
Дувадакъ муфти экенде...*

Бу узун текерлемелермен башлагъан эртегелер, оджа енгем кеткенимен башлар, битмез-и тюкенмезди. Узун-узун масаллар айтыр, динълер, динълетирдик.

Мавультай пек коп эртегелер, джума кълар, тапмаджалар билирди. Бильген масалларыны динълегенде де айтыр, динълеменгенге де айтыр, анълатыр, динълетирди. Айткъанда кучюк кулер козьлери кысылыр, юварлакъ чыккъыкъ минни-мини янакълары кызарыр, ичини чекер, татлы татар тилимен анълатыр, санки бир озен, санки бир канария!.. Татлы-татлы сёйлер, копюрир ташар, севе-севе динълетирди.

Мавультайны эпимиз севердик. О сёйлерсе, эпимиз, эр ер токътар, сусар, кьарылгъачлар биле сусар, оны динълерди.

Мен мектепке мечин йылы киргендим; олю йылы, сычан йылы «Абдиек» окъудым; тавшан, джылкы, барс йылларында Къуръан, Теджвит, Ильминъал окъудым. «Кесикбаш» дестаны биткенде, мектептен чыккъандым.

Артыкъ мен бол-бол коренлерге, торуларгъа, борлуларгъа къавушкъан, артыкъ бу ири козьли ипек ялынлы, севгили айгьырлар тамамиле меним олгъан эдилер.

Эр купь бириши минердим. Миндигим заман эски, узакъ Татарстан чёллеринде бир давушле бинълердже джав къайтаргъан, душман бузгъан бир башбугъ пертавумман кокусим къабарыр, юрегим урарды; озими бир хан яхут бир батыр зан этердим; къалпагъымы эгер, мингеними мамузлар; яваш-яваш аян, джебз верирдим. Соъра солгъа, сагъгъа бир-эки къамчы патлатыр, долу тизгин быракъырдым...

Тена, къулан чёллерде сычрар, синъер, дерьялардай толкъунлангъан ешилъ пиченлер, къырмызы-мавы чечеклер, маматекелер устюнде бир къара кошок киби учар, фырлардым. Атым индже узун бойнуны узатыр, къулакъларыны кысар, кьошар, чапар — санки бир къуршун, санки бир сыгъын о! Фырыл-фырыл учкъанда сачларым культе-культе ельпирер, санки бир татар тогъу (байрагъы)!

О заман юрегим осер, къарувим къат-къат артарды. Козълерим кызарыр, корьмез, къулакъларымда юреклерге къоркъу берген увултылар эшитирдим.

Чечекли, кьокузулы, кениш уваларгъа кунеш алтын ярыкъларыны тѣккенде, мен джавлыгъымы байракъ, тобулгъымы кылыч япмакъ... бу гузель ешилъ чёллерге къырмызы къанлар чымлатмакъ истердим.

Шай, шай! Мен де эски деделеримдайын джав къайтармакъны арзу этердим. Огюмден тавшанлар, тилькилер сычрар, кьалкъар, къачарларды. Отеде бир бодене учар, яхут бир чочамий пысар, кимерде узакъларда бир дувадакъныш ахмакъ-ахмакъ кезиндигини корердим.

* * *

Руштие дедилер, бир мектеп ачылды, эшиттим, къоркътым, тюшондим. Мектеп, эбет, мектеп... Оджа енгемнинъ таякълары эсима тюшти. Аджджы-адджджы титредим. Элимдеки къамчы ерге тюшти...

Руштиге мени де яздырдылар...Руштие мени къамчы, эгерден айырды. Кой балалары текрар топландыкъ. Девелерни, кьойларны башкъа чобанларгъа ташладыкъ; чёллерден, сюрюлерден, безз памукъ кьозулардан айрылдыкъ.

Мектебин буюк, чифте къанатлы, акъ боялы къапыларындан ичери кирдик. Кирдигим заман юрегимде бир енгиллик, анълашылмаз бир шей, бир къуванч дуйдым. Юксек, безз бир япы, кениш, буюк пенджерелерден парыл-парыл ыцкъылар тѣкюле эди. Сыралар (ралелер) сыра-сыра тизилгени, къаршыда къара, япмакъ, эки туякъ-

лы бир тахта тура эди. Къара къалпакълы, къырмызы чехрели бир йигит джуре, кезише; джурьгенде сёйлей, окъуй, окъута, анълата эди. Ачыкъ буюк татар сёзлеримен ашълаткъаңда, эр сёзи къафама бир къамчы къадар оте, мийим дёне эди.

Бу руштенинъ баш оджасы эди. Эртеси куш эпимизге бир бичимде урбалар кестирди, яшъы-яшъы гузель кягътылы китаплар берди. Къалем, дефтер, бор дагъытты. Эм окъута, эм яздыра эди. Кимерде къара тахтагъа чыкъара, бизге энъ парлакъ, эр тюрлю окъувларны бу кениш къара тахтада окъута, огрете эди. Бираз окъутыр, сонъ ойнатыр, тышшлаңдырырды. Оюн ичюн мектебин гузель, темиз, сары къумларман безешген кениш бир багъчасы бар эди. Багъчада куешнинъ сыджакъ, алтын нурлары арасында чапар, сычрар, салыңджакъ тепер, топ ойнардыкъ. Оджамыз да ойнарды. Бизге бильмедигимиз, корьмедигимиз оюнларны огретир, ойнамагъа алыштырырды. Яшамакъ — ойнап онъмакътыр, дерди. Эпимиз кулер, ойнар, ойнай-ойнай ёрулыр, терлер, безердик. О заман: «Айды, мектепке!» эмирие къаршы къувана-къувана къошар, севине-севине окъумагъа башлардыкъ.

Оджамыз бизни север, охшар, текрар девам этер, окъутыр, окъуткъаңда биз язар, динълер, джан къулагъымызнен динълердик. Биз шимди оджамыздан къоркъмаз, оны севердик. Сабакъларымызны севе-севе окъур, огреширдик. Эсап, тарих, эндесе, джография огрендик. Тарихтан темелимизни, союмызны, асыл, буюк аталарымызны, бу эски татарларны таныдыкъ.

Джография бизге отурдыгъымыз, ойнадыгъымыз, яшадыгъымыз топракъларыш, кездигимиз къулан чёллерин кенарларыны огретти. Чагълая-чагълая, юварлаңа-юварлаңа акъып кеткен чайырларны, ирмакъларны, толкъунлана-толкъунлана, чайпала-чайпала кошорген, ташкъан денъизлерни, мавы кольгели дагъларыны... денъизлерниш теренлигиши, дагъларныш буюклигини огретти... Яраданныш буюклигини огретти.

Биз шимди эм окъуй, эм ойнай эдик. Ойнай-ойнай, къувана-къувана яшай, огрене эдик. Окъудыгъымызны анълай, биле, бильдигимиз ичюн оджамызны пек севердик. Сонъра бабаларымызны, аналарымызны севе, башкъа бир бильги, башкъа, бир дуйгъуман севе эдик. Китапларымызны севердик.

Калем, кягъыт, тебеширимизни (бор) севе, сыраларны севе, къара тахтаны биле севе эдик. Мектепиниш багъчасыны севе, бутюн койимизни, кой татарларыны севе

эдик; койимизде, къомшумызда бизим окъугъашымызны севген русларны да севе эдик.

Бильгенден, аңлагъандан, таныгъандан сонъ ташларны, чайырларны, бутюн джианны севе эдик!..

* * *

Сонъки баарь (яз) эди... Кузьнинъ ялацджы кунеши сарышы бир чехремен куле эди. Узакъта къара къаргъалар къалыш къаба давушларыман къычкъыра эдилер. Чечеклер, солукъ япракълар сараргъацды. Коклерге, бошлыкъларгъа узангъан мавы дагъларнынъ мунарлы башларында къара булутлар къайнаша эди.

Ава сувукъ... Сувукъта бузлагъан, туйлери орътыйген кучюк къушчыкълар, сыйырчыкълар багъчада, агъачларда джыйылгъашлар, сессиз-солукъсыз оте эдилер.

Мектепке кирдим. Киргенде мектепши, сыраларны, дуварларны, эр ерни эр кошени мунъ корьдим. Оджа далгъыш-далгъын отура эди. Бенъзи солукъ, козьлери ренксиз, тюшюне, тасалана эди. Янында эсмери, узун-узн бурнузлы (джуббе), къонъур сакъаллы бириси бар эди. Бу къады эди. Эфединни ярмалыкъта бир къотур огюз саткъацда корьгендим, таныдым — къады отура эди. Отурдыгъы ерде къыбырдады, бир къагъыт чыкъарды, оксюрди:

— Буюклерден эмир вар: эсап, тарих, джогъарфия окъутмакъ шерият тугуль, татар тили окъутилгъан мектеплер къапатыладжакъ...

Эр ер тыцды, эпимиз тонъдыкъ, индемей эдик. Мектеп бир дженазе эвине ошагъан эди. Эр ер къара, бош. Кимсе бир шей айтмай эди; ялынъыз багъчада бир къарылгъач кесик-кесик дуасыны окъуй эди.

Мен ичин-ичин «Заваллы къарылгъач! Окъу, окъу!..» дий эдим. Сонъра сенинъ де дуанъны окъутмайджакъкъа ошайлар, сенинъ де кучюк, гузель агъзынъы багълайджакълар. Кучюк, гузель козьлеримен бутюн аркъадашларым къадыгъа бакътылар. Сувукъ, тонукъ, агълагъан бакъышларман къадышы, буюклерни къаргъай эдилер.

Сонъра оджа къавий, тик омузларыны котерди, аякъкъа къалкъты, къырыкъ, титрек бир сесмен:

— Къардашларым! — деди. Сизге мен сонъки дерсими де айтайым; Сиз баба ве ананъызыны, Яраданышъызыны северсенъиз, татар тилини де севинъиз... Даа айтаджакъты, сеси битти, нефеси тыкылды, богъукъ-богъукъ лафлары дудакълары арасында оле, эшитильмей эди. Агълагъашыны бизден сакъламакъ истеди. Сакълады. Къанлы козь

яшларыны юрегише акытты. Мен агъламакъ, бу буюк татарнынъ бойнуна сарылып козь яшлары тѣкмек, бошанмакъ истей эдим.

Мектептен чыктыкъ, къады эфеңди мектебин безъ, лекесиз къапысына бир къара килит урды, кетти...

Буюн балалар агъладылар. Агълагъанда мен козьлеримден бир тамла яш акытмай эдим. Мен шимди урмакъ, девирмек, эзмек, сѣзмек... мектепнинъ къапысына асылгъан агъыр къара килити къопармакъ, атмакъ истей эдим. Копармакъ бойнумнынъ борджы олсун дий эдим...

Тамарларымдаки къара къаңлар копюре, козьлерим къарара, къулакъларымда юреклерге къоркъу берген угъулылар эште эдим, бусана эдим...

Икяенинъ тексти эвельден кочорильген нухадан алынды, шунынъчюн айры сѣзлериниъ язылувында белли бир деңгешмелер олмасы итимал.

Неширге азырлайджы Риза Фазыл.

ВОЛГА КЪЫЗЫЛ АКЪАРКЕН

Хатырлавлар

Язып алгъан Саадет Бекторе

КИРИШ СЕЗ

Совет Руснесинде кимсе ярышынынъ не оладжагънынъ бильмей, ГПУнинъ элине тюшкенлер исе кери къайтмайлар. Къызыл полисиниъ лугъатында «къайтмакъ» деген сёз ёкъ. Меним къайтувым миллионда бир инсангъа насип олгъан муджизедир. Даа догърусы Алланынъ буюк бир лютфидир. Йигirmi беш йыллыкъ маюмликши инсан баласы даяна бильмейджек шараитлерде кечирген сонъ. Алланынъ ярдымынен, Ватаныма, эвлятларыма, эшиме, достларыма къавуштым.

Анълатаджакъларым аятымнынъ акъикый левхаларыдыр. Бу хатырлавларым сербест дюньянен демирлерде аркъасы мемлекетлер арасындаки фаркъны бутюн чыпаклыгъынен козь огюнгизде джашландыраджакътыр.

Совет Руснесинде бир инсанынъ къапатылмасы, сюрюгюн этильмеси ве атта олюмге маюм олунамасы ичюн суд олунамасы шарт дегиль. ГПУ укюмнинъ насыл олмасыны истесе, ойле де олур. Кунъ-эвельден сизинъ ичюн насыл джезаны къарарлаштыргъан олса, шу джезаны берир ве бутюн булар гуя къанун муджиби япылыр. Асылында къанун ГПУнинъ элинде бир оюнджакътыр.

Тар ве къарашлыкъ уджрелер, зиндашлар, искенджелер, итираф усуллары, эр шей эр бир шахснынъ озюне коре сечиле. Маюмлер чалыштырылгъан лагерьлерни ве уджсыз-буджакъсыз чёллеринен буюк бир сюрюгюнлер дияры олгъан Сибирияны ве демирперде артындаки алемнинъ сырларыны меним къадар бильген, оларгъа меним къадар якъылашкъан ве бу джеэннемде къыркъ йыл яшагъан сонъ бир такъдир муджизесинен къуртулгъан адам олмаса керек.

Сербест дюнья мемлекетлеринден турист оларакъ

Русиеге кельгешлерге целер косътерильгениши билесингизми? Москва, Ленинград киби буюк шеэрлердеки музейлерши, театрлерни, саяхат эсерлерниши ве дигерлерниши косътерелер.

Мен бу шеэрлерниши аркъа сокъакъларында джереян эткен адиселерниши ве булунгъан зиндашларыны билем. Иште, коммунист режими бу зиндашларда, лагерьлерде ве Сибирияда аятларыны гъайып эткен миллионларнен инсанларныши къаны эсабыша къурулгъан олып, «дюнья барышы-гъы»ны техдит этмектедир.

Коммунизмниши эрте-кеч дюнья юзюнден силинеджегине инангъан бир инсан оларакъ, бу хатырлавымны шу куреште джааларыны феда эткен адсыз Сербестлик къарамашларыныши азиз рухларыша багъышлайым.

Шевкъий Бекторе,
Истанбул, 1960 сенеси.

КЪРЫМ ИЧЮН АРЕКЕТ

Геминини артында котерильген ве кет-кете кучюклешип, гъайып олгъан копюклерге бакъып, тюшюнджеге далам. 1918 сенесинини март айы олса да татлы бир ель эсе ве бу гедже Къара денъиз хош анылеринден бириши яшай. Бу гузель авагъа, охшайдыгъы геджеге ве ай ышыкъларынен парылдагъан геджеге бакъмадан, мен озюмши ёргъун ве хаста ис этем. Шу бир бучукъ ай ичинде эм чокъ сеят эттим, эм чокъ ёрулдым, эм де олдукъча къоркъунчлы анылерни яшап кечирдим.

Истанбулвыни Усере деген еринде булунгъан арбий эсирлерниши бир къысымыны Тюркиенен Русие арасындаки авълашмада денъиштирмек керек эди. Бир бучукъ ай эвель денъиштирюв эйэтинен мен де къошулгъан эдим.

Бу себептен «Гульджемал» гемисинен Истанбулдан Севастопольге кельген эдик. Дженк алында булунгъанымыз ве Къара денъиз сувларыныши телюкели олгъаны ичюн бир арбий геми бизни озгъармакъта эди. Бир къач кунъ девам эткен ёлджулыкътан сонъ денъизнен тутуша-тутуша Севастопольнини къаршысына кельдик. Кельдик амма, бу сефер де бизлерни лимандан ичери кечирмедилер. Бизлерни къаршылагъан «Пронзительный» адындаки рус арбий гемисинини озгъарувында Кефе лиманына къайтып, эсирлерни о ерде теслим этмек керек эдик. Бу арада Русие революциясыныни бутюн вахшет ве дешетлериниши девам эткенини коръдик.

Кърымда революцион комитет матрослардан тертип этильген, флот офицерлериниъ бир къысмы къуршунгъа тизильген, я да тирилейин геми къазашларына ташлангъан. Бу акъта матрослар гъурурнен айта эдилер. Базы офицерлер матросларнен аялашып, оломден къуртулгъан, урбаларындаки офицерлик бельгилерини котерип аткъаш ве адий деъгизджи олгъанлар. Бизни къаршылагъан «Пронзительный» арбий гемисиниъ капитаны да бутюн рутбелеринден марум этильген, бир матросныъ эмири ве цезарети алтында вазифесини эда этмекте эди.

Вазнет къоркъунчлы эди. Кърым там манасынен анархия ичинде булулмакъта. Бир тарафтан къызыл байракълы большевиклер, дигер тарафтан къара байракълы анархистлер мемлекетни къашгъа богъмакъта эдилер. Миллий мустакъиль Кърымныъ лидери муфтий Челеби Джихан революцион матрослар тарафышдан вахшиане бир шекильде ольдюрильген. О вакъытта арбий министр вазифесинде булунгъан Джафер Сейдамет Къызылташлы (Кърымэр) де бу джанаварларныъ элинден къуртулмакъ макъсадынен Кавказгъа кеткен. Кърым халкъынынъ вазieti гъает агъыр эди. Учъ куньден сонъ бизим вазиятимиз де телюкели олды. Анархистлер бизге суикъаст азырлагъанларыны бильдик. Буныъ узерице кене «Гульджемал» гемисинен арекет этип, Кефеден Истанбулгъа догъру ёл алдыкъ.

Бир муддет сонъ Джафер Сейдамет Истанбулгъа келип чыкъты. Мында окъугъан кърымлы яшлар «Фааль генчлер» деген бир тешкилят тизген эдилер. Мен бу тешкилятынъ баш секретары оларакъ сайлангъан эдим. Джафер Сейдамет Истанбулда буюк бир эеджаннен къаршыланды. Кърым яшлары асырлар девамында рус чызмалары алтышда ишълеген мемлекетлерини, шимди большевик таъыйыкъындан къуртармакъ, сонъ тамчы къанлары къалгъандже курешмек ичюн ант эттилер. Джафер Сейдаметниъ этрафында топлангъан бу яшлар бир къач куньден сонъ укюмет тарафындан берильген бир кайыкънен ёлгъа чыкътылар. Иште, бу яшлар арасында, биринджи кетювимде башлагъан мукъаддес ватан ве миллет хъызметимни девам эттирмек макъсадынен мен де булулмакъта эдим. Манъа Кърымда къыска бир заман булулмакъ къысмет олды. Бу кересинде Кърым миллий маариф идареси тарафындан оджалар азырламакъ (Кърымны оджаларнен темин этмек) макъсадынен Истанбулгъа векиль оларакъ текрар ёлланылдым.

Рузгяр татлы-татлы эсе, бир якътан да ипдже-индже ягъмур сепелей. Бутюн вуджудым атеш ичинде янган киби, ягъмуринынъ серин сепелеви ошума кете. Эллиден зияде оджанен Истанбулдан Кърымгъа кетемиз. Къыскъа бир вакъыттан сонъ Акъяргъа барып чыкъаджагъымызны умуот эте ве илериде япаджакъ ишлеримиз акъкъында хаяллаана эдик. Бу сеферки ёлджулыгъымда ялынъыз дегильдим. Эвли олгъашым ичюн апайым да менен берабер эди. Эпимиз гъайрет ве къаттиетнен толумыз. Ич биримиз келеджекте бизлерни не беклегениши тасавур биле этип оламаймыз.

ШАРШУР

Алушта районындаки Къуруозен койшинъ халкъы пек факъыр, кери ве мутаасип алында эди. Мемлекетнинъ дженюбинде олгъан бу кой бутюн Кърымнынъ дюльберлигини темсиль эте билъсе де эалиси чокъ зор кечине эди. 125 ханелик койде окъумагъа-язмагъа билъгенлер пек аз, атта ёкъ дереджеде эди. Халкъта эр шейге нисбетен бир первасызлыкъ яшай ки, мени эр шейден зияде раатсызландыргъан ал бу эди. Илък ишим бу койде бир мектеп ачып, бу суретле джаилликке къаршы курешни башламакъ олды. Бойледже, рухларгъа синъип къалгъан лякъайдлыкъны къувмакъ ве миллетчилик фикирлериши ашлап, ябияльмек ичюн бир меджмуа чыкъармакъны тюшюне эдим. Эвель язгъан шиирлеримни эзберледим, айны заманда озюм ичюн де бир илъхам къайшагъы яратам. Бир тарафтан апайым, дигер тарафтан шиирлерим — меним энъ буюк таянчым эдилер.

ГИТМЕК ИСТЕРИМ

Гиттим, гидийорум, гитмек истерим.
Эр тюрк оджагъында тютмек истерим
Джеддимин гечтиги кениш чёллерде,
Ошун девесиши кутмек истерим.

* * *

Бабамдан динъледим, дедем ким эди?
Кимлерле дюшююш, кимле къалкъмышты?
Гечмишин къаранлыкъ улкелеринде
Анги оджакъларда атеш якъмышты?

* * *

Къурдугъы оджакълар, яптыгъы юртлар,
Анги байкъушлара мескен олмуштыр?
О шаин йигитлер, пельван йигитлерден,
О юртларда шимди кимлер къалмыштыр?

* * *

О тютеген оджакълар, о ешилъ чёллер,
Ничюн тютсез олмуш, ничюн солмуштыр?
Йигитсиз бош къалгъан гузель юртлара,
Нереден гельмиш де байкъуш долмуштыр?

* * *

О адьсиз-эсапсыз къоюн сюрюси,
Анги джанавара къурбан олмуштыр?
Дедемин джюйрюк атлар къоштуран,
Мейданлар кимлере мейдан олмуштыр?

* * *

Гиттим, гидийорум, бакъмакъ истерим,
Сёпсн оджакълары якъмакъ истерим.
Гсчтигим ерлерде эр йигит ичюн
Шиirimден бир челенк япмакъ истерим.

Иште, бу шиирлер яздыгъымдан берли тильден-тильге кечип юре, миллетпервер халкъ бу шиирлеримши гонъюллерине накъль эте. Лякин бу чалышмалар меним ичюн къолай дегиль эди. Ишинъ энъ феа ери шунда ки, бу хусуста манъа ярдым этеджек бир кимсе де ёкъ. Апайым — дерт ортагъым эди. Сабагъадже онынънен къонуша, онынъ сёзлеринден юреклене эдим. Ниает, меджмуашы къолнен язып азырламагъа къарар эттим. Эр гедже апайымнен берабер сабагъадже чалышып, он нухада меджмуа азырладыкъ. Оларшы къолайлыкънен койлерге дагъыттыкъ. Апайымнен берабер меджмуагъа «Шаршур» адышы бердик. Койнинъ шималинден тюшкен шеляленинъ ады да (Шаршур) эди ве санки бизим джошкъун дуйгъуларымызны ифаде этерджесине гедже-кунъдюз шарылдап тура эди.

Артыкъ ишлеримиз ёлуа минди, кой халкъы бизге, биз оларгъа инандыкъ, бутюн гъайретимизнен чалышып башладыкъ. Бу арада язгъан янъы шиирлеримни бастырмакъ ичюн апайымны Къуруозенде къалдырып, озюм Акъмесджитке кельдим. Шеэр бербат алда эди, мевджют бир матбаа исе бир харабеден фаркъсыз эди. Истенильген бир

шейши тапмакъ къыйыш, бир де-бирисиши къыдырып тапмакъ исе даа да къыйыш. Ниает, базарда сатыджылыкъ япкъан бир муреттиши таптым. Тоз, таш ве уфакъ демир парчаларышдан ибарет матбаагъа кельгенимизде муреттиш шашып къалды.

— Сиз керчектен де бу ерде бир иш коръмек ниетиш-десинъизми?

Вазиятишъ дешетли олувыша бакъмадан, кулюмси-редим:

— Бир шей япмакъ лязим экенине ишансакъ, чалышмакъ керекмиз.

О ахыр-сонъу разы олды, чалышып башладыкъ. Башта этрафны тюзетип, тозлу ве къырыкъ ариф кассаларыны ёлуна къойдыкъ, сонъра арифлерни тизип башладыкъ. Вельасыл, бири-биримизши тешвикъ этерек ильк китабымны — «Эргенекон»ны мейдангъа кетирдик. Шеър ве койлерде юрип, озюм дагъыттым. Буцдан сонъ «Аякъдаш», «Аркъадаш», Кърымда большевиклерге къаршы муджехетлеринишъ курешиши акс эттирген «Чатырдагъыш яныкълары» адлы китапларым чыкъты.

ТОПРАКЪ, ОТЬМЕК, СЕРБЕСТЛИК

Револуциядан эвель Русие койлюси топракъсызлыкъ-тан шикъет эте, шеърли «отъмегим ёкъ, ачым» деп сызлай, зиялылар истибаткъа къаршы курешмеге чалыша эди. Дёрт йылдан берли дженклешеткъан ве олюмге таба сюйреклешеткъан аскерлер энди дженк истемейлер.

Чар Русиесинде койлюлер топракъсыз, факъыр яшайлар. О кениш мемлекетинишъ уджсыз-буджакъсыз зенгин топракълары я падишанышъки, я да юксек мертебели помещиклеринишъки. Койлюлер помещиклеринишъ топракъларында кирагъа чалышалар, алгъан берекетлеринишъ ондан дёртинишъ, базы ерлерде ондан алтысышы помещиклерге берелер, къуллар киби чалышалар. Русие мемлекетинишъ кенишлиги, топракъларышышъ зенгинлиги, эалисинишъ чокълугъы, девлетинишъ буюклиги джеэтиндеи биринджи ерлерде олса да Авропанышъ дигер мемлекетлеринен теънлештириледжек олса, сиясий, икътисадий, ичтимай, медений джеэттен чокъ кериде эди.

Русие биринджи джиан дженкинде магълубиеттен магълубиетке юварлацды. Мемлекет ач, аскери ёргъуи, халкъ эр шейден: падишадан да, помещиклерден де тснюльген эди. 1921 сенеси январь айынышъ башларында,

Перекоп джебэсинде безларнен кызыллар арасында шиддетли чарпышмалар башланганы акъкъында хабер даркъады. Бу хабер эшитилгенинен кырымтатарлар арасында буюк раатсызлыкъ догъды. Дюнъя дженкинде Кърым аякълар астында эзиле, дагъыла, бир чокъ дегерликлерини гыйып эте эди. Олар кызыллардан да, безлардан да нефретленелер. Без русларнынъ бу ерден къачувлары не къадар мемшюнлик берсе, большевиклернинъ келюви де о дереджеде фаджиалы эди.

Дёрт-беш куъ согъра большевиклернинъ махноджыларнен анылашкъанлары белли олды. Иште, кызыллар Перекопта Врангель ордусынен дженклешеткъанда махноджыларнынъ апансыз уджиоми Врангель ордусыны першан эте. Безлар чекилип башлайлар, Джанкойде пекинмек истейлер, амма кызыллар ве махноджылар бунъа имкъан бермейлер. Январнынъ он дёртинде Кърымны большевиклер ишгаль эткени анылашылды. Огюндеки эр шейни якъып-йыкъып келеяткъан большевиклерни Врангель ордусы токътатып оламады. Чекилеткъан чар ордусы япмагъан ашшалыкъларны большевиклер япалар. Даа Джанкой станциясышы терк этмеден кызылларнен махноджылар арасындаки мукъавеле бозула. Махноджыларнынъ байракълары чекип алынды, аскер кысымлары дагъытылды, итаат этмегенлер шефкъатсызлыкънен къуршунгъа тизильдилер. Махно Украинагъа къача. Бу бош бир къачыш эди. Ленинден ким къачып къуртулгъан ки, о къачып къуртуладжакъ? Чокъ кечмеден Махноны да тутта ве ольдорелер.

Акъмесджитнинъ башына ана-баба кушо кельди. Татарлар бир чаре этип, джанларыны къуртармакъ ве Акъярда гемиге минмек ичюн юртларыны терк этип башладылар. Бу къалабалыкълар ичинде бир куъ Джафер Сейдаметни расткетирдим. О, большевиклер ичюн ёкъ этильмеси керек олгъан телюкели инсан эди. Къантарлы джаддесинде къоноштыкъ, онъа бу ерлерден кетмек кереклигини айттым. Джафер Сейдамет далгъын ве шашкын козылеришен юзюмё бакъты:

— Я сен, Бекторе? — деди. — Сен не япмакъ истейсинъ?

— Менми? Мен...

Бу аныде ичимде бир шей сызлагъаныны дуйдым. Бу Ватан севгисининъ ве курешмек истегининъ агърысы эди. Башымны котерип:

— Сен бизлерни тюшонме, — дедим. — Бу ерде бизим япаджакъ даа чокъ ишлеримиз бар. Не олса-олсун, большевиклерге къаршы курешеджегим.

Арамызда сукюнет асыл олды. Къафамда бир бейит доламакъта. Меним курешмек къарарымшы пекиткен, манъа энъ буюк гъайрет берген бир шиир парчасы...

Ватан огърундайым, дёнемем кери,
Сиз меним азмимден устюнмисинъыз?

Эбет, Ватан огърунда чалыша эдик. Кери къайт-мамагъа, бу давада джанышы биле феда этмеге емин эттик.

Сейдаметке элимни узаттым:

— Ёлунъ ачыкъ олсун.

Экимизинъ де козьлеримизде махзунлик ифадеси бар эди. Ах бу акъмагъан козьашлар. Инсаннынъ къальбининъ бир къор киби якъалар. Барсын, ичимиз янсын, барсын юзюмиз сарарсын, амма Ватан джоюлмасын.

* * *

Къуруозенде къалгъан апайымдан ич бир хабер алып оламайым. Бу ал меши пек кедерлендире. Зира, большевиклерден эр шейни беклемек мумкюн. Олар япып оламайджакъ феналыкыннъ озю дюньяда ёкъ. Апайым ве балаларым не алдалар? Бир яндан чалыша, бир яндан оларны къасевет этем. Къоранта къасевети ич бир шейге бенъземей. Масум ве миллий ислерле толу апайымнынъ ве балаларымнынъ юзлери козьлерим огюнде. Оларнен тездже корюшмек ичюн сонъ гъайретимнен чалышам.

Оларны сагъ-селямет корьген сонъ куреш гъайретим даа да артты. Кърымда большевик мазлюмынынъ даа да шиддетленгенини, бу режимни тиклемек ичюн ич бир шейден чекинильмегенини анълагъан сонъ ичимдеки кин ве нефрет далгъа-далгъа артты ве бутюн вуджудымны къаврап алды. Заваллы Кърым. Масум ве чаресиз инсанлар. Малларынынъ талапгъаны этмеген киби гунасыз халкъ шашыладжакъ бир нефретнен къуршунгъа тизильмекте эди. Затен большевиклернинъ сиясети ягъмаджылыкъ ве ёкъ этювден башкъа бир шей дегиль эди.

Шеэрлерде дешетли вазият укум сюрмекте. Акъмесджитте Пушкин джаддесинде ерлешкен чека Белла Куннинъ ёлбашчылыгъы алтында Врангель ордусынынъ къалымтыларыны ве ерли халкъны ёкъ этмек ичюн бутюн гъайретлеринен чалышмакъта. Асув-кесюв, талав-тонав бир афта къадар девам этти, сонъра орталыкъ бираз ятышкъандай олды, амма бу чокъкъа сюрмеди. Чека чар ордусына алякъасы олгъанлар учъ кунъ зарфында келип теслим олмаларыны, теслим олгъанлар афу этиледжегини билдирди. Бу илянцы эшиткенлер яваш-яваш ортагъа чыкып

башладылар. Керчектен де афу этиледжеклерине ишанып, теслим олдылар. Факъат кеткешлер киби къайтмадылар, къыскъа бир соргъудан сонъ зинданларгъа ташландылар. Бу гунасыз инсанлар гедже ярысында Акъмесджитиниъ догъушында, Алушта — Ялта ёлу боюндаки, Салгъыр озени боюндаки мейва багъчалар ичине алып келине, анда озьлерине къаздырылгъан чукъурлар башында къуршунгъа тизиле, сонъра дигер олюмге маком этильгешлерге комдирелер.

Бир акъшам мезар теналыгъы ичине гъаркъ олгъан бу кимсесиз багъчалар янындан кече эдим. Сукюнет къоркъунчлы эди. Асылында гузель Кърым геджеси этрафкъа яйылгъан. Кокте йылдызлар парылдай. Талгъын ель юзюме ура, бу мухтешем геджеге бакъып: «Севимли Кърым бу азапларгъа ицен ляйыкъ олды экен? деп тюшонем. Кърым башындан чокъ яхшы кунълерни де кечирди. Бойле парлакъ геджелерде эр эв озюне хас нешъ ве раатлыкънен сарыла, инсанлары бахтлы ярынгъа азырлагъан Кърым... Сен большевик зулумына ляйыкъ дегиль эдинъ. Бу тюшонджелернен далгъын кетеркен, бирден о ерде бир кольге корюнди. Тургъан еримде къатып къалдым. Сонъра яваш-яваш якъынладым ве онынъ къара урбалы бир къадын экенини аңъладым. Ара-сыра элиндеки явлугъышен козьлерини силе, огюндеки обачыкънынъ устюндеки чечеклерни тюзете эди. Аякъ сеслерини эшиткенинен къадын сескенди, къоркъунен чевирильди. Ай ышыгъы алтында сылакъ козьлери джам киби парылдайлар. Яваш-яваш еринден турды, бир манъа, бир чечек деметине бакъа берди. Буюк бир къабаат устюнде якъалангъан киби къоркъудан эп титрей эди. Акъырын давушнен:

— Мераба ханым, — дедим. Джевап бермеген сонъ девам эттим. — Дуа окъуйсынъызмы.

Ниает титрек ве урькек сес эшитильди:

— Эбет... — бираздан сонъ девам этти: — Эбет, олюлерни зиярет этмек ичюн кельдим. Оларнынъ рухларына дуа этем?

— Менден къоркъмагъыз, ханым. Мен де сизинъ киби дертли бир инсаным. Къаерлисинъиз?

—

— Бу ерде киминъиз комульди?

—

— Ким олса-олсун, мадам ки, дуа этесинъ, о алда Алла рамет эйлесин.

Бираз девам эткен сукюнеттен сонъ, обачыкъ башына чёктик. Къадын бир элинен чечеклерни охшай эм де яваш сеснен лаф эте.

—Украинадан келем, амма, асылында Акъмесджитлим. Бу ерде эки огълум ве къоджам комювли. Оларшы чска къуршунлады. Огъулларым Враггель ордусында хызмет эте эдилер, бири офицер, дигери адий аскер эди. Акъайым да революциядан эвель чар ордусында офицер эди. Биринджи дюнья джепкинде яралашъан сонъ истифагъа чыкъкъан эди. Враггель ордусы Кърымшы терк эткен сонъ биз мында къалдыкъ, кешки къачкъан олгъайдыкъ.

Сёзлерини битирмеди. Къычырып-къычырып агъламагъа башлады. Мен онъа теселли береджек олдым:

— Эки сненден берли бу ерде сизден башкъа кимсени расткетирмедим, — дедим.

— Эбет, кельмеслер. Эр кес къоркъа. Мен де эки йылгъадже олюлеримши зиярет этмеге джесарстленмедим. Энди манъа не япсалар япсынлар, акъайымшы ве огъулларымшы зиярет этмеге къарар бердим. Олюлеримиз огюнде сонъки борджумызны одемесек олурмы? Яшлы козьлерини сильди ве яваш дауушнен девам этти. — Менш анълагъанынъыз, олюлериме меним киби ичтен итираам эткешшъ ичюн сагъ олуныыз огълум.

Бу вакъиадан сонъ да шу къадыннынъ геджелери келип, азиз олюлерининъ башында дуа эткениши корьдим. Бир кере кене яныша бардым, незакетнен селям берип, дуасыны битирмесини беклеп турдым, сонъра: «Сизни хайырлайым, ханым, олюлеришъизни яд этмек ичюн бу ерге келесинъиз, деп сёз башладым.

О терен-терен кокюс кечирди.

— Эбет, оларшы зиярет этмеге келем, — деди. — Келем амма якъында Украинагъа, Харьковгъа кетеджегиз. Артыкъ аятта ялынъыз къалдым, не ишлейджегимши бильмейим, талийим бойле экен иште...

Юреги яныкъ бу къадыннынъ алына пек кедерлендим. Онъа ярдым этмек ичюн не япа билирдим? Кърымда онынъ киби юреги яныкъ бишълердже къадын, эркек, ана ве севгили бар эди. О да буларнынъ бири эди. Чылдыргъан большевиклер тарафышдан теселлисиз аджджыларгъа гъаркъ этильген бир ана, бир къадын... Ичим бир кере даа дешетнен сызлады. «Дертлеримиз бир...Кърымшы къуртармакъ ичюн курешемиз. Олюлеримиз бу къара топракъта ятар экенлер, эм артта къалгъанларшы куртармакъ, эм де оларнынъ рухларыны котермек ичюн даа чокъ чалышмалымыз...» дьерек озь-озюме бир кере даа емин эттим. Сонъра бир эйкель киби тим-тик тургъан къадыгъа элимни узаттым.

— Бельки бир даа корюшмемиз, ханым; — дедим, — талийиниң не азырлаганыны бильмек кучь. Бизим талийлеримиз большевиклерниң элинде бир оюнджакъ олды. Амма рухтан тюшмейик, эпимиз бу севимли топ-ракъ ичюн курешейик.

Къадын солгун юзюни инджи данелери киби суслеген козышларыны элинен сильди.

— Танъры сизлерге къувет берсин, — деди. — Биз сизиниң киби инашъан ве бу курешке инамнен берильген адамларгъа ишанамыз.

Оны бир даа раскетирмедим. Ким бильсин, анги диярларда япыгъыны ятыштырмакъ ичюн чырпынып юредир.

Вазият кеттикче агъырлашты. Арбий укюмет адамларнынъ сокъакъкъа чыкъмаларыны биле ясакъ эте. Дигер тарафтан девлет къуруджылыгъында эксериетнинъ рус олмагъан русларнынъ зыгына токъуна. Бу вакъытта адамларынъ агъызында бир лаф юре эди. Совет арбий комиссары олгъан Троцкий Варшавада уфакъ бир тюкянынъ саиби олгъан бабасына телеграмма ёллай. «Баба, Мен Москвадам. Ишлерим пек яхшы. Комиссарым. Кремльде яшайым. Товарищлерим де бар. Кель, корерсинъ.» Троцкийнинъ бабасы телеграмманы алгъан сонъ пек севине ве поезднен Москвагъа келип чыкъа, кельгенинен Москванынъ энъ къалабалыкълы ери олгъан Сухаревский базарына бара. Бир алыш-веришчининъ базардан башкъа бир ерде булунмайджагыны тюшюнгени ичюн базарда расткельген адамлар «Лёвочканынъ тюкяны къаерде?» деп сорай бере. Кимсе Лёвочканы танымай. Ниает, бирисине джебиндеки телеграмманы чыкъарып косьтере. Окъугъанлар онъа Кремльнинъ къаерде олгъаныны анылаталар, чюнки адамлар бу къартнынъ мешур Троцкийнинъ бабасы экенини анылайлар. Къарт Кремльге бакъып тааджиплене. Не мухтешем биналар. Демек, Лёвочка иштирак эткен ширкет бойле муаззам бир шей олмалы. Ичери киреджекте Троцкийни сорай, онынъ бабасы олгъаныны анылата. Бу адны эшиткенлер деръал ерлеринден турып, къарткъа ёл берелер. Троцкийге бабасынынъ кельгенини бильдирелер. Огълу бабасыны аман янына чагъырта, баба-огъул къучакълашалар, опюшелер, сонъра, къонушалар. Къарт огълунынъ бюросына тааджиплене: столлар, стуллар, шкафлар, телефонлар ве иляхри. Буюк ве йымшакъ креслогъа отургъан огълунынъ салмакълы ишке ортакъ олгъаныны анылай. Диварда алтын ялдызлы черчивелер ичинде сакъаллы адамларнынъ ресимлери асылгъан, оларнынъ арасында огълунынъ да ресимини корьген сонъ къарт тскмиль шашмалай.

Къарт этрафны тедкыкь эткен сонъ огълуна чевириле. Троцкийнинъ белннде пыштав корип, пек къоркъа, стол устюнде даа бир пыштавны корьген сонъ мийи бузлай. Демек, онынъ Лёвочасы чифт-чифт пыштавлар ташымакъ зорунда къалгъан. Онынъ зашынджа огълу буюк трестлернинъ ёлбашчыларындан бири... Къарт буларны тюшюнгенде Троцкийнинъ одасына бир чокъ адамлар кирип-чыкъалар. Огълунынъ къонушмасындан, тавурында эписининъ буюги олгъаны анылашыла.

Сырасы иле большевик шефлеринден Каганович, Камешев, Зиновьев, Дзержинский огълунынъ одасына кирип-чыкъалар. Эр кересинде баба: «Бу да бизимкилерденми? деп сорай, огълунынъ: «Бизимкилерден» деген джевабыны эшитип пек мемнун ола. Амма тазбаш бириси киргенде огълу еринден атылып тура, онъа итирамнен ер косътере, о адам да чокъ назлазмадан косътерильген креслогъа къуруна. Тазбаш чыкып кеткен сонъ къарт «Бу да биздеми?» деп сорай.

— Аман баба, яваш къонуш, — дей огълу теляшнен. — Бу бизге товарищ, амма кендис бизимкилерден дегиль, — дей.

Къарт ачувланна: «Мадам ки, бизимкилерден дегиль, не ичюн оны арангызда тутасынгыз? Къувынъ кетсин!» дей.

Къартнынъ сеси юксельген сонъ Троцкий эгилип, бабасынынъ къулагъына шойле дей: «Яваш ол, дедим баба, о Ленинград ве ширкетнинъ патенти онынъ адындадыр. Аныладышмы?»

Троцкийнинъ бабасы аныладымы-аныламадымы, бильмейим, амма бу вакъиадан сонъ «Патент кимнинъ адына» ибареси рус миллетинынъ тилинде узун муддет яшады ве дегериши гъайып этмеден ашайджакътыр да...

НЕ ИЧЮН КУРЕШТИК?

Русиеде эр кунъ бинълернен адамларнынъ ачлыкътан ольген вакъыты. Большевик зулумына къаршы курешмекнинъ озю азлыкъ эткендай бир де ачлыкъны сизмек керек. Инсан огълу Ватаны ичюн эр шейге къатлашыр, амма ачлыкъ пек фаджиалы эди. Сокъакълар ишсиз ве хырсыз адамларнен толду. Бу арада мен де ишсиз эдим. Кечинмек ичюн эвдеки шейлерни сатмагъа меджбур олдым. Амма эр шей битмекте эди. Бу арада Туркменстаннынъ Къаракъурум чёллеринде 26 Баку комиссары ольдюрильгени акъ-

къында хабар кельди. Шу ишни меньшевиклер якъанлар. Бу вакъиадан сонъ большевиклернен меньшевиклернинъ арасындаки зиддиет даа кыызгынлашты.

Ленин халкъкъа топракъ, сербестлик ишандырып иш башына кече, амма ишандыргъан шейлерининъ бирисини япмай. Халкъ алдангъаныны ашлагъанда Лениннинъ тоталитар режими энди тикленген эди. Пролетар диктатурасы байрагъына ишанып алдангъан миллионларнен адамлар кырылды, тюремелерге къапатылды. Бир заман отъмек ве топракъ ишандырылгъан койлюлер меджбурен колхозларгъа кирсетиле, эр шейден марум этиле, эки юз миллионлы Русие ойле бир чыкъмазгъа кире ки, артыкъ не огге кетмекнинъ, не де арткъа къайтмакънынъ чареси къалмай. Рус миллетининъ агъызында тек бир джумле долаша: «Биз не ичюн курештик ве не ичюн курешмектемиз?»

Ишсизлик ве парасызлыкътан не япаджагъымны бильмейим. Бу фена вазиятке бакъмадан, ичимдеки куреш къарары эксильмеди, аксиндже, артты. Бу вакъытта Тотайкойде ачылгъан оджалар техникумына талим-тербие мудире ве тюрк тили оджасы оларакъ тайинлендим. Кене чалышмакъ имкъашы булунгъанындан пек мемнун эдим. Янгы бир шевкънен ишке кириштим. Вазият баягъы яхшылашты. Атта 1922 сенеси кърымтатар тилининъ сарфыны, 1924 сенеси тюркче алфавит китабыны азырлап нешир эттирдим.

Бу арада большевиклернинъ тазыйкъы эп артты, зиялыларнынъ арекет этмеси къыйынлашты. Зира, большевиклер эр шейден эвель яринки оджаларны эльге кечирмек, оларны коммунист идеологиясынынъ даркъатыджыларына чевирмек истегенлери ичюн фаалиет меркези оларакъ бизим техникумны сечкенлер. Бойле шараитте илим ичюн, халкънынъ келеджеги ичюн курешмек агъыр эди. Бундан толайы чалышмакъ ичюн башкъа бир ерге кетмек керек олды. Ниает, бир къараргъа келип, Дагъстангъа кетмеге арекет эттик. Арамызда Сарбонна университетини битирген Эдем Февзий аркъадаш да бар, эпимиз еди киши эдик. Мен Темирханшурадаки педагогика техникумында тильден дерс береджегим. Янгы ишиме авес ве иманле кириштим. Айры-айры къавмларгъа менсуп мусульман балаларына тюрк тилини огретмек инсангъа эминлик дуйгъусы бере.

1924 сенеси Бакуда топлангъан тюркшнаслар къурултайында Дагъыстан делегаты оларакъ иштирак эттим. Къурултай Советлер Бирлигининъ тюркий тилли джум-

хуристлеришинъ латин алфавитине кечювиши азырлав гъаеси алтышда топлауды. Мен де латин алфавитининъ къабулы иле багълы бир грамматика ве алфавитининъ азырланмасы теклифине араретле къошулдым. Факъат бу система-нынъ бир кунъ ола коммунистлер тарафындан бозуладжагъына да ишана эдим. Руслар, эльбетте, буюк бир кутленинъ уянмасыны ве бир тильде къонушмасыны, бири-бириге багълашмасыны арзу этмейджеклер. Тюшонджелеримши азачыкъ делегат аркъадашларыма анълаттым. Баку къурултайы бизим ичюн зафер дешиле биледжек бир нетиджесен битти, амма, арадан бираз вакъыт кечкен сонъ Кремль бу заферни янъы къарарнен балталады.

Дагъстанда чешит тюрк къавымларынынъ муштерек тили оларакъ къабул олунгъан тильде къонушылмайджакъ ве окъутилмайджакъ, эр къавым кенди тилинде язаджакъ ве къонушаджакъ. Бу къарар къаршысында не япаджагъымны тюшондим. Бундан сонъ Дагъстанда къалувымдан не файда? Бутюн гъайретим бошкъа кетти.

Туркменстаннынъ маариф комитетинде аркъадашларым мени севинчен къаршыладылар. Баку къурултайында таныштыгъым узбекстанлы ве туркменстанлы делегатлар мени араларында коръмек истегенлерини о вакъытта айткъан эдилер. Ашхабад педагогика техникумында окъув ишлери мудири ве тюрк тили оджасы оларакъ чалышып башладым.

ЁКЪ ОЛСУН НАМУС

Ишим яхшы кете эди. Къарачай-Черкес халкъ маарифинден бир теклиф кельди. Педагогика ве тюрк тилинден бир-эки дерс бермемни истейлер. Теклифни мемнионликнен къабул эттим, апайым ве балаларымны яныма алып ёлгъа чыкътым. Оджа аркъадашларымдан Эдем Февзий (Козъайдын) да бизге къошулды. Агъыр ёлджулыкътан сонъ Къарачай-Черкесиянынъ баш шеэри Батталпашинскийге келип чыкътыкъ. Кубанъ озени боюнда олгъан Батталпашинский (Баттал Паша, тюрк пашаларындан экен) гузель бир шеэр эди. Бизим кельгенимизге мында къувандылар. Биз кечирген бир къач дерс пек яхшы фикир догъурды, оларгъа юксек къыймет кесильди.

Кърымгъа къайтыркен, ичимдеки раатсызлыкъ кене уянды. Генчликни эр саада тербие этмек, оларгъа догъру ёлны косътермек бизим боюн-борджумыз эди. Бизим киби сайыджа аз олгъан ве юксек гъаенен ашлангъан оджалар-

нынъ огюнде чокъ месулиетли вазифе тургъаныны анълайым. Мен буларыны поезднинъ сарсынтылары алтышда тюшюнем, кендимни яшымдакилерден айры бир дюньяда ис этердим. Поезд Ростов-Дон шеэринге келип чыкъкъандже мен япыладжакъ ишлер ве Кърымнынъ келеджеги акъкъында тюшонджелерге далгъаным, бир сарсынты менш тюшонджелеримден айындырды. Бу ерде секиз саат къаладжагъымыз белли олгъан сонъ шеэрни сейир этмек истедик. Орталыкъ хырсызлар ве чешит доландырыджыларнен толу эди. Сейирни небетнен япаджакъ олдыкъ. Башта Эдем Февзий кетти, бизлер балаларнен шейлеримизинъ янынъда къалдыкъ. О бир сааттен сонъ кельди, мен кеттим. Шеэрни экиге айыргъан буюк джадде бою кеттим. Сокъакъта трамвайдан гъайры эр шей бар. Тюкянларда фиятлар къарардан зияде юксек эди. Кетер экеним, джаддеининъ юкъяры тарафында бир шамата къопты, бир топ адам багъыра-чагъыра бу якъкъа чапып кельмекте эди. Олар якъынджа кельген сонъ, эки генчши къуалап келеяткъанлары ашгълашылды. Генчлерининъ бири къыз, дигери огълан — экиси де анадан догъма чыр-чыплакъ эдилер. Олар бири-бирилерининъ эллерини тутып, къоркъунен къачмакъталар. Олар янымдан кечер экенлер, кокюслерине такъкъан къырмызы басма узерине безя арифлернен «Долой стыд» деп язылгъаныны корьдим. Демек, «ёкъ олсун намус». Чыплакъ яшлар бир эв ичине кирип сакъландылар. Эвининъ янынъдаки багъырышувлар ве куфюрлерден мейдангъа кельген бир увулты инсанны сагъыр этеджек дереджеде эди. Мен булунгъан еримден яваш-яваш узакълаштым ве пек догъру япкъаным, чюнки бираздан сонъ форма кийген адамлар о ерни сарып башладылар. Булар чекистлер, къызыл орду аскерлери, комсомоллар эдилер. Бирден къуршун сеслери эшитилди, адамлар тараф-тараф олдылар, яралагъанлар ерге серильдилер. Мен озюм тургъан ерни терк эттим, чапа-чапа станциягъа келип еттим. Укумет пасыл шараитте насыл арекет этмек кереклигини биле. Акъмесджитке кельген сонъ мында вазиятининъ даа фена олгъаныны анъладыкъ. Акъмесджитнинъ аман-аман бутюн эалисини мусульман тюркий халкълар тешкиль эте эдилер. Мусульманлар исе бойле намуссызлыкъыны ич вакъыт-япып оламазлар. Шеэрнинъ эр тарафында халкъ телюке алында. Совет укумети бу ерде озь зулумыны даа зияде кечире, Акъмесджиттеки бутюн мусульманларны къуршуугъа тиздире биле. Коммунистлерининъ бутюн шеэрлерде къургъан тертиптери ичтимай ахлякъкъа къаршы, Коммунист ахлякъы адыны ташыгъан

бир ахляксызлыкъ эди. Коклерге котерилип макъталгъан шаир В. Маяковский бу джемиетнинъ лидерлеринден бири эди. Масхара шаир Маяковский Назим Хикметнинъ устазы эди. Маяковский Москвада отелнинъ пенджересинден озюни ташлап ольдюрди. Оны унуттылар, сонъра бир даа хатырлады ве котердилер. Комсомол шаири Есенин де Ленинграддаки Астория отелининъ учюнджи къатында озюни ашагъы ташлады ве ольди. «Огонёк» междмуасында хызмет эткен Зоя адлы къыз озь-озюни ольдюрюв зынджырындаки алкъалардан бирини тешкиль этти. Бойле вакъялар саймакънен битмез. Намус олмагъан ерде видждан, адалет ола бильмез.

ИЛЕРИ СЮРМЕК

1926—1927 сенелери Туркменстаннынъ бутюн койлеринде ана тилинде башлангъыч мектеплер тешкиль этмеге къарар бериле, лякин бу мектеплерни оджаларнен темин этюв меселеси мушкюль эди. Меселени чезмек ичюн койлерде он секиз яшындан юкъары олгъан генчлер курсларгъа джелып этиле ве алфавитни огренип етиштирмеден мектеплерге тайин этилелер. Бир муддет сонъра бу эр шейден хаберсиз оджаларны яз татилинде кене курсларгъа топлайлар. Янъы азырлангъан оджаларнынъ бильги севиеси шашыладжакъ дереджеде зайыф эди. Бу да етмеген киби укюметшинъ къарарынен мектепнинъ биринджи сыныф талебелери экинджи сыныфкъа, экинджи сыныфтакилер учюнджиге... кечирильди, сонъки сыныфта окъумакъ керек олгъанларгъа мектепни битиргени акъкъында шеадетнаме берильди, вакътындаи эвель къопарылгъан чий мейва киби олар юксек окъувларгъа ве академияларгъа толдурылды. Бу усулгъа совет Русиясинде «выдвижение» (илери-сюрмек) дениле эди. Бу нени темин эте, файдасы неден ибарет? Бу тез суретли усулнынъ бутюн сааларгъа тедбыкъ этилюви нетиджесинде аз вакъыт ичинде эр ер талебелерге, оджаларгъа, ассистентлерге, академиклерге, профессор ве алимлерге толып къалды. Булар Сибири орманларында етишкен бир неви мантарларгъа бенъзей эдилер. Ана тиллеринде язылгъан не фен, не эдебият ве не де илим китаплары бар, оларнынъ исе, затен, бойле шейлерге итияджы да ёкъ киби эди. Бешинджи сыныфтан юкъарысында русча язылгъан китаплардан дерс кечелер. Рус тили туркмен тили киби ресмий тиль, тюрк тили совет топракъларында ресмен ясакъ олунды. Тюркчилик фикри-

рин ортагъа ташламакъ гъает телюкели, бутюн окъувларгъа рус профессорлары ве алимлери тайин этилелер. Буларнышъ чокъу «выдвиженец» фикириси эсасында тайинлене. Эписи большевиклерге садакъатыны исбат эткен кимселер. Асылында рус олмагъан бир халкъ кутълеси арасында япылгъан акъым рус акъымы эди. Бу акъымгъа къаршы кетмек истегенлерге я миллетчи, я тюркчи, я да халкъ душманы тамгъасы басыла.

ГПУ тазыйкъышы эн арттыра ве энъ уфакъ адисени джинаяет санаракъ, чешит чарелер коре. Партия мектеби оджаларындан бирининъ инглиз басмасындан тикильген кольмек кийип келюви талелелерде шубе догъура, меселе джиддийлеше, ишке деръал ГПУ къарыша, сыкъынтыларгъа даяналмагъан оджа иштен бошамагъа меджбур ола. Меним акъкъымда да «алтын юзюкли оджа» деген сёзлерни эшиттим. Бу киби сёзлер ГПУнинъ къулагъына тез барып еткенини билъгеним ичюн дюньянышъ эр еринден адет олгъан ве алиджснап мана ташыгъан нишан юзюгини пармагъымдан чыкъармакъ зорунда къалдым. Мусульманларда адет олгъан сушет большевиклер ичюн къоркъунчлы бир джинаяет эди.

ЧОКЪ АДЖДЖЫ ВЕ ЭКШИ ЕМЕКЛЕР

Ленининъ революционер Р. Каплан тарафындан атылгъаны ве яралангъаны акъкъындаки хабер халкъны сеиндирди. Бутюн миллет Ленининъ джаныны бир анъ олса да, эвель алмасыны истеп Танъриге дуа эте. Ленин къуршун ярасындан текмиль къуртулып оламай ве бойледже даа чокъ къан акъызмакъ зевкъындан марум къала. Ленин ольгенден сонъ, онынъ олюми акъкъында чешит эмиш-демишлер даркъалды: оны зёрли окънен аткъан, онынъ коммунист ёлдашлары зёрлегенлер ве иляхри. Лякин энди меселе Ленининъ ерине ким оладжагъында эди. Халкъ арасында юрген фикирлерге коре, бу Троцкий ола биле. Чюнки Троцкий «къащлы ватандаш девириси» деп адландырылгъан арбий коммунизм девирининъ энъ мешур къарамашларындан эди. Кылычынен пролетар диктатурасыны къорчалагъащларнынъ энъ бириджиси о эди. Троцкий ве Зиновьевнинъ айткъащларына коре, Ленин олюминден эвель: «Меним ерине укюмет башы оларакъ Рыковны кечиринъиз. Сталинни узакълаштырынъыз. Буны япмакъны кечиктирменъиз, акс алда о эпишъизге чокъ экши ве чокъ адджды емеклер едиреджектир.» деп васиет

эткен экен. Бунынъ не дереджеде керчек олгъашы белли дегиль.

Ленининъ олюминден сонъ аз бир вакъыт Халкъ комиссарлары реиси оларакъ Рыков сайлана. Сталин партияда баш секретарь оларакъ пекише, кучъ топлай, партияны девлеттен, укюметтен юксек къоя ве нетиджеде укюметни де, девлетни де озъ элише ала. Энди коммунист партиясы эр шейден устюн эди, партиянынъ да устюнде иссе Сталин деген бир шахс булуна.

Тедбирли ве айшеджи Троцкий Къызыл орду комиссарлыгъы вазифесицен бошатылгъан сонъ Сталининъ даа нелер япа биледжегиши анълап, дженюбий Америкагъа кете, факъат коммунист балтасы о ерге де барып ете ве оны ольдоре.

Сталин чекинеджек киби бир ракъиб къалмай, о сакъырмайып озъ фаалиетини башлай...

СИБИРИЯ ЧЫБАНЫ

Бутюн мемлекетте телюкелик, раатсызлыкъ укюм сюре. Эр кес раатсыз, эр кеснинъ юрегини насылдыр кедерлер, шубелер тельчелейлер. Бу шубе къоранталаргъа сокъулып кирди, апайнен акъай, бабанен эвлят арасында кечти, аилелер бозулып башладылар. Раатсызлыкъ ели эп шиддетлене.

Бир кунь оджалар одасында бир оджанынъ чокъ першан алда отургъаныны коръдим, озю имтиан кягъытларыны къарыштыра, хаялы исе башкъа ерлерде эди.

— Достум, сенинъ бир дердинъ бармы? — деп сорадым.

Санки бу сёзюмни беклер киби, кягъытларны стол устюне ташлады, артына ясланды ве аджыныкълы даушнен:

— Пешиме тюштилер, Бекторе, — деди.

Бир шей сёйлемедим, затен, бунынъ ичюн не сёйлемек мумкюн? Амма къошушам, бир шейлер айтмакъ керек.

— Эминсинъми? Не вакъыттан берли такъин этилсинъ?

— Эльбетте эминим, — деди, — Учъ куньден берли пешимделер. Не ичюн такъип этелер, менден не истейлер? Сёйле Бекторе, илим адамы олмакътан гъайры не сучим бар меним? — Сеси юксельди. — Истегенлери киби талебе етиштирмейимми? Даа не япайым? Тюркчи олгъаным ичюн мен къабаатлы дегилим, бойле къабаат олмай, мен оны бир заман танымам.

— Сакин ол, достум, — дедим. — Кычырма, бирев эшитмесин.

— Сен акылысың, Бекторе, сакът олмакъ керек. Меним кимсем ёкъ, сеениң киби бир достум да олмаса, не ишлерим. Къардашымны Сибирягъа сюрююп эттилер. Опың ич бир сучы, ич бир гунасы ёкъ эди. Не себептен бойле яптылар? Бир илим адамы олгъаны ичюми? Бельки де эди ольгендир. Меним де сонъум эйи дегиль. Ичимден дуям.

Бир куңь мектепке кельгенде достумның хаста олгъаныны сёйледилер. Барып ал-хатыр сорамакъ лязим, амма къоркъам, онынъ хасталыгъы пек къоркъунчлы хасталыкъ — ГПУ пешине тюшкен. Эр алда бармагъа къарар бердим. Мени шашкъын бир къияфетле къаршылады, сагълыгъы бир ёрукъ олса да озю афакъанлы, лафымыз къавушмай. Илим акъкъында лакъырды этип башлагъанда къапы ачылып, ичери гузель бир рус къадыны кирди. Гуръ сия сачлары омузларына тёкюле эди. Озю чокъ гузель, факъат бакъышлары сувукъ эди. Йигирми беш яшында олгъан бу къадын гъает сербест къонуша, аркъадашымнен аралары якъын корюне, бизге чай къайнатмакъ ичюн ашханеге кеткен арада суаль назарыннен достума бакътым.

— Эмшире, — деди. — Зорнен мусаллат эттилер башыма.

Эбет, ГПУнинъ япып оламайджакъ иши ёкъ эди. Чайны ичер-ичмез къалкътым.

Достум мени къапыгъадже озгъармакъ макъсадынен артымдан келе эди, бир арада къулагъыма эгилерек:

— Бу бир джасустыр, — деп фысылдады. — Дикъкъатлы ол. Бильсенъ, не къадар къоркъам.

Арадан айлар кечкенин бакъмадан, аркъадашым, мектепке къайтмады. Бир куңь мектепке кельгешимнен аркъадашлар мени бир кешаргъа чекип, бу туркмен алимининъ агъыр хаста экенини сёйледилер. Онынъ энъ якъын досту мен олгъанымны биле эдилер ки, буны мангъа айтмаларында бир мана бар эди. «Бар, барып, оны биз ичюн де зиярет эт дедилер. Кеттим, аркъадашым керчектен де агъыр хаста эди, тосат-тосат агъызындан къан акъа. Мени корьгенинен сёшюк козьлери парылдады. Арадетле элимни сыкъты, козьашлары чыбырды. Атеш киби яшгъан эллерини авучларым ичинде тутып, теселли бермеге тырыштым. Башыны ястыкъ узеринде сагъгъа-солгъа салады: «Бу ишнинъ сонъунда къуртулыш ёкъ, — умиотсиз козьлерини юмды, сонъра: — Сибирская язва», — деди.

— Сибирия чыбаны... Анълайсышъмы? Зесрлендим. Бу къадышнышъ элинен зесрледилер мени. Яваш-яваш дуй-дурмадан яптылар.

Анълайым. Бу адам ГПУнишъ къурбанларышдан бири эди, ошнышъ режиминде не илим адамышышъ, не де башкъа меслек саибинишъ дегери бар эди.

Учъ кушъдеи сонъ аркъадашымыз кечинди. Диний адетлер ясакъ этильген олса да, кучюк бир мерасимнен комдик. Заваллы достум, кучъ-гъайрети джошкъан, буюк ишлерге икътидары олгъан вакъытта эбедиетке кетти. Бельки арагъан раатлыгъыны анда булар.

ОГЪУЛ БАБАСЫ ИЧЮН МЕСУЛЬ ДЕГИЛЬ

Кучюктен буюккедже эр кес незарет алтында. Большевиклер бу ишни о къадар илерилеттилер ки, система алына кетирдилер. Анкета деңильген бир усул тедбыкъ этильмеге башлашды.

Бир кушъ акъшам эвге келип, ярышкы дерслерге азырлана эдим. О акъшам кучюк огълумнышъ урькек бир алы бар эди. О балалар багъчасына къатнай эди.

Тена бир вакъыт тапып, бала яваштан манъа якълашты ве къулагъыма:

— Баба, бугушъ балалар багъчасында манъа анкета толдурттылар, — деди. Сонъра даа яваш бир сеснен: — Анашъ, бабаншъ Аллагъа ишаналармы, дедилер. Ишанмайлар, дедим. Яхшы айткъаныммы, баба? Аркъадашларым Коля ве Таша да ойле сёйледилер.

Не джевап береджегимши шашырдым. Беш яшындаки баладан бойле сорала билirmi? Бу насыл видждан. Эгер «эбет, ишаналар» деген олса, озю бильмеден бизим ичюу фена бир акъибет азырлайджакъ эди. Коммунист режим диши инамшы бойле этип йыкъа. Бу тазыйыкъ адамларны ялан айтмагъа меджбур эте. Орталыкъта демократия ёкъ, террор исе эп къуветлене.

Огълум о кучюк къафасынен эпимизни къуртаргъан. Кулюмсиреджек олып тырыштым:

— Эбет, огълум, догъру айткъансышъ. Шай амма сен Аллагъа ишанасышъмы?

— Табий, ишанам, баба.

— Аферин огълум.

Бала сёйлегенлеринден ве мешим айткъашларымдан мемнуу олып, ойнамагъа башлады. Оюнджакъларышнышъ яныша кельген сонъ бир анъ эвельки лафлар къафасында

силинди. Мен исе эп тюшонем, чоңки балаларымның Таңриге ичангашларыны, динлерине багылы кялмаларыны истейим, коммунистлериниң буңа насыл маши ола биледжеклерини аңламагъа тырышам. Ача-баба ве эвлят мунассбетлерини зайыфлатмакъ, къоранга мунассбетлерини перишан этмек истеген большевиклерге коре Таңриге ишанмакъ буюк джишаат эди, чоңки олар Алланы ве диниң бир тамам ишяр этелер.

Алланы инкяр этиов фикриниң байракъдары Ленин эди, «Дин теселли бериджи бир афёндыр. Инсанларны Алла яратмады. Ишанлар Алланы яраттылар» диерек, маневий ишанчларшы ёкъ этмек гъаесиши кутти. «Хусусий мулкчиликке базангъан дин, девлет ве укумет зорбалыкътыр. Бу зорбалыкъны биз иджат этмедик. Зенгишлер сышыфы тюшюнип чыкъарды. Пролетар сыныфыны кюл киби истисмар эте бильмек ичюн диниши тюшюнип тапкъашлар, Алланы тюшюнип чыкъаргъанлар, пейгъамберлер, укумдарлар, хаңлар, бейлер кенди мецфаатларына коре аиле, мулккест, ватаң, видждан, ишан, инсанистлик киби гъаелерни тюшюнип чыкъара, халкъны къандыра, бойледже, эллериндеки икътидарны муафаза этелер. Биз зорбалыкънен иш корьмеймиз ве зорбалыкъ истемеймиз. Итираф этемиз ки, шимди совет девлети де бир девлет олгъаны ичюн шубесиз зорбалыкътыр. Лякин совет девлети шимдилик зарур, мувакъкъат бир девлеттир. О тарихта ве ер юзюнде екяне пролетар девлетидир. Онынъ этрафы капитализм девлетлеринен сарылы. Олардан кюрурмакъ ичюн девлетке ве ордугъа мухтаджмыз. Ер юзюнде сышыфсыз коммунист девлети кюрулгъан сонъ девлетке итиядж кялмайджакъ ве дюнья дженнетке дёведжек, ондан сонъ пролетар сышыфы сербестликте ве ферахта яшайджакъ. Факъат шимди бир чокъ зорлукъларгъа, кучлюклерге ве марумнетлерге кятлашмалы».

Ленин ве дигер большевик лидерлери бунынъ киби манасыз, мантыкъсыз, дадсыз нуткълар, гъаелерни ортагъа ташлайлар. «Огъул баба ичюн месуль дегильдир» шиарыны ортагъа чыкъардылар. Ленининиң ортагъа аткъан ве сонъра бутюн коммунистлер бирдемликнен кюлтуткъан фикирлер булар эди. Буңа бакъмадан, ишашынъ шахсиетиниң тайин этмек ичюн кюлланылгъан анкеталарда энъ муим ери шахсынъ сой ве несилне аит суаллер эди, бу анкета вастасынен эксери алларда истедиклери малюматларны ала биле эдилер.

ФИТНЕ

1930 сенеси. Туркменстанның бутюн койлерде тоталитар режимге кяршы аякъкъа тургъан халкъ Ирангъа, Афгъанстангъа, я да Къаракурум чёллерине къача, малларыны, джанларыны большевиклерден къуртармагъа тырыша эди. Большевиклернинъ кулакларны сыныф оларакъ битириов акъкъындаки кярары укюмге кирип башлады. Бу кярар эсасында кулакларнынъ маллары мусадере этиле, озьлери юртларындан сюргюн олуна, къуршунгъа тизилелер. Девлетнинъ зорнен къабул эттирмек истеген бу колхозлардан къачкъан адамлар намуслы, ватанпервер ве чалышкъыр инсанларгъа басмаджы тамгасы басыла. Олар колхозларны талавда, санайыда хиянетликлер япувда, коммунист ве комсомолларны ольдюрювде ве даа бир чокъ ишлерде къабаатланалар. Джинаетлернинъ эписи девлет тарафындан тешкилятландырыла.

Бойле кяршыкъ кушьлерде, бир дефа, гедже къапымыз йыкъыладжакъ киби урулып башлады ве бизлер эджанле уяндыкъ. Еримизден турып, апайымнен бир-биримизге бакътыкъ. Онынъ козьлери тегерекклешен, къальбининъ чырпынтысыны токътатмакъ истер киби эллерини кокюсине басты. Яваштан:

— Бу кельгешлер... Аджеба? — деди.

— Къоркъма, — дедим, апайымнынъ не тюшюнгени белли эди. — Мен бакъарым. Къапыгъа якълашаракъ эджанлы сеснен: — Ким о? — деп сорадым.

— Меним... мен... Бекторе, къоркъманъыз.

Сесни таныдым, кельген доктор Девликъанов эди. Онен якъын дост эдик. Корюниши эджанлы ве телашлы.

— Афу этерсинъиз, сизни кеч маальде раатсыз эттим, меши бугунъ ГПУгъа чагъырдылар, Къаракъумгъа ёллайлар, анда басмаджыларнен укюмет кучьлери арасында дженк кете экен. Дейджегим, самолётнен кетеджекмиз. Мен укюмет кучьлери тарафта арекет этеджегим. Къадыныма ве балаларыма козь-къулакъ олшып турманъны сенден риджа этем.

Мен аркъадашымнынъ риджасыны ерине кетиреджегимни айтып, онъа теселли бердим. О кеткен сонъ ятакъ одасына кирдим. Апайым пек раатсыз эди.

— Не ичюн санъа кельген, онынъ башкъа досту ёкъмы ёкъса? — деди о.

— Демек, манъа ишана экен, раатсыз олма, — деп кулюмсиредим.

Экимизнинъ де ичимизни шубе кемирмекте. Бу режимниъ алы белли, достны досткъа душман эте, фитнелер, усуллар тюшюнип тапа, озюнен разы олмагъанларыны тапыш, ёкъ эте. Бойле усуллар акъкъында чокъ эшиттик. Бельки достымнынъ келюви ГПУнинъ бир усулдыр. Бельки, амма миллий дуйгъулары къуветли инсанлар бу киби тузакъ ве усулларгъа боюн эгмейджеклерини яхшы биле эдим.

Дёрт-беш кушъ сонъра докторнынъ шеэрде экенипи бильген сонъ, зияретке бардым. Мени къарардан зияде бир самимиетнен къаршылады. Теляшлы эди.

— Бекторе, бугунъ мен де санъа бараджакъ олыш тура эдим. Насылсышъ? Не бар, не ёкъ?

Истекнен къонушса да керекли бир лаф айтмады. Ниает, язы масасынынъ чекмеджесини чекти ве о ерден чыкъаргъан эки кягъытны манъа косътерди.

Бирининъ устюне «Миллий мустакъиллик» дигерининъ устюне «Туркменстаннынъ азатлыгъы» деп язылгъан.

— Иште, сеятымда буларны эльде эттим, — деди доктор, бу беяннамелерни Къаракъум исъанджылары нешир эткешлер.

Бунынъ бир фитне олгъаны белли эди. Бойле заманда бойле весикъаларны кимсе янында ташымаз, я да эвинде сакъламаз. Айрстнен юзюне бакътым. Амма беяннамелерни элиме алмадым. О исе алгъанымны истер киби эп манъа узата. Юзю сарарды ве терледи. Оада терен сукюнет асыл олды.

— Аман доктор, не япасышъыз, бойле беяннамелерни эвде сакъламакъ не къадар телюкели олгъаныны бильмейсинъизми? Оларны деръал ёкъ этмелисинъиз, башынъыз белягъа къалыр.

Шашырды, бир шей сёйлемек истей, амма агъызыны ачалмай. Беяннамелерни чекмедже ичине текрар къойды ве килитледи. Арамызда къонушаджакъдайын бир шей къалмагъан эди. Бизлер башкъа-башкъа адамлар эдик. Мусааде истеп, еримден турдым.

Тышта ава яхшы эди. Кетем ве бойле бир илим адамынынъ бойле къоркъунчлы ишке насыл тутунгъаныны тюшонем, артымдан излейиджи келип-кельмегенини де козь къыйыгъындан козетип барам. Эвде де бу тюшонджелернинъ тесири алтында эдим. Большевиклер эр не эсабына олса да озь режимлерини яшатмакъ ичюн бойле зайыф ирадели адамларны сындыра ве табий этелер.

Демек, ГПУ меним пешиме тюшкен. Олар нечи беклейлер? Алла бильсин.

Акъяшам эвде апайымнынъ суаллерицен къачышып, докторнынъ лафларыны айтмакъ истемедим. «Не ичюн менден гизлейсинъ?» — деп джаны агъырды онынъ. Мен тарсыкътым. Керчектен де гизлемеге не бар?

— Эндиден соң докторнен къатнашмакъ ёкъ. Артыкъ, доктор бизим ичюн ольди. Сёзде Къаракъурумда эльде эткен беянамелерини косътерди. Меним киби бир инсаннынъ бунъа инамайджакъыны доктор бильмез эдими? Иште, тешкермек истеди. Доктор ГПУнынъ джасусы олгъан. Оны маъна къаршы бир алетке чевиреджек олгъанлар. Илык адымда бир шей къазанмадылар.

Апайым меним сёзлеримни сес-солукъсыз динъледим ве бир сёз айтмайып одадан чыкъты.

ГПУнынъ ДАВЕТИ

Инсан аятынынъ ич бир вакъыт унутылмайджакъ анълери ола. Иште, меним ичюн 1932 сенесининъ 18-нджи марты бойле дешетнен хатырланаджакъ бир кушъдир. О куню базар олувыша бакъмадан, тюрк тили китаплары акъкъында меним азырлагъан малюматларым халкъ маарифи комиссарлыгъынынъ ильмий шурасында музакере этильди. Чокъ ёргъун алда эвге къайта эдим. Инсан ёргъун олгъанда эвинден гъайры бир шей истемей. Мен апайымнынъ къаршысында отуруп, олып кечкенлер акъкъында къонушмакъ ве сыджакъ бир фильджан къаве ичмек истейим. Шефкъат толу эв муити озюме кетиреджск. Апайым къапыны ачкъанынен онынъ юзю сараргъанынъ, козьлери сёниккенини сездим. О бир шейлер айтаджакъ олып бир къач кере агъыз ачты, амма сеси чыкъмады. Эллеринен анылатаджакъ олды, беджерип олмады. Мен шакъанен:

— Не, ёкъса мени ГПУ сагъынгъанмы? — деп сорадым. — Ойле бир шей олса, сакъын къасеветленме. Чагъыр-салар не олгъан?

Къоркъудан апайымнынъ козьлери тегерекленди. Еринден турды ве чекмеджеден бир кягъыт чыкъарып берди. Бакъкъанымнен буз-бузладым. Энди меним келдегем ве такъдирим бу кягъыткъа багълы эди. Недир айтмакъ керск.

— Демек, ГПУдан бир давет, — дедим.

— Бельки муим бир шей дегильдир. Бельки сенден бир шей сораиджакълардыр.

— Иншалла, айткъанынъ кибиدير, — дедим, — амма,

сен эр итималгъа къаршы азырлыкълы олмалысынъ. Дён-мек итималы къадар, дёимемек де бардыр. Онынъ ичюн джесарет ве метаетии къачырма. Бугуныге къадар энъ буюк ярдымджым сен эдинъ, бугуньден сонъ да сенсинъ. Балаларымнынъ башында сен олсанъ, Тапърининъ даима ярдым этеджегии эмшим.

Апайым башынъ салышдырып, мени динълей, истирабыны манъа дуйдурмамагъа тырыша. ГПУдан ич къоркъмайым. Ватаны ичюн куреш ёлуна мишген бир инсан оларакъ, большевиклерден къоркъаджагъыммы? Большевиклер зулумыша къаршы озюмни феда этмеге азыр бир инсан дегиль эдимми? Ойле исе къоркъмакъ аджиз ве ишамсыз инсанларгъа аиттир. Яван балаларымнынъ одасына кирдим. Учю де терен уйкъуда эди. «Севимли балаларым, — дедим ичимден. — Меним курешим вата-ным ичюн олгъаны къадар, сизлер ичюндир де. Сизлер-нинъ бахтлы олмангъыз, большевик чызмасындан къуртул-мангъыз ичюндир. Бу макъсад огъруцда урь ве месут келеджек ичюн чалышкъан бабагъызгъа Тапърининъ яр-дым этмесеси мумкюнми? Эгер мен бу курешни девам эттирип оламасам, сизлер девам эттирменъизни истерим».

Олар бу аныде олайкъанлардан хаберсиз, татлы юк-лайлар. Оларны опымек истедим, факъат уянаджакълары-ндаи къоркъа эдим. Апайым да янымда тура эди. О аныде большевиклерге де, оларнынъ ГПУсына да лянет эттим. Алла джезаларышы берсин.

Дигер одагъа чыкъкъан сонъ кягъытны текрар козьден кечирдим. ГПУнинъ ресмий кягъыты, устюнде бир къач сатыр язы: 18 март 1932... ГПУ комендатурасына (мурад-жаат бюросына, келип къайд этильмем бильдириле, акс алда агъыр джезагъа огъратыладжагъым къайд олуна. Элимде бу кучюджик кягъыт парчасыны тутаракъ, апайы-ма бакъам ве башкъа шейлер акъкъында тюшюнем. Къа-фамда тек бир тюшюндже долаца... къачмакъ, къачмакъ... амма къаерге ве насыл къачарсынъ?

ГПУнинъ даветине бойсунмамакъ мумкюн дегиль. Бу тюшюнджемни ич бир вакъыт омюрге кечирип оламай-джагъым, чюнки артымда учъ балам ве апайым бар. Эм ким биле не заманлардан берли мени козетип юредирлер? Къачып да тутулсам, къабаатлы алгъа тюшеджегим. Бу исе эпимиз ичюн олюмдир. Бельки мени бир де-бир малюмат сорамакъ ичюн давет этелер? Бундан да башкъа теселли тапалмайым. Иште, бутюн бу белькилер мешим киби бир чокъ инсашы озъ аягъынен ГПУнинъ къапысына алып барды. Бутюн бу идеалист инсанлар, лянетли боль-

шевизм ве ошыъ истиджеси олгъан коммунизм ёкъ ол-
магъан сонъ не япа билирим? Ич бир шей... О алда кетмек
ве ГПУниъ суаллериъе джевап бермек кереким. Апайым-
ныъ яныъа кельдим.

— Шуны биль ки, сен эр шейден эвель бир тюря
анасысынъ, — дедим. — Ве биз ич бир заман къабаатлы
дегильмиз. Бу зальым ишасларнынъ бир куъ махв олад-
жагъына инанмалысынъ. Инанмалысынъ, чюнки зулум
белли бир замангъа къадар тесирини иджра этер ве бир
куъ ёкъ олмагъа макюмдир. Бу акъикъаткъа инансаъ,
сабыр этмек даа енгиль олур. Танърининъ бизлерге ве
бизим халкъкъа ярдым этмеси ичюн дуа эт.

Апайым бирден аякъкъа къалкъты. Башы тим-тик эди.
Козълериъде бираз эвель корюнген кедер ёкъ эди, эди кин
ве нефрет беслеген бу ишасларгъа къаршы куреш къати-
етинен парылдамакъта эдилер.

ЯКЪАЛАНУВ

Тена сокъакъларда, инсан аякъ сеслериъи дуйгъанда,
ялынъыз олмагъаныъа инанса керек, амма бугуъ аякъ-
ларымдан чыкъкъан сесинъ мангъа аит олгъанына ишас-
макъ гъает кучъ. Сувукъ ве рутубетли ава зеишимде къары-
шыкъ фикирлер догъура. Агъыр адымларнен кетем. Озю-
мнинъ чаресиз алымшы бираз олса да енгиллештирмек
ичюн бир шейлер тюшонеджек олам, амма буныъ чареси
ёкъ. Ич де гузель бир шей тюшонмек мумкюн дегиль эди.
Чюнки мени къапайджакълары итималы буюк эди. Меним
къабаатым неде аджеба? Буны бильген олсам, не яхшы
оладжакъ эди. Бильсем де бир шей япып оламаз эдим.
Къабаатым анда баргъан сонъ белли оладжакъ, о ерден
бир даа чыкъмамакъ гъайры табий бир шей дегиль. Олар
ичюн къабаат уйдурмакъ къолай.

Бу арада яшымдан бириси кечти. О адам озюниъ не
къадар бахтлы олгъаныны биле экенми? Шу анъде эвине,
апайы ве балалары яныъа бара биле. Не къадар буюк
саадеттир бу. Меним къаерге кететкъанымы бильсе,
бельки яландан олса да бир къач сёз айтып мангъа джесарет
берир эди...

Тюшюне-тюшюне кетем ве артымда даима бир аякъ
сеслери дуям. ГПУниъ адамлары мени такъип этселер
керек. Меним ёлда кимнен корюшеджегимши бильмек
истейдирлер. Бирден озюмни Гоголь сокъагъына кель-
генимши анъладым, бу сокъакъкъа меджбур олмаса, кимсе

кирмей. Къаранлыкъ сокъакъта ышыкълар яшган бирде-бир ер ГПУнинъ бинасы эди.

Таштан япылган учъ басамакълы мердивецден коте-рилип, ичери кирдим. Кениш ода, сагъда ве солда эки коридор. Къаршыда узерине «мураджаат» деп язылган маса башында бириси отура ве язы аза. Агъыр адымлар-цен онъа догъру юрдим. Элимдеки къагъытны бердим. Юзюнде лакъырды эте-эте безген бир къыяфе бар эди. Къагъытны окъугъан сонъ, элидеки къалемининъ уджунен яшындаки скемлеге ишмар этти. Скемлеини кенарчыгъы-на афыдан отурдым. Къапы янында сиялы бир невбетчи тура. Этрафта сукюнет.

Бир саат къадар отурсам да кимсе меннен лаф этмеди. Бу беклев афакъашны бозмагъа башлады. Не къадар ва-къыт кечкенини бильмейим, одагъа узунджа бойлу, къара козьлюклю ГПУ офицери кирди. Бойнунда мешин чанта асувлы эди. Эки тарафына саллангъанындан аякъта турал-майджакъ дереджеде саргъуш олгъаны анылашылды. Якъасындаки ишаретлер юксек рутбели бир офицер ол-гъаныны косътере эди. Саллана-саллана яныма кельди, къаршымда тураджакъ олып тырышты, бир муддет мени сюзген сонъ ишарет пармагъыны козюме догъру узатып, техдиткъар сеснен:

— Балаларынь бармы? — деп сорады.

— Учъ балам бар, — деп джевап бердим.

— Пармагъыны козюме даа да якъынлатып, эвель-киден де серт бир сеснен суалини девам этти:

— Эгер эр шейи итираф этсенъ, балаларыньа къаву-шырсынъ. Итираф этмесеъ.. Сен, табийи ки, билесинъ.

Ич бир шей аныламадым. Нени итираф этмек кереким?

— Аныламадым, — дедим. — Не демек истегенишгизни аныламадым.

— Биз сени билемиз, — деди. — Якъашларыньдан хабердармыз. Амма бир кере де сенинь лаф эткенинги истеймиз. Къабаатыньны танымакъ сенинь ичюн яхшы-дыр.

— Меним итираф этеджек къабаатым ёкъ, — деп джевап бердим. — Онынъ ичюн айткъашларыньыздан бир шей аныламадым.

ГПУнинъ саргъуш офицери ачувланды.

— Аныларсынъ, — деди. — Анылатаджакълар. Санъа анылатаджакъмыз.

Саллана-саллана янымдан узакълашты. О аныде къа-пыларынъшъ бириси ачылып-къапалды, коридордан келеят-къан адамнынъ аякъ сеслери эшитильди. Бу давушле бу

дефа граждaн урбасындаки бир адам кирди. Шашып кьалдым. Бу адам сыкъ-сыкъ эвимизге келип-кеткен туркмен достум эди. Маариф идаресинде чалыша эди. Шимди онынъ юзюнде мени таныгъаныша даир бир алямет биле ёкъ эди. Мен ондан ич бир вакъыт шубелецмеген ве ГПУ джасусы олгъанышы акъылыма биле кетирмеген эдим. Анылашылды. Артыкъ о къаршымда тура ве мени соргъугъа азырлай. Элиндеки папкашы ачты ве таш киби сувукъ сеснен:

— Адынъ не? — деп сорады.

— Адымны бильмелисинъиз, — дедим лякъайд тавурнен.

— Адынъ не? — дедим санъа!

— Шевкый Бекторе, — дедим.

— Педагожий техникумда ве факультетте тюрк тили дерслери бересишъми?

Меним эски достум элиндеки кягъыткъа нелердир къайд эте. Языкъ ки, йылларджа эвие кирип-чыкъкъан бу адамынъ ким экеини бильмегешим. Онынъ большевиклерге сатылгъан ве ватаныша хиянет этеджек бир инсан олгъанышы акъылыма биле кетирмеген эдим. Янъы суальден кендима кельдим.

— Эвель къапалгъан эдишъми? Рус ордусында революциядан эвель хызмет эттишъми ве я эр анги бир алякъанъ олдымы?

— Къапалмадым. Тюрким. Рус ордусынен ич алякъам олмады.

— Тюркиеден не заман кельдинъ?

— 1918 сенеси оджа оларакъ Истанбулдан Кърымгъа кельдим. 1926 сенесинден Туркменстан маариф комиссарлыгъынынъ имаесинде чалышам.

Суаллерини бири-бири артындан бере, факъат башыны котерип юзюме бакъмай. Иши биткен сонъ кене юзюме бакъмадан, ГПУ башлыкълары меннен корюшмек истегенлерини, шимди корюшмекнинъ чареси олмагъаны ичюн геджеиш бу ерде кечиреджегимши сйледди ве: «Бу гедже бу ерде къаладжагъынъ ичюн эр кеске якъанамыз киби сенинъ де узеринъши тинтеджекмиз», деди. Буларны айткъан сонъ къапы янынъда тургъан сиялы невбетчини чагъырып, тинтмекши эмир этти. Невбетчинен берабер пальтомдан башладылар. Якъасыны, тикиш ерлерини илдже-илдже тешкерип чыкътылар. Урбаларым бирер-бирер эльден кечти. Штанымнынъ демир тюймелерини кесип алдылар. Итираз этмек истедим. «Адет бойледир», дедилер. Ачувымдан титрей эдим. «Кийин» дедилер. Элиме

аши урбамшы берселер сыртыма кечирем. Бу ишлер биткен сонъ, джасуснен селялы аскерниъ арасында кетерек, одадан коридоргъа чыкътыкъ. Коридорыныъ сонъундаки демир къапылар янында токътадыкъ. Демир къапылардан бирини ачып мени ичери кирсеттилер. Кирмемнен демир къапыныныъ узериме къапапмасы бир олды.

СОРГЪУ

— Ну товарищ Бекторе, как Ваше здоровье?

Къаршымдаки масада ГПУниъ векили отура эди. Бу суальни масаныныъ сол кенарында отургъан Дуров берди. Кучюджик бир уджреде куньлердже фаджиялы шараитте яшагъан бир инсан бу суальге не джевап бере биле эди. Алемден, авадан ве азатлыкътан марум оларакъ, нелер чеккенимни ашлатмакъ керек эдимми? Ёкъ, чюнки бу оларны кейфлендирмектен башкъа бир ишке ярамаз эди, оларныныъ истегенлери де бу эди. Аджджы кулюмсиредим. Сускъапыма Дуров ачувланды, сонъра янындакисине бир шейлер фысылдады. Анъладым ки, соргъуны ортада отургъан Макаренко япаджакъ. Макаренко къыскъа бойлу шишман бир адам эди. Ири пармакъларынен масаны тасырдата, бир тарафтан мени козете. Къафасында бир дане биле сач ёкъ. Кучюк бетте сувукъ козьлер хырсыз мышыкъныныъки киби фырланалар. Къалып дудакълары юзюни къоркъунчлы этип косьтерелер.

Макаренко Ашхабад ГПУсы хусусий шубе боллогининъ башы. Сагъында гизли полисининъ шубе шефлеринден Левшин отура. Хусусий шубе шефи Папашенконынъ ярдымджыларындан бири исе Дуров эди. Эписи ондан чекиселер. Чюнки учю де бири-бирининыъ контроли алтында булуна ве бири-бири устюнден малюматлар язалар. ГПУ озъ хадимлерине де, кимсеге ишашмай.

Макаренко пармагъы иле къаршысындаки скемлеге ишарет этти, чокъ ёргъун олгъаным ичюн аман отурдым. Огюндски папкадан бир кягъыт алып серт сеснен:

— ГПУни алдаткъаншыныъ Бекторе аркъадаш, партия азасы экенсиныъиз, — деди.

— Хайыр, — дедим.

Даа серт бир сеснен девам этти.

— Якъанларыныъизны сакъыш ишяр этеджек олып ыдырышманшыъиз, акс алда элимизден къуртулмазшыныъиз. Туркменстанда танылгъан илим адамы, оджа экенсиныъиз. Биз сизни билемиз. Туркменлер сизни севелер. Туркмен

зиялылары арасында бир чокъ танышларыңыз, достларыңыз бар.

Сёзюниң бу еринде бираз тохталды, артына яслашып отурды, пармакларыны белидеки тапанджасы узериңде кездирмеге башлады. Сонъра сесиңе сырлы мана берсrek, сёзюни девам этти:

— Танышларыңыздан К. В.ниң бир къач айдан берли Ташкент ДПЗсинде яткъанындан хабериниңиз бардыр эр алда? Биз Туркменстанда совет девлетиңе ве большевик идаресиңе къаршы туркмен миллетчилериниң гизли тешкилаты чалышайткъаныны биле эдик. Малюматымызгъа коре сиз де тешкилятныш илери кельгелеринден бири экесиниңиз. Инкъар этеджек олып нафиле тырышманьыз, озюниңиз де, бизни де заметке къойманьыз, Бекторе аркъадаш...

Бу сёзлерни даа макюм олмадан, олюм къарарышы динълеген инсаниның рухий алында динъледим. Башым дувулдай. Макаренконың аля тапанджасы узериңде ойнагъан пармакларына козюмни тиккен алда сусыш къалдым.

— Буңа бакъмадан, сизге нисбетен серт муамеледе булунмакъ истемеймиз. Бильген шейлериниңизни, ич бир шей сакъламадан, бизге анылатсаньыз, етер. Акъыллы даврашаракъ, истеген шейлеримизни сёйлесенъиз, къорачтаңьызгъа къайтырсынъыз.

— Эм сонъра, къабаатыны инкъар этмейип, итираф эткенлерни совет девлети багъышлая биле... мисаль ичюн инженер Рамзинни алайыкъ... шимди Уралда юксек бир вазифе коре ве коксюнде совет нишаны ташый.

Туркменстанда йыллар девамында олюм атешини сачып кельген Макаренконың бу сёзлери тибюогамырышен ялан эди. Туркменстанда бойле тешкилятныш бар экени акъкында бир тюрлю малюмат ёкъ эди. Бу асылсыз ве алчакъча бир ифтира, атта оның насылдыр Рамзин акъкындаки сафсатасы биле чулгутмагъан уйдурмадан башкъа шей дегиль. Оның айткъан лафларының эписи совет къурумы адындан айтыла, чюнки о ГПУ мемури ве озъ хаялында яраткъан уйдурмалар эсасында юзлердже гунасыз инсанларны къурушгъа тиздире ве о къадар да оджакъшыш сёймесиңе себеп ола. Иште, ГПУниң истемеген адамлары ичюн азырлагъан олюм тузакъларындан бири бу эди.

Шимди меним агъызымдан чыкъаджакъ эр бир ад оны

ташыгъан адам ичюн олюм укмуоен бир оладжакъ. Амма мен буны япып оламайым.

Макаренконынъ мыскъыл ве техдит толу бакъышлары узеримде доланыркен бутюн бу тюшонджелер къафамда уймелештилер. Лакъырдыны анъламамазлыкътаи башламагъа къарар бердим.

— Афу этерсинъиз, — дедим. — Айткъанларынынъзыны, яни не демек истегешинынъзыны анъламадым.

Бу сёзюм узерине демиден бери сакин лаф этеяткъан Макаренко ачувнен аякъкъа турды. Агъызындан кошоклер сачып багъыра.

— Насыл? Анъламадынъызмы? Мен сизпен русча лаф этем, ёкъса русча бильмейсинъизми, Бекторе аркъадаш? Бельки бу ерге чагъырткъашымызны да акъсызлыкъ эсап этесинъиздир? Дикъкъат этинъ, Бекторе аркъадаш, ГПУ ич бир вакъыт акъсыз иш япмай. Бойле тюшонджелеринъизнен ГПУни адалетсизликте къабаатламакъ истейсинъизми? Буны акъылынъыздан чыкъарышъ, анъладынынъзымы?

Вуджудымны сувукъ бир тер къаплады. Артыкъ иш иштеп кечкен эди, не истесем, не тюшонсем, чекинмеден сёйлемек кереким.

— Эвеля шуны бильдирмек истейим ки, — деп лаф башладым, — мен аркъадаш дегилим, тек ватандашым, чонки партиялы дегилим. Манъа «аркъадаш» деп хытап этменъиз ерсиздир. Сиз Туркменстанда совет девлетине къаршы чалышкъан бир тешкилят акъкъында айтып, меним де бу тешкилятнен багълы олдыгъымы тахмин этесинъиз. Амма тахмишлеринъизни тасдыкълайыджы ич бир весикъа, ич бир делиль косътермединынъиз. Менимдже, косътерип де оламазсынъыз, чонки меним акъкъымда айткъанларынынъыз ифтирадыр. Меним акъкъымда мен бильмеген шейни сёйлеген адам яланджыдыр. Сиз бу акъта тюшондинъизми?

Макаренконынъ чырайы сарарды, ири узун тишлерини косътерип, чиркин-чиркин кулюмсиреди. Бу кулюш асабийлик алямети олса керек. Бирден:

— Яни! — деп окюрди. — Сизнинъ фикиринъиздже Туркменстанда бойле бир тешкилят ёкъ, ойлеми?

— Бильмейим. Бильмеген шейим акъкъында лаф этип оламам.

— Ёкъ. Билесинъиз. Эр шейни билесинъиз, амма дикъкъатлы олушъ, Бекторе. Сиз бизни ким эсап этесинъиз. Сизге шуны хатырлатайым ки, ГПУнен шакъа олмаз. Бойле шакъа сизге чокъ паалыгъа мал ола билир?

— Ойле оладжагышы мен де тахмин этем, — деп джевап бердим. — Факъат мен сизнен шакъа этмейм. Олгъан шейни, яни акъыкътны сёйлейим.

Бу арада шимдигеде лафкъа къарышмайып отургъан Левшин сакки ве айнеджи сеснен лаф этип башлады.

— Сиз, — деди, — сиз... — сонъра еринден, турды, козьлюгини чыкъарып, бир уджуны агъызына сокъты, — ГПУда олгъанынъызыны унутасыз, гъалиба. Бираз мукъайт къонушмапъызыны тевсие этерим. Бизни алдатып оламазсынъыз, буны билъмелисинъыз. Бизни де, озюпъызни де ёрмадан билъгешлеришъизни айта беришъыз. Ишъяргъа урулмадан, яни ишатланмадан эр шейни итираф этмек, сизинъ ичюн, шубесиз, файдалы оладжакъ. Бизим ичюн эписи бир... итираф этсенъыз де, этмесенъыз де олур. — Бираз огге эгилип, бир сыр айткъан киби яваш сеснен иляве этти: — Биз ГПУнен анълашмакъ истемегешлери не япкъанымызны билесинъызми?

— ...

Янындакилерге бакъып сёйледі:

— Айгъа алып кетермиз, сонъ, бир даа тюшип оламазсынъыз, — деди, чиркин ырджайды.

Белиндеки тапаиджашы сыйпады, сонъ адджы сеснен:

— Мышавнынъ уджунда отурасышъыз, биз оны бас-сакъ, озюпъизни Айда корерсинъыз.

Бу лятифеге озюнден башкъа кимсенинъ кульмегешини коръген сонъ, ачувнен элини столгъа урды ве Дуровгъа чевирильди:

— Анълашыла, — деди. — Бекторе аркъадаш Ташкент ёлуны бойламакъ истей. — Сонъра, санки мени аджыгъан киби иляве этти. — Не япайыкъ? Элимизден не келе? Буны сен озюпъ истединъ, Бекторе аркъадаш. — Дуров эп суса эди, Левшин манъа аркъасыны чевирген алда сёзюни битирди: — Биз сизни лаф анълагъан бир инсан сандыкъ, не япайыкъ, коресинъиз, ГПУда къабаат ёкъ. Къалгъаныны Ташкентте лаф этермиз.

Онынъ сонъ сёзюнде зулум ве дешет толу бир къоркъу бар эди. Оданы къаплагъан терен бир сессизлик ичинде эпимиз Дуровгъа бакътыкъ. О исе манъа бакъа эди. Агъызындан чыкъаджакъ бир хайырлы келиме мени эвие ве балаларыма къавуштыраджакъ эди. Иште, хаял. Олар затен бу сукютлеришен мени искеңджеге алгъан эдилер. Дуров менден козьлерини алмагъан алда стол четишдеки зиль дёгмесини басты, къапыдан кирген незаретчиге мени алып кетмесини эмир этти. Бир бучукъ саат тенефиоссиз девам эткен бу соргъу бойледже битти.

ТАШКЕНТ

«Юр...» Шимдиге къадар юрмеген къарашлыкъ бир коридорда бу серт эмирле юрмеге арекет этемиз. Коридор ойле бир къараныкъ ки, сонъундан азбаргъа чыкъкъанда ярыкътан козьлерим къамашты. Азбарда къара автомобиль тура. Меним ичюн Ташкент ёлджулыгъы эвельден азырлангъан эди. Машинашынъ яшында яш бир офицер тура, ич бир шейнен иши ёкъ киби. Бу аныде онынъ ичюн муим олгъан шей: берильген эмирии ерине кетирмек эди. Янына кельгенимизнен:

— Бекторе аркъадаш, — деди. — Бугунъ сени Ташкентке алыш кетмек вазифеси манъа берильди. Бу машинанен кетеджекмиз ве мен станциягъа къадар сени озгъараджакъым. Кечкен ёлларымызда этрафыгъа бакъмайджакъ, танышларыгъа селям бермейджексинъ. Адий бир ёлду киби кетеджексинъ. Кимсе сенинъ бу кетювинъни башкъаджа аныламамакъ керек. Айткъанларымнынъ аксиини япаджакъ олсанъ, сенинъ ичюн яхшы олмайджагъыны билесинъ. Анылаштыкъмы? Джевап бермеден, башымны салладым. Башкъа не япа билирим? ГПУнинъ элиндем, не ерге сюйреклеселер, о ерге кетем, не истеселер, оны япмакъ зорундам. Къувет оларда.

Машинанынъ аркъасына, офицернен ян-янаша отурдыкъ. Буюк джадделерден кечмемеге арекет этиле. Офицер станциягъа кетеджегимизни сёйледи, амма яшлыш бир ёл сечип алгъан, эп станциядан узакълашкъанымызны аныламай. Козъ къыйыгъындан ёлдан кечкенлерге бакъам, ич олмадым, бир таныш юз коръмек истейим. Бир топ талеслерим мектепке кетелер. Вызнен янларындан кечкен бу машина ичинде оджалары бельгисизликке догъру кетяткъанындан хаберлери ёкъ. Апайымны ве балаларымны буларны коръген киби бир сание коръсем не олур эди?

Ашхабадда янъы бир кунъ башланды, иисацлар къоркъу ве эеджан ичинде олсалар да, чалышаджакълар, акъшам эвлерине къайтаджакъ ве кучюджик бир саадетке иришеджеклер. Я мен не япаджакъым? Бахтлы кунълерим эди артта эдилер. Келеджегимни тасавур биле этмек къыйын. Не ишнен, не ерге кетем? Белли дегиль.

Демир ёл бою баягъы кеткен сонъ машинамыз шеэрнинъ чокъ узагъында бир ерде токътады. О ерде бир вагондан башкъа бир шей корюнемей эди. Машинадан эшип, вагоннынъ ичине кирдик. Учюнджи купеге кельгенде, офицер огге кечти ве къапыны ачып элинен ишарет этерек:

— Еринъ бу ерде, — деди. — Деръал ичери кир ве къапышы къапат.

Этрафыма бакъышдым. Дёртюнджи купенинъ огюнде сюнгюли эки аскер тура. Вагоннынъ о бир уджунда да сюнгюли аскерлер туралар. О заман ялынъыз олмадыгъымы аңладым. Демек, мешим киби башкъа мабюслер де барлар. Ичериге кирип отургъан сонъ, яш офицер сонъки эмирини берди:

— Бу ерден къыбырдама, станцияларда пенджерен тышкъа бакъма, певбетчилерини айткъанларыны япмакъ керексинъ, аксине арекет этсеъ, силя къуллашмагъа меджбур оладжакъларыны унутма.

Буларны айткъан сонъ къапыны къапатып кетти. Янымдаки купелерге де мабюслер кетирльгешини, оларгъа да айны сёзлер айтылгъаныны эшитем. Янъы кельген мабюслерини русчаны феа лаф эткенлеринден туркмен олгъанлары аңлашыла эди.

Баягъы вакъыттан сонъ поезд бир илери, бир кери салланды. Демек, кетеджекмиз. Купенинъ къапысы ачылып, манъа янъы костериш бердилер. Мени ерге яткъызды ве башымны пальтомнен орыттилер. Бойледже, ёлгъа чыкътыкъ. Поезд кетеркен, ичимде гъарип бир бошлукъ ис этем. Ашхабад артта къалды ве биз Ташкент ёлунда эдик.

Бундан сонъ апайымны ве балаларымны не вакъыт кореджек, оларнен не заман къонушаджакъым? Шимди аллары насыл экен? Оларгъа да бир шей япмадылармы экен? Насыл ве не иле кечинелер? Кешки ана юрткъа къайткъан олсалар эди. Огде бельгисизлик. Бу вакъытта къомшу купелердеки мабюслер акъыллыма кельди. Аджеба, оларнен къонушмакъ мумкюн олурмы экен? Аджет баанесинен тышкъа чыкъмагъа къарар бердим, купенинъ къапысы ачылды ве бир сакъчы башыны сокъты.

— Ят, — деди. — Къыбырдама еринъден.

Текрар ерге яткъанымнен башымны пальтомнен къапатты. Сонъ тышарыгъа къычырды: — Адамны кечиринъ бу ерден.

Демек, бир-биримизни коръмексинъ чарси ёкъ.

Бир бучукъ куьден сонъ, 1932 сенеси март 26-да Ташкентке келип чыкътыкъ. Бизлер бирер-бирер тюшюрильдик ве айры машиналаргъа мишидрильдик. Мени ГПУнинъ станциядаки бинасыша кетирип, бир уджреге къападылар.

Эки афтадыр ки, чамургъа бенъзеген 400 граммлыкъ чавдар отъмеги, булашыкъ сувдан фаркъсыз шорба ве ичинде къокъумыш къыйма булулгъан пите ашай-ашай

ашкъазаным иштен чыкты. Яшамакъ ичюн не берселер шуны ашамагъа меджбурым. Ашымыз кеттикче бозулды, аш ичинден чешит писликлер, ашератлар чыкъа. Къыскъасы, бергелерини ашай ве бу зиндан киби уджреде не япаджагъымшы бильмейип ве ярышы тюзюнмейип, куньлерни кечирем. Шимди насыл ай, тышарыда насыл ава-буларны бильмек мумкюн дегиль. Къорантамнынъ алышы бильсе эдим, яшамам даа къолай оладжакты. Бойле къарашлыкъ куньлерден бириде уджреме кимдир киргенини дуйдым. Козьлеримши ачтым, кельген къадын киши эди. Мени башкъа ерге авуштырмакъ ичюн кельген. Бугуш не олгъашыны пек бильмек истейим. «Докъузынджы апрель», деп джевап берди къадын акъырын даушнен. Демек, баарь башлангъан, мен бу къадар вакъытны бельгисизликте кечиргеним. ГПУнинъ мен ичюн кетирильген къапаныкъ машинасына мишип, кене бельгисизликке догъру арекет эттик. ГПУнинъ бутюн ишлери бойле бельгисиз. Бу адамлар менден не истейлер? Артыкъ джиддий ве кедерлеңдириджи шейлер акъкъында тюзюнмек истемейим. Сишъирлеримни бозмакътан гъайры бир шей япып оламайджакъым. Албуки, бу залымларгъа къаршы курешмек ичюн даа чокъ кучъ талап олунаджакъ.

ОН УЧЮНДЖИ УДЖРЕ

Ташкенттеки ГПУ тешкилятынынъ меркези дёрт къатлы бинада экен. Бу къоджаман таш бинагъа киргенде вуджудымдан бир титреме кечти. Бу тешкилятнынъ инсанлары киби биналары да титис эди. Мында мени он учюнджи уджреге къойдылар. Кешълиги ве узунлыгъы бир къач адымдан ибарет олгъан, тѣпесиңде пенджереси олгъан бир ода. Бир долабы, бир тахта сети ве бир столы бар. Кошеде исе аджет ичюн савут. Оданышъ авасы гъает агъыр.

Кельгениме учъ саат даа олмай эди, къапы бирден ачылды. Ичери узбек генчи кирди. Не бир шей айта, не де арскет эте, дерсинъ, къатып къалгъан. Аркъасындан урулгъан тѣпмеден генч атылып барып диваргъа урулды, сонъра топ киби артына къайтты. Қапы къапалды.

Уджреде тск бир дане ятакъ ери бар, бу генч къаерде ятаджакъ? О къолтугъындаки шейлерни ерге тѣшеди ве устюне отурды. Чокъ гъарип алы бар эди. Сонъ бирден сѣйленди:

— Эгер манъа ишансалар, къардашымны къуршунгъа тизеджеклер, къардашыма ишансалар, мени атаджакълар.

Даа тапышмадан, селямлашмадан бу шейлерни сёйлегени мени шашмалатты. Меним ким олганымны бильмей, мен оны бильмейим. Не ичюн сёйлей? Бельки оны бир макъсаднен кетиргендирлер? Мен онынъ акъкъыда буларны тюшюнир экеним, узбек генчи токътамадан лаф эте, ичини бошата эди.

— Билесинъизми? — деди манъа. — Не къадар къабаатым олса, мен эписиши итираф эттим. Сиз де япкъанларышъызы сёйлесепъиз къуртулырсышъыз. Мендже, итираф энъ догъру арекеттир.

Агъызымдан лаф алмагъа арекет эткени корюнип тура. Бир шей айткъан сонъ суса, текрар лаф башлагъанда демим айткъанынынъ акиси айтта. Анълашылды, ГПУ меним ичюн яшъы усул азырлагъан. Мени маневий джеэттен эзеджек-эзеджек де сонъра айткъанларына кондиреджек олалар. Генчини яшыма бу макъсаднен кирсеткенлер. О да узерине алгъан меджбуриетини элинден кельгенине коре эда этмекте. Яхшы азырлангъан. Лафы биткен сонъ агълай, агълавы биткен сонъ лаф эте.

— Ёкъ, ёкъ, сакъын къабаатынъызы таныманъыз. Мен таныдым да не олды? Эгер мени быракъсалар, къардашымны атаджакълар. Оны быракъсалар... эбет, оны быракъсалар, мени олом беклей.

Яшъыдан агълап башлагъанда пек асабийлештим. Козъяшларыны силип, мен тарафкъа чевирильгенде лаф этмеге фырдат бермедим. Деръал сорадым:

— Адынъ не сенинъ деликъанлы?

— Омар Файзуллин.

— Не иш яласыш?

— Голодный степте (Мырзачёльде) ГПУнынъ терджиманы эдим. Узбекстанда кениш къапавлар башлагъан сырада мени де, агъамны да якъаладылар. Узбекстан Джумхуриетинде эрзакъ комиссары эди, агъамнынъ япкъанларыны айтсам, ГПУ мени сербест быракъаджакъ. Агъам кеңдисине къойылгъан къабаатларны ред этти. Бу алда биримизге инансалар, дигеримиз гъайыш оладжакъмыз. Я мен, я о. Экимизден биримиз ичюн къуртулыш ёкъ.

Бири-бирине къаршы къойылгъан эки къардаш. ГПУда чалышкъанына бакъмадан, бири мытлакъ ольдюриледжек. Иште, бу режим бойле эди, чалыштыртып, макъсадкъа иришилген сонъ, яшамакънынъ аджети къалмай.

Омар Файзуллинни акъшам уджреден алдылар. Генчинъ булуцувундан манъа бир зарар кельмеген олса да маневий джеэттен пек эзийдим. Мен къапалгъанымдан берли ГПУ мемуруларышдан гъайры къонушкъан биринд-

жи адамым шу узбек генчи эди. Эм о кьоушыркен, кепди вазиетини тюшоимеге вакыт буламады. (Сенелердже сонъ бильгениме коре Омар Файзуллин он сскиз йылгъа къапатылгъан, агъасы 61 аркъадашынен берабер кършуугъа тизильген).

Бойле уджереде инсан бир куъ дегиль, бир саат биле къалмаз эди. Не бир шей окъуй ве не де бир кимсени кьоушам. Тюшонджелерим эр анъ меши богъмагъа азыр тургъан бирер иблиске чевирилелер. Тахта сетке узаып, юкъламакъ, я да тюшоимек истейим. Мумкюн дегиль. Тёпемдеки козетюв пенджереси бирден гурюльтинен ачыла. Еримден атылып турам, пенджере аман къапала. Синъирлерини бозмакъ ичюн бундан даа эйи усул олмаз. Кимерде эшитилген асабий къахкъахалар, ферьядлар, куфурлер инсаны делиртеджек киби эди.

Бир саба эди. Яшымдаки II номерли уджереге бирисини кетиргенлерини анъладым. Къапы ачылып-къапалгъан сонъ, кельген адам къапыны дёгерек, багъырып башлады. Сиясий мабюслер янына кетмек истегенини айта, эр керсинде куфур эшите. Бу багъырувлардан нетидже чыкъмай-джагъыны анълагъан сонъ, мевхум бир телефон кьонушмасына башлай. «Ало, Алоо... мсье Папашенко». Папашенко сиясий боллюкнинъ башы эди. Уджре кьомшум телефон лакъырдысыны Папашенконы чагъырмакынен башлай, сонъра большевиклерни агъыр куфурлернен сёге ве тыша. Бир муддет сонъ татлы бир сеснен франсызджа Марсельезаны йырлай, сонъуна якъышлагъанда окюр-окюр агълап башлай ве бир увултынен битире. Бутюн бу арекетлеринден анълагъаныма коре, яшъы кельген мабюс бир дели эди. Япылгъан искенджелер оны бу алына кетиргендир. Амма кене де зулум битмеген. Онынъ бойле багъырувлары, кьоушмалары сакъчыларны ачувландыра. Заваллы адамынъ байылып къалгъандже дёгелер.

Амма о кене айны шейлерни япмакътан вазгечмей, Папашенкогъа телефон эте, большевиклерни куфур сёзлернен сёге, Марсельезаны йырлай ве агълай, сонъ кене котек ашай ве байылып къала.

Эр шейге бакъмадан, бу адам бир васта эди. Чекиштирюв вастасы... Эр куъ бу шекильде онынъ сачма сёзлерини динълемек, котсклениркен, джан-фигъан ферьядына даяшмакъ мийимши алт-устъ этти. Затец, макъсад да бу дегиль экеими?

Ташкентке кельген сонъ не къадар вакыт кечкенини бильмейим. Бельки эки ай олгъандыр. Бу ердеки аят акъикъатен де пек фаджиалы эди. Он бириджи номердеки

заваллышы динълей-динълей Марсельезаны эзберледим. Бельки, меним киби о бир камералардаки мабюслерде франсыз миллий маршыны огренгенлердир. Бу дели къом-шум бир муддет соъра башкъа ерге авуштырылды. Не ерге алып кеттилер, акъибети не олды? Мен де рухий джезттен пек эзгин эдим. Заман-заман ишсаплыгъымыны гъайып эте, тюшюнемекши унута эдим. Эпъ табиий итияджлардан олгъан ювулмакъшынь биле муайен бир кушо ёкъ эди. Эр кунъ 400 граммлыкъ къара чавдар отъмегинен къокъугъан балыкъ ве тари шорбасышы емеге гъайрет этем. Ювушып, темизленмек итияджы пек кучълю эди. Бир гедже ярысында ичери кирген сакъчылар аммамгъа алып кетеджеклерини айткъанда къуванчымдан тап шашмаладым. Къоркъып уянгъашым ичюн олса керек, башым пек агъыра. Бутюн бу хорлукъларгъа бакъмадан, келеджегим бундан да бетер оладжагъыны тюшюнерек, Тапъриге шу-кур этмектен башкъа чарем ёкъ эди.

(Девамы бар).

Окъуйыджыларымыз язалар

Алла разы олсун!

Сайгылы редакция хадимлери!

Мен озюм пек буюк бильгиси олмагъан адий бир кърымтатар адамы олсам да, бильгили адамларгъа, зиялыларымызгъа, умумен эдебиятымызгъа, бу эдебиятшы яраткъан, яшаткъан языджыларымызгъа, тильнен, къалемнен иш эткен бутюн иджатчыларгъа урьметим, мунасебетим айрыджа самимийдир. Чюнки мен шойле анълайым: халкъ ватансыз яшап оламагъаны киби, тильсиз ве эдебиятсыз да бир миллет олып яшамакъ, озюнгъи халкъ деп танымакъ мумкюн дегиль. Шимди халкъымызнынъ огюнде озь миллий укьукьышы тиклев, медениетиши гъайрыдан догьурув меселелери кесен-кес тургъанда, эдебий тильнинъ ве эдебий тильде дердж этильген эр бир неширшинъ эмиети сыгъырсыз буюктир.

Бу джумледен мен хусусан он учь йылдан берли чыкьып тургъан бирден-бир буюк колемли эдебий меджмуамыз олгъан «Йылдыз» журналыны айрыджа къайд этер эдим. Бу журналда басылгъан аман-аман эр бир эсер, эр бир тарихий ве эдебий материал тилимизге, медениетимизге, халкънынъ маневьетине хызмет этмекте ве бунынънен журнал умумен миллий курушимизге де дегерли иссе къошмакъта, деп эсап этем.

Мен эдебиятчы дегилим ве айры эсерлер хусусында конкрет фикир юрьсетмектен аджизим. Амма умумен журнал озь фаалиетинен медениетимизнинъ тикленювинде, дегери буюк олгъанына, онынъ окъуйыджыларгъа рухий, ичтимай, тербиевий тесир кучю сыгъырсыз юксек олгъанына эминим. Чюнки мен буны адий бир окъуйыджы оларакъ озь мисалимден алып айтам.

Амма журналнынъ сонъки девирде якъан буюктен-буюк иши — бутюн дюнья мусульманларынынъ улу мецениет абидеси олгъан ве шу джумледен бизим халкъымыз ичюн де мукъаддес олгъан азиз мубарек Къуръан-ы Керимнинъ терджимеси кърымтатар тилинде басылгъаны хусусында озь фикримни айтмагъа кучюм етер, беллейим ве айтаджакъ сёзлеримни Къуръан-ы Керимден алынгъан «Бисмилляһи,р-Рахмани,р-Рахим» ибаресинен яни шефкъатлы ве мерхаметли Алланынъ адынен башлайым.

Меним фикримдже пек чокъ эджнебий тиллерге терджиме этилген Къуръаншыъ большевиклер тарафышдан аман-аман ёкъ этилсязган кърымтатар тилине де терджиме этилип басылмасы тек бизим халкъымыз ичюн дегиль, умуминсаниет микъясында эмиетке малик бир эдебий эм ичтимайй факттыр.

Дигер тарафтан Къуръаншынынъ мушдериджесини озъ ана тилинде окъуп анъламакъ имкъянына малик олувынынъ озю халкъымыз ичюн тарихий эмиетке малик бир вакъиадыр.

Къурашны окъуп анълав исе онъа догърудан-догъру мураджаат этмеге ве ондан яшайышнынъ, инсан аяты ве турмушынынъ эр анги тарафына, эр анги меселесине даир ачыкъ-айдын мисаллер-ибретлер алмагъа имкъян бере. Бу ал исе озъ небетинде тербие, ахлякъ, озъ-ара мунасебет ве даа бир чокъ меселелерде дюньяда энъ догъру, энъ керчек ве пак китап олгъан Къуръаншыныъ аджайип аетлеринден эр кеске анълашылгъан ана тилинде мисаллер кетирмеге имкъян бере ки, бунынъ умумен адамларны, яш несильни ве хусусан балаларны тербиелевде эмиети сынъырсыздыр.

Эбет, Къуръаншынынъ ана тилимизге терджиме этильмесининъ эмиети ич бунынънен сынъырлашмайдыр. Лякин бу буюк хызметининъ, бу буюк ишнинъ къыймети ёкъ эмиетини косътермек ичюн менимдже шу къайд этильген учъ шейнинъ озю етерлидир.

Бунынъ ичюн исе бизлер ильк-эвеле «Йылдыз» журналына, оннынъ рехберлери ве хадимлерине, хусусан Къуръаншы кърымтатарджагъа гъает анълайышлы этип чевирип азырлагъан языджымыз Риза Фазылгъа айрыджа миннетдарлыкъ арз этемиз ки, бу иш журналыннынъ сонъки йылларда халкъ ичюн якъан энъ эмиетли, энъ файдалы, энъ саваплы ишлеринден биридир. Айны вакъытта бу энъ муреккеп ве агъыр, адамдан кениш бильги, буюк месулиет ве дежсарет талап эткен ишлерден биридир. Шуннынъ ичюн бу фурсаттан файдаланып оларгъа сагъ олушъыз урьметли языджыларымыз, Алла разы олсун, бойле савап иш якъан къолларынынъ ич бир вакъыт дерт коръмесин, даима Алланынъ рахметине, мерхаметине наил олунынъ, демек истейим.

Мен озюм динге, Аллагъа озюмдже даима сыгъынып кельген къулларданым. Ве бу сыгъынув менде 1986 сенеси 19 яшында къызым КГБ джеллятларынынъ элинден къурбан кеткен сонъ зиядесинен арткъан эди. Шимди исе аман-аман эки йылдан берли «Йылдыз» журналында Къуръаншынынъ кърымтатарджагъа терджимесинен таныш

олип келиовим бу азиз мубарек Къуръан*ы Керимге итаатымы даа зияе пекитти. Эмишим ки, башкъа окъуйыджылар да шу фикирдедирлер.

Азырки девирде Ватагъа къайтып келип ерлешкен джемаатларымыз ичюн диний урф-адетлеримизни кутмеге баягъы имкянлар ачылмакъта. Айры ерлерде джамилер ачылды, бир сыра балаларгъа диний окъув окъутыла, истегешлер ичюн кереги киби дуалар яптырмагъа имкян бар.

Амма мен шуны хатырлайым ки, алтмышыпиджы йылларда Ватагъа кельген адамлар арасында къолларыны котерип бир дуа окъумагъа биле адам ёкъ эди. Шимди исе энди вазият башкъа. Джамилерде эзанлар окъула, намазлар къылыша, байрамларда, чешит мерасимлерде джемаатча дуалар окъула ве иляхри. Атта Къуръаннынъ анълатувыны биле озь тилимизде окъумагъа наильмиз. Бунынъ ичюн Танърыгъа чокъ шукюрлер олсун! «Алла!» деген халкъымызны Алла иншалла энди озь дикъкъатындан, озь рахметинден четте къалдырмаз.

Бутюн булар иетиджесинде большевиклернинъ зулумы алтынча етмиш йылдан берли динден четлетилип кельген халкъымыз эп зияде динге сарылмакъта ве Аллагъа итаат эткен адамларнынъ сайысы эп артмакъта ве кеткен сайын артаджакътыр. Бу мукъаддес джерьянда, бу мукъаддес иште Къуръан-ы Керимнинъ мундериджесини халкъкъа ана тилимизде еткизген «Йылдыз» журналынынъ да хызмети гъает дегерлидир. Бир даа Алла разы олсун ве «Йылдыз»ымыз даима парылдасын.

Эскендер Умеров.

Терджиман Риза Фазыл

Джасие суреси

45

36 аеттен ибарет бу суре де Мекке сурелершидендир. Юкъары-даки аетлерде олгъашы киби, Коктеки ве Ердеки эр бир шейде, вакъна-адиселерде екъше Яратыджынынъ барлыгъындан делялет берген аляметлер мевджут экенини хатырлаткъан бу суред де эсасен иман-итикъад хусусында сёз кетмекте.

Бу суред кеше Баш Ираил къавмише Тагъры-таала тарафындан адалгъан ниметлерге оларнынъ шукюрсизлик япкъанлары акъкъында ве умумен Алладан башкъаларыннъ «тагъры» этип алгъан кимселер ве оларнынъ тападжакъ акъибетлери хусусында хабер бериле.

Суреиниъ согъында Кыямет куш юзь береджек вазнет тасвирлене ве о Кушьде эр бир уммет тиз чёкип Алла Раббийль-алемийн тарафындан оладжакъ укюмиш беклеп тургъашы беян этиле. Суреиниъ «Джасие» («Тиз чёкюджилер») деп адландырылгъаны шунынъчюндир.¹

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим

1. Ха, Мим. 2. Китапның (Къуръаның) эндириль-меси къудретли ве Икметли Алла тарафындандыр. 3. Шубһесиз, Коклерде де Ерте муъминлер ичюн (Аллаһың къудрети ве икметине делиль олгъан) ает-аляметлер бардыр. 4. Эй ишсанлар! Сизинъ яратылманъызда ве джанлыларның ер юзиинде даркъалмасында къатты-къаттыгъа инангъан кимселер ичюн ибретлер бардыр. 5. Гедженен кунъдюзиниң алмашып турмасында, Коктен Алланың рызыкъ бермек ичюн ягъмур эндирип, онынънен ерни олюминден сонъ (яни кузьде, къышта эр шей къуругъан, тѣкюльген сонъ) кене джанландырмасында, рузгярларның ѳнелишиинде акъыл ишлеткен кимселер ичюн аетибретлер бардыр. 6. Эй Муһаммед! Иште санъа керчек оларакъ анълаткъан бу шейлеримиз Алланың барлыгъының делиллеридир. Артыкъ Алладан ве Онынъ делиллеринден сонъ (Мекке мушрикълери) анги сѣзге ишанырлар?! 7-8. Вай о яланджы гунаһкярларның алына! О, озине окъулгъан Алла аетлерини эшите де, сонъра гуя оларны эшитмеген киби кибирлик япып (озъ куфрлыгынде) аякъ тиреп турар! Онъа джан якъыджы бир азап муджделе! 9. Бизим аетлеримизден бир шей билип алгъанынен оны кулькюге алыр. Мына булар ичюн алчалтыджы бир азап бардыр! 10. Артындан да джеһеннем бар! Къазангъан шейлери (мал-мульки, бала-чагъалары) де, Алланы быракъып, эльде эткен «достлары» да оларгъа бир файда бермезлер. Буюк азап оларгъадыр! 11. Бу (Къуръан) догърулыкъ реһберидир. Раббилериниң аетлерини инкяр эткенлерге тиксиндирген, джан якъыджы азап бардыр. 12. Озь эмиринен денъизде гезмек ичюн гемилерни, Онынъ фазл-у мерһаметинден къысмет истемешъиз ве шукюр этмешъиз ичюн сизге денъизни бойсундырып берген Алладыр. 13. О Озь тарафындан (Озь истек-ирадесинен) сизге Коклердеки ве Ертеки бутюн шейлерни бойсундырды. Догърусы, буларда фикир эткен кимселер ичюн ает-ибретлер бардыр. 14. Эй Муһаммед! Инангъанларгъа айт ки, Алланың бир миллетни джезаландыраджакъ кунълериниң келеджегини беклемегенлерни шимдилик багъышласынлар. 15. Ким де ярарлы иш ишлесе, ози ичюндир; ким де яман ишлер япса, озъ зарарынадыр. Сонъындан Раббинъизге къайтарыладжакъсынъыз. 16. Ант олсын ки, Биз Израил Огъулламыш Китап (Теврат), укум ве пейгъамберлик бердик; оларны темиз шейлернен рызыкъландырыдыкъ; оларны дюньялардан устюн эттик. 17. Дин акъкъын-

да оларгъа ачыкъ-айдын делиллер бердик, лякиш олар озьлерниъ билъги кельген соъ, бир-бирлеринен узлашамайып айрылыкъкъа тюштилер. Эй Мухаммед! Раббинъ Кыямет куши узлашамагъан шейлери акъкъында араларышда укум этеджектир.

И з а т. Муфессирлернинъ айткъанына коре, мезкур аетлерде Баши Исаил къавми ве оларнынъ озьлерине Алла-таала тарафындан берильген ойле ачыкъ-айдын ает-муджизелер, ниметлерден соъ да дин акъкъында озъара тартышып, чешит даваларгъа берилип кеткенлери акъкъында икье этмектен макъсат — Мекке мушриклерининъ арды-сыра азарлавларындан къыйналгъан Мухаммед ален-с-селямгъа теселля бермек ве онынъ да тыпкъы Муса пейгъамбернинъ Исаил озгуллары тарафындан япылгъан зулумгъа сабыр эткени киби, сабыр этмек кереклигини къайд этмектир.

18. Соъра, эй Мухаммед! Сени де дин акъкъында бир шерият сайби яптыкъ, онъа (факъат шу ёлгъа) уй ве бильмеген кимселернинъ нефислерине уйма! 19. Чюпки (эгер сен оларнынъ нефси-авеслери ёлын берильсенъ) олар сенден Алланыш ич бир азабышы къайтарып оламазлар. Догърусы, залымлар бир-бирлерининъ достыдырлар. Алла исе сакъынгъаиларнынъ достыдыр. 20. Бу Къуръан инсанлар ичюн ачыкъ бир корьсетмедир, юректен инангъан къавм ичюн бир догърулыкъ rehberi ве рахметтир. 21. Ёкъса, яманлыкъ — гунаһлар ишлеген кимселер, Биз оларны да инангъан ве яхшы амеллер ишлегенлер киби (оларгъа тенъ) этермиз ве аятлары да мематлары да (яни дюньялары да, ахретлери де муъминлернен) бир олыр деп ойладылармы?! Не къадар яман (япълыш) укум этмектелер — э! 22. Алла Коклерни ве Ерни, (Озишинъ иляһий къудретине деялет этмелери ичюн) эр бир джан озьлерининъ япкъан амеллерине коре къаршылыгъы берильмеси ичюн накъ (керчек къанун ве нizam) иле яратты ки, оларгъа зулум этильмез. 23. Эй Мухаммед! Нефси-истегини озине «танъры» эдинген ве Алла оны бильгиси олгъан алда ёлдан аздырып, къулагъыны ве къальбини муурьлеп, козьлерине перде чеккен кимсени корьдинъми? Оны Алла (ёлдан аздыргъан)дан соъ ким догъру ёлгъа ириштире билир? Эй инсанлар! Буны анъламайсынгъызмы? 24. Олар (яни Кыяметни ишкар этдилер): «Аят факъат дюньядаки аятымыздыр, (базыларымыз) олер, (башкъаларымыз) дюньягъа келир, яшай берирмиз ве бизни (Алла ольдирмей де) факъат заман ольдире», дерлер. Албуки, оларда бу акъта ич бир тюрлю билъги-весикъа ёкътыр. Олар тек ойле зан этелер. 25. Оларгъа Бизим (гъайрыдан тириловнинъ керчеклиги акъкъында) аетлеримиз ачыкъ-айдые этип окъул-

гъанда, оларнынъ (бу аетлерге кыарна) «деши»лерини факъат: «Эгер догъру сёзди иесиниз, баша-дегелеринини (тирильтип) кетирчиниз, бакъайыкъ», демектен ибареттир. 26. Айт ки: «Сизге Алла аят берир, сонъра (еджелешип еткенде) ольдирир, сонъра сизни ич бир шек-шубһесиз (келеджек) Кыямет кунинде тошар. Амма ишанларнынъ чокъусы (буш) бильмезлер. 27. Коклерининъ не Ернинъ укюмрашлыгы Алланынъдыр. Кыямет кюннджакъ саатте, иште шу Куни бозгъунджы кимселер зарарлы оларарлар. 28. Эр бир умметининъ тиз чёккенини корерсингъ. Эр уммет озь Китабына чагырылыр. Оларгъа дешилер ки: «Бугунъ сизге якъан амеллеринизге коре кыарнашлыгы бериледжектир.» 29. «Бу дефтериниз (ишанларнынъ) язып баргъан дефтериниз) керчектен де сизни зарарлыгъа сёйлемекте. Биз бутюн якъанларнынъызны шубһесиз, бирер-бирер(эписини) кайд этип кельдик.» 30. Ишанын, ярарлы иш ишлегешлерге кельсек, оларны Раббилери Озь рахметине гъаркъ этер. Иште ап-ачыкъ къуртулуштыр. 31. Амма ишкар эткен кимселерге дешилер ки: «Асыл Меним аетлерим сизге окъулгъан дегиль эдими? Амма сиз (о аетлерге ишанмайыш) кибирлединиз ве джиристни къавм олдынъыз!» 32. «Догърусы, Алланынъ берген сёзи (вадеси) керчектир. Кыямет саати шек-шубһесиздир,» дешильгенде сиз: «Кыяметнинъ не олгъаныны бильмеймиз, ялынъыз ёкътыр деп санамыз, бизим бунъа ич бир тюрлю ишанчымыз ёкъ,» дединъиз. 33. (Иште эиди) Якъан яманлыкълары озьлерине белли олды ве олар масхара этип кульген шейлери (азап) оларнынъ башына етти. 34. Ве (оларгъа): «Тыпкъы сизинъ мына шу бугунъки Куньге къавушаджагъынъызны ушутканынъыз киби, Биз де бугунъ сизни «унуттыкъ». Бараджакъ еринъиз атештир ве сизлер ичюн (джеһешем азабындаи къуртара биледжек) ярдымджылар да ёкътыр! 35. Бу, Алланынъ аетлерини кульюге алувынъыздан ве дюнья аятыннынъ сизни алдатканышдан отърюдир,» дешилер. Шу Куни не о ерден чыкъарылырлар, не де бир узюрлери (истеклери) динъленир. 36. Шаи-шерефлер Коклерининъ Рабби, Ернинъ Рабби ве alemлернинъ Рабби олгъан Алла ичюндир! 37. Коклерде ве Ерте улулыкъ ялынъыз Ошынъдыр. О кучьлидир, накимдир!

Аһкяф суреси

46

35 аеттен ибарет олып, Меккеде энген бу суре «Ха, Мим» арифлеринен башланган еди сурешинъ сонъкисидир.

Суре, Къуръан-ы Керимшинъ къудрет ве икмет санби олган Алла тарафындан эндирилген Китап экешинъ тасдыкълавнен башланьп, мында мунириклерининъ сыгъынган путлары бир де бир шей яратмагъа да, оларининъ дуа ве тилеклерини эшитмеге де къадир олмагъан джансыз ташлар экени къайд этиле.

Бу суредде де эр бир инсан ана-бабасына яхшылыкъ япмагъа эмир этильгенш хусусында хабер бериле ве эвлядышы догъурып, аякъкъа турсаткъандже апанынъ чеккен мешакъкъатлары айрыджа тасвирлешмекте.

Суредде отип кечкен пейгъамберлерден Худ алейһи-с-селямининъ Емен виляетиндеки къумтёпелерини мескен этип турган Ад къабилесиши ялынгъыз Алла-таалагъа сыгъышамагъа давет эткен, олар озьлерининъ кучъ-къуветини ишанып, пейгъамберининъ даветини ишкар эткенлери акъибетинде фелякетке огърагъашлары акъкъында хабер бериле. Сурешинъ «Аһкяф» («Къумтёпелер») деп адландырылгъанынынъ себеби де будыр.

Суре пейгъамбер алейһи-с-селяминъ, динсизлер тарафындан чекяткъан эзнетлерине сабыр этмеге чагъырувнен екюнлене.¹

Бисмиляһинъ р-Рахмани р-Рахим

1. Ха, Мим. 2. Бу Китапнынъ (Къуръанининъ) эндирилъ-меси кучъли ве икметли олган Алла тарафындандыр. 3. Биз, Коклерни, Ерни ве экисишинъ арасында булунган шейлерни анджакъ керчек этип ве (Къыямет кушнедже) бельгилешген (белли бир) муддет иле яраттыкъ. Ишкар эткенлер исе озьлери тенбиеленген шейден (ахреттеки азап хусусында тенбиелешовден) юзь чевирмектелер. 4. Эй Муһаммед! (Мушриклерге) айт ки: «Сиз Алланы быракъып, ибадет этеяткъан шейлериниизни (путларынызыны) коресизми? Олар ер юзинде не яраткъан экенлер, косътерчинииз. Екъса олар ичюн коклерни (яратувда) ортакълыкъ бармы? Эгер догъру сёзъли исенииз, манъа (Къуръандан эвель) сизге эндирилген бир китапшы я да бир де бир ильмий эсерни кетирчинииз!» 5. Алланы быракъып, Къыямет кушнедже джевап берип оламайджакъ шейлерге ялваргъандан даа сапыкъ ким бар?! Албуки, олар (путлар)

буларнынъ ялваргъанларындан хаберсиздирлер. 6. Амма (Къыямет куши) ипсаплар (эсап-китап)ичюн топлангъан вакъытта путлары оларгъа душман олырлар ве табынгъашларышы да ишяр этерлер. 7. Бизим ачыкъ-айдын аетлеримиз окъулгъанда, ишяр эткешлер озьлерине кельген керчек (Къуръан) акъкъында: «Бу ачыкъ бир тылсымдыр», дерлер. 8. Яхут олар ошы (Мухаммединиъ) ози уйдыргъан,» дерлер. Айт ки: «Эгер оны озим уйдыргъан олсам, сизлер менден Алланынъ азабыны ич къайтарып оламазсынъыз (яни о алда Алланынъ Ози Ошынъ шапына ялан уйдыргъаным ичюн мен ич ким къайтаралмайджакъ азаппи джезалагъан олыр эди. Мен сизлерден дегиль де, Алла-тааладан къоркъкъаным ичюн сизге бакъ вахийи кетирмектем)! О (Алла) сизинъ япкъанынъызны (яни Къуръан бир тылсым, уйдурма дегенинъизши) пек яхшы билир. Меимле сизинъ арамызда шаат оларакъ Ошынъ Ози етерлидир. О багъышлайдыджыр, мерхамет этиджидир.» 9. Эй Мухаммед! Айт ки: «Мен пейгъамберлернинъ биринджиси дегилим (яни менден эвель де Алланынъ пейгъамберлери келиш кечкешлер де, не ичюн сиз меним пейгъамберлигиме айран олып, ишяр этметесинъиз?!). Мен не озиме, не де сизге не япыладжакъшы бильмейим (яни гъайбдан хабердар дегилим). Мен факъат озиме вахий олынгъангъа уймакътам. Мен факъат адий бир тебиелейиджидирим!» 10. Айтынъ: «(Эй мушриклер), айтчынъыз, эгер бу Китап Алла тарафындан экен, сиз онъа инамасанъыз ве Исраил Огъуллары тарафындан олгъан бир шаат да бунынъ ойле олгъанына шаатлыкъ этип ипангъан олса, сиз кибирлик этип, озинъизге языкъ этмесинъизми?!» Догърусы, Алла залым къавмни догъру ёлгъа ириштирмез.

И з а а т. Муфессирлернинъ айткъанына коре, Бани Исраил къавминден олгъан шаат — ехудий Абдулла ибн Салам олып, о киши пейгъамбер алейхи-с-селямнынъ алдына келип, Къуръан-ы Керимниъ аетлерини эшитип ве бир къач суалине резульуладан ачыкъ джеваплар алып, Къуръаннынъ иляхий Китап экенине ве Мухаммед алейхи-с-селямнынъ бакъ пейгъамбер экенине деръал инангъан.

11. Ишяр эткен кимселер инангъанлар акъкъында: «Эгер (бу Къуръан) яхшы шей олса эди (анавы яланаякълар) бизден эвель бармаз (иришмез) эдилет,» дедилер. Бунынънен догъру ёлгъа тюшмегенлери ичюн де «Бу эски бир уйдырмадыр», дерлер.

И з а а т. Малом ки, энъ эвель Ислям динини Аммар, Билял, Сухайб ве Хаббаб деген фукъаре-бичарелер къабул эткенлер. Шу-

нынъ ичюн задекян мушриклер юкъарыдаки сёзлерни айталар.

12. Ондап (Къуръандап) эвель Мусапышъ китабы (Теврат) йиберильген эди. Бу Къуръан исе зулум эткешлерни тебиелемек ве яхшы амель эткешлерге (дженнет акъкъында) муджах оларакъ арап тилниде эндирилген ве озинден эвелькилерини догъулагъан бир Китаптыр. 13. Догърусы, «Раббимиз Алладыр», деп, соңра да догъру ёлда тургъанлар ичюн къоркъу ёкътыр, олар кедерлешмейджеклердир. 14. Иште олар дженнетлидирлер, якъанларына къаршылыкъ оларакъ олар анда эбедий къаладжакътырлар. 15. Биз ишангъа ана-бабасына яхшылыкъ япмасышы буюрдыкъ. Зира анасы оны къыйналып, къаршында ташып, зорлыкъпен догъургъандыр. Юкю юрьмеси ве сюттеп кесюв муддети тамам отуз ай сюрер. Соңра о пишкилик чагъына кельген ве къыркъ яшына еткенде: «Раббим, Сен мени ана-бабама ве манъа берген ниметийъе шукюр этмеге Озинъни хошнут этеджек яхшы амеллер япмагъа мувафакъ эт ве Озинъ манъа ве тувгъанларыма да эйиллик яп (яни эвлятларымыш да садыкъ къулларышдан эт)» — Догърусы, мен санъа (эвельки бутюн гунаһларымдан) теубе эттим ве эльбетте мен мусульманлардандырым,» деди.

Из а а т. Бу аетте кене де бир инсангъа ана-бабасына яхшылыкъ япмакъ буюрыла. Табий бир суаль догъа: не ичюн Къуръанда ана-бабагъа яхшылыкъ япмакъ, урьмет косьтермек ваджип экени дефаларджа къайд этиле де, эвлятларгъа яхшылыкъ япмагъа чагъыргъан аетлер деерли раст кельмей? Къалемуллагъны (Къуръан-ы Азимшанни) тефтишлеп окъуп-огренген киши онда юкъарыдаки суальге джевап тапа биле: Къуръанда ич бир файдасыз, бош сёз ёкътыр. Алла-таала муъмин-мусульманларны къамиль инсанлар этип тербиелемек ичюн къайсы ферманы къач кере текрарламакъ лязим олса, оны о къадар кере назиль эткен. Чюнки Ярадан Озь къулларынынъ джисманий джеэтлеринден де, рухий джеэтлеринден де тек яхшы хабардардыр. Меселл, Алла ана-бабагъа, хусусан анагъа озь эвлятларына нисбетен шойле севги ашлагъан ки, ана ичюн энъ агъыр ве атта телюкели девир олгъан юкю олув, догъурув, сабийини эмизип тербиелев йыллары — ана-бабанынъ аятында энъ бахытлы девирдир. Шунинъчюн де ана-бабаны эвлядына яхшылыкъ япмагъа давет эте бермекнишъ ози арткъач бир шейдир. Амма эвлятлар, яшылыгъларына барып я да озьлеринишъ огул-къызларынен мешгъуль олып, базан бу тарафтаки ана-бабаларына дикъкъатсыз олып къалмалары итимал. Шунинъ ичюн Къуръан эвлятларны ана-бабалары оюнде борджларыны эда этювге чагъырып, буны сыкъ-сыкъ текрарлай.

Юкъарыдаки аетте кемалатлыкъ чагъы олгъан къыркъ яшындаки мусульман киши ичюн Алла-тааладан насыл тилек-истеклер сорамакъ лыйыкъ олгъаны белн этильди. Энди ашагъыдаки аетте мына шойле хасиет саиплери олгъан муъмин-мусульманларнынъ келеджек акъибетлери акъкъында хабар бериле.

16. Иште булар ойле затлардыр ки, Биз олардан якъан эпъ гузель амеллериши къабул этермиз ве джешмет саиплери сырасында оларнышъ гунаһларышы багъышлармыз. Бу, оларгъа ваде этильген керчек сѣздир. 17. Даа бирев бар ки, ана-бабасына: «Уф! сизге! Сиз маңъа (ольген сонъ гъайрыдан тирилип) чыкъарыладжагъым акъкъында ваде берессизми? Албуки, менден эвель де нидже несиллер келип-кечкен де (олардан бир де бириси гъайрыдан тирилип кельдиши)?» дер. О экиси (ананен баба) Алладан имдат тилеп, ошъа: «Саңъа языкълар олсын! Иша! Эльбетте, Алланышъ вадеси һакътыр!» деселер де, о: «Бу факъат эвелькилериниң масалларышдан башкъа бир шей дегилдир,» деп джевап берир. 18. Иште олар (бойлелер) ойле кимселердир ки, олар ичюн озьлеринден эвель келип-кечкен иш-у джинден ибарет къафир умметлер сырасында азап вадеси һакътыр. Догърусы, олар зарар корьгенлердендир. 19. Якъанларыша коре эр кесиниң бир дереджеси бардыр. Эр кесге якъанынышъ къаршылыгъы оделир. Ич бирисице акъсызлыкъ япылмаз. 20. Ишяр эткенлер атешке къойылгъан Куньде оларгъа: «Дюнья аятышызда сизинъ кейфинизге уйгъан эр шейден файдаландынышъыз, оларнышъ зевкъышы сюрьдиниз. Амма бугушъ, ер юзинде акъсыз ерде кибирлик якъанынышъыз ве ёлдан чыкъкъанышынышъ къаршылыгъына алчалтыджы бир азап кореджексиниз,» дешилир. 21. Эй Муһаммед! Ад миллетишиниң къардашы олгъан Худны анъ! Онда эвель ве сонъра келип-кечкен теңбиеджилерден сонъ, о озь къавмин: «Сиз ялынъыз Аллагъа къуллыкъ этингиз! Мен, догърусы, сизинъ ичюн буюк Кушинъ азабышдан къоркъамап,» деп теңбиелеген эди. 22. Олар: «Сен бизни таңыларымыздан четлетмек ичюн кельдинми?! Ойле экен, эгер догъру сѣзли олсанъ, бизге ваде эткен шейиниши (яши Алланышъ азабышы) кетирчи!» дедилер. 23. О айтты: «Бунышъ не вакъыт келеджегини ялышъыз Алла билир. Мен исе факъат озимнен йиберильген диниши еткизиджим. Лякин мен сизиниң джанлъ бир къавм экенингизни корьмектем,» деди. 24. Олар шу азапышъ (булут тарзында) джайылып, вадийлерине догъру келеяткъанышы корьгенде: «Бу къара булут бизге ягъмур кетиреджектир,» дедилер. Худ: «Ёкъ, о сизинъ аджеле беклеген шейиниз — о бир къасыргъадыр ки, онда джан якъыджы азап бардыр. 25. Раббиниң эмри иле о эр шейни вирап этер,» деди. Эбет, (о фыртына келип, Ад къабилесиндеки ишярджыларышъ озьлерини де, мал-мульклерини де эляк этти. Эписи къырылып-битип) таңъ аткъанда, факъат оларнышъ

эвлерининъ харабелери козьге чарпа эди. Биз джинаетчи асий къавмни мына шай джезалаймыз. 26. (Эй меккели путперестлер) Биз оларны (мал-мулк ве кучь-къувст джестшден) сизлерни къадир этмеген шейлерге къадир эткен эдик ве оларгъа да къулакълар, козьлер ве къальплер берген эдик. Амма къулакълары, козьлери ве къальплери де оларгъа бир файда бермеди (яш бакъ ёлны корип, идрак эталмадылар). Ве озьлери кулыкюге алгъан шейлери (Аллашынъ азабы) оларнынъ башларына етти. 27. Биз сизинъ этрафышъыздаки бир чокъ къасабаларны ёкъ эттик. Биз оларгъа, бельки догъру ёлгъа дёнерлер деп аетлеримизни чешит-чешит этип анълаткъан эдик (лякни олар дёсимейип фелякетке огърадылар). 28. Алланы быракъып, озьлерине танъры деп алгъан, сыгъынгъан путлары оларгъа (фелякеттен къуртулмагъа) ярдым этселер олмай эдими?! Ёкъ (аксие) «танъры»лары олардан узакълаштылар. Бу (путлары путперестлерни Аллагъа якъышлаштыралар, деген акъиде) оларнынъ уйдырмаларыдыр, ве (Аллашынъ шапына) ташлагъан ифтираларыдыр. 29. Эй Мухаммед! Биз санъа Къуръанны динълесиплер деп бир топ джин йиберген эдик. Къуръанны динълемеге кельгенде, олар бир-бирише: «Сусынъыз!» дерлер. Къуръан окъулып биткен сонъ эр бири бирер тенбиелейиджи оларакъ озь къавмлерине къайтып кеттилер.

И з а а т. Риваетте айтылгъанына коре, пейгъамбер алейхи-с-селямнынъ узурна бир къач дефа джсин тайфасынынъ векиллери келип, Къуръанны динълеп кеткенлер. Мезкур аеттеки вакъиа шулардан бири олып, оны кетирмектен макъсат Мекке муширклерини тенбиелемектир. Оларгъа: «Инсан къавминден олмагъан джсинлер Къуранны бир кере динълегенлеринен онъа инанып башкъа джсинлерни де имангъа давет этмеге кетелер де, сиз озинъизини тилинъиздеки Къуръангъа ве озь тайфанъыздан олгъан пейгъамберге инанмай, ахыры динсизлигинъизде тирелип турасынъыз!» — денильмекте. Ашагъыдаки аетлерде джсинлернинъ озь къавмлери огъуне барып, Къуръан хаберини еткизгенлери беян этиле.

30. Олар шойле дедилер: «Эй миллетимиз! Догърусы, биз Мусадан сонъ эндирильген, озицен эвельки (илъий китап)ларны тасдыкълайыджы, бакъ (дишин) ве догъру ёлны косътерген бир Китапны динъледик. 31. «Эй миллетимиз! Аллагъа давет эткен пейгъамберге уюнъыз ве онъа инанынъыз да Алла да сизинъ гунахларынъызны багъышлар эм де сизни джан якъыджы азагъан къорур.» 32. Аллагъа давет этиджиге уймагъан кимсе бильсин ки, о Ер юзинде Ондан бир якъкъа къачып къуртулмаз ве онъшъ Ондан башкъа къоруджысы да ёкътыр. Иште булар

ап-ачык сапыктыктадырлар. 33. Асыл олар, Коклерни ве Ерни яраткан ве оларшы яратувдан ёрулмаган Алланын олюлерни тирильтеге де кьадир олганыны кормейлерми?! Зира, О эр шейге кьадирдир. 34. Инкяр эткешлер атешке ташланган куньде оларгьа: «Бу (азап) керчек дегильми?» денильгенде, олар: «Раббимизге ант олсын ки, эбет, керчектир», дерлер. Алла: «Инкяр эткешинизден себеп, мына бу азапны татынъыз!» дер. 35. Эй Мухаммед! Пейгамберлерден азим саиби олганларынын сабыр эткени киби сен де сабыр эт ве инкярджылар ичюн (келеджек азапшы) ашыктырма! Олар озьлерине ваде этильген азапны корьген Куньде гуя дюньяда факьат куньдюзинин бир саати кьадар булунган санарлар. Бу бир бильдириувдир. Ёлдан чыкканлардан башкьасы ёк этилирми, аджеба?

Мухаммед суреси

47

Меккеде назиль олып, 38 аеттен ибарет бу суредде эсасен Алла ёлында джихад эткен ве шу дженкте риает этильмеси лязим олган тертип-интизам ве канун-кьаиделер акъында сёз кете. Шунун ичюн оны «Дженк» суреси деп де айталар.

Бу суредде муъминлерге, эгер олар Алланын динине ярдым берселер, Алла-таала да оларгьа ярдымгьа келови кьайд этиле. Шунун киби де, огоньдеки душмангьа кьаршы дженклешювнен бирге, араларында булушган мунафыкылардан да сакът олып турмак лязимлиги косьтериле ве оларнын айры хаснет ве кылыклары тафсилатлы беян этиле.

Суренин сонъында Танъры-таала муъмин-мусульманларгьа Ози оларнен бир олганы кьайд этилип, олар хакъ ёлында ёрулмай-талмай арекет эте бермеге давет этилер.

Бу суредде Къуръанда Мухаммед пейгамберинин ады биринджи кере аныылганы ичюн О, Пейгамбер алейхи-с-селямнын адынен яни «Мухаммед» суреси» деп адландырылгандыр¹.

Бисмилляһи' р-Рахмани' р-Рахим

1. Инкяр эткен ве (башкьаларыны да) Алла ёлындан четлеткен кимселернин ишлерини О бошкьа чыкьарыр.

И з а а т. Бу аетте озьлери имансыз олып, башкьаларыны да дин-иман ёлындан четлеткен кимселер, яхшы амель этселер биле,

оларга ич бир тюрлю эджир-савап берильмейджеги кьайд этиле.

2. Инаып, ярарлы иш ишлегенлериниң ве Мухаммедге назиль олынган шейге (Къуръанга) — бу асыл Раббилери тарафындан кельген бир акъикъаттыр — инанганларныñ исе яманлыкъларыны — гунабларыны Алла ортер ве ишлерини онълар. 3. Бунга себеп — инкяр эткенлериниң яманга (ямаи ёлга) уйганлары, инанганларныñ исе Раббилеринден кельген керчекке уйганлардыр. Алла инсанларга озьлериниң мисаллерини иште бойле апылатыр. 4. (Эй муъминлер), урушта инкяр эткенлернен чатышкан вакъытта боюшларыны урынъыз (олдириңиз)! Оларны (иң чокъысышы) кырып, (сиггенниңизден сонъ) эсир алып, аркъанларнен байланъыз! Сонъра я алымсыз, я да алым алып азат этинъиз. Эгер Алла истесе олардан башкъа тюрлю де очъ ала билир эди. Буныñ бойле олганы биревлериниңизни биревлериниңизнен деңгемек ичюндир. Алла, Озь ёлында олдирильгенлериниң ишлерини бошкъа чыкъармаз. 5. Оларны догъру ёлга ириштирир, вазиетлерини тюзетир. 6. Оларны озьлерине ашълатылган дженнетке къояр. 7. Эй инанганлар! Эгер сиз Алланыñ динине ярдым этсенъиз (яни Оныñ ёлында джихад этсенъиз), О да сизге ярдым этер, урушта адымларышъызшы къавий этер. 8. Инкяр эткенлерге исе кыргъышлыкъ ве ёкълыкъ олсын! Алла оларныñ ишлерини бошкъа чыкъарыр. 9. Бу, Алланыñ эндиргенини (яни Къуръанын ве ондаки укъомлерини) бегенмегенлеринден отъюрюдир. Буныñ ичюн Алла оларныñ амеллерини бошкъа чыкъаргандыр. 10. Ер юзинде долашып, озьлеринден эвелькилериниң акъибетлери насыл олганына бакъмайлармы? Алла оларны (иң башына кыргъыш йибериш), ёкъ этти де. Инкярджыларга да оларныñ башына кельгенниñ бенъзери бардыр. 11. Чюнки Алла инанганларныñ къоруджысыдыр. Кяфирлерниң исе къоруджысы ёкътыр. 12. Догърусы, Алла инанып, ярарлы иш япкъанларны ичлеринден ирмакълар акъкъан дженнетлерге къояр. Кяфирлер исе (иште шу дюнья аятышыñ кечиджи леззетлеринден) айдаланып, айвандай ашап-ичерлер ве джеһеннем оларныñ ери олыр. 13. Эй Мухаммед! Сени сюрип чыкъарган къасабадан (Меккеден) даа къуветли олган нидже къасабаларны ёкъ эттик. Олар ичюн бир ярдымджы тапылмады. 14. Раббининъ тарафындан ачыкъ-айдын весикъага (Къуранга) малик олган киши (яни ресулулла ве муъминлер), япкъан яман амеллери озьлерине гузель олып корюнген ве озь истек-авеслерине берильген кимселер киби олырмы?! 15. Аллагъа къаршы

чыкъмакътаи къоркъкъаиларгъа ваде этильген джешет-
нишъ корюиши шойледир: О ерде булаишагъан тазе сув
ирмакълары, дады денъишмеген сют ирмакълары, ичкен-
лерге зевкъ берген шарап ирмакълары, сюзме бал ирмакъ-
лары бардыр.² О Ерде оларгъа эр тюрлю емиш ве Раб-
билеришден магъфирет бардыр. Буларныиъ вазияти атеш-
те темелли оларакъ къалгъан ве бавурсакъларыны
парча-парча этеджек къайшакъ сув ичирильген кимселер-
нишъ вазияти киби олырмы?!

И з а а т. Юкъарыдаки аетлерде Алла-тааля муъминлернен
кляфирлер ич бир вакъыт бир олмагъаны ачыкъ делиллернен баян
этти ве Алладан къоркъкъан муъминлернииъ бараджакъ ерлерини
де, кляфирлернииъ тападжакъ акъибетлерини де джанлы левһалар-
нен тасвирледи. Ашагъыдаки аетлерде энди сёз мунафыкълар
акъкъында кете.

17. Догъру ёлны тапкъанларныиъ исе Алла догърулы-
къларыны даа зияде арттырыр ве оларныиъ къоркъусыны
пекитир. 18. Олар (Мекке мушршслери) Кыямет кушиниъ
озълерише апансыздан кельмесини беклейлерми?!
Шубһесиз, оныиъ аляметлери кельгендир. Оларгъа (Кы-
ямет саати) кельгенде, ибрет-дерс алмалары ичюн насыл
(имкян) олыр?

И з а а т. Демек, Алла-тааляныиъ ает-муджизелеринден
тенбие-насиат алып, догъру ёлда юрьмек истеген киши — Кы-
ямет саати келип къалувындан эвель тенбие-насиат алсын.
Чюнки о саат етип кельгенде теъбелернииъ ич бир тюрлю
файдасы олмаз. Озыиъкилер яткъа, агъа-къардашлар явгъа че-
вирилови, алий адамлар эксилип, алчакъларныиъ чокълашувы Кы-
ямет аляметлериндендир.

19. Эй Муһаммед! Биль ки, Алладан башкъа ташъры
ёкътыр, озъ гунаһыиъны, инаиъган эркек ве къадышлар-
ныиъ гунаһларыныиъ багъышланмасыны тиле! Алла се-
ниниъ (бу дюньяда) кезип долашаджакъ ерлерини де
(ахретте) бараджакъ ерини де билир. 20. Инаиъгаишлар:
«(Кяфирлерге къаршы джешк этмеге буюргъан) бир суре
эндирилсе де,» дерлер. Эгер ачыкъ-айдын бир суре эиип,
онда дженк зикир этильсе, къальплеринде мараз олгъан
кимселернииъ (мунафыкъларныиъ) санъа олжон къоркъу-
сындан шанкъан кимселернииъ бакъышынен бакъкъан-
ларыны корерсиниъ. Албуки олар ичюн (санъа) итаат этмек
ве яхшы сёз сёйлемек ляйыкъча эди. Иш джиддийлешксинде
исе (акъыкъатен де джешк башланса), Аллагъа садыкъ ве
догъру олса эдилер, озълери ичюн яхшы олыр эди. 22. Эгер
(имадан) юзъ чевирсенъиз, ер юзинде бозгъунджылыкъ
япмаз экенсизми ве сой-сопынъызнен багъынъызны узьмез
экенсизми? 23. Ойле кимселерни исе Алла лянетлегендир,

оларны (кѣулакълары наснатларымызны эшитмесилер деп) сагъыр, козьлерини исе (догъру ёлы корьмесилер деп) сокъур эткендир. 24. Асыл олар Къуръан акъкъында ойлашмайлармы? Ёкъса къальплери килитлими? (О къальплерге бельки шушышчюи Къуран нуры барып етмегендир?) 25. Эбет, озьлери ичюн догъру ёл белли олгъан сонъ, кеше артларына (куфрге) къайткъан кимселерге (бу ишини) шайтан гузель этип (яраштырып) косьтерген ве оларгъа умот берген. 26. Буна (яни куфрге къайтыш кетювлерине) себен, оларшынъ Алла эндирген шейши (Къуръаныш) бегенмеген кимселерге: «Биз базы ишлерде сизге итаат этеджекмиз», дегенлеридир. Алла оларшынъ яшыргъан (сырларышы) билир. 27. Мелеклер оларшынъ юзьлерине ве сыртларына урып джанларышы алгъан вакъытта вазиятлери насыл олыр?! 28. Буна (яни олом саатшидеки бойле азапкъа) себен оларшынъ Алланы гъазапландыргъан шейге (яни мунафыкълыкъ ёлына) уйгъанлары ве Ошынъ разылыгъышы (яни муъминлернен бирге къафирлерге къаршы дженк этювини) яман корьгенлеридир. Алла да оларшынъ амеллерини бошкъа чыкъарды. 29. Бельки къальплеринде мараз олгъашлар, Алла оларшынъ кин-ачувларышы ашкъяр этмез деп сандылармы? 30. Эй Мухаммед! Эгер Биз истесе эдик, эльбетте, санъа оларны (мунафыкъларышы) косьтерип танытыр эдик; сен оларны, эльбетте, юзьлеринден, айткъан сёзлеринден таныр эдинъ. Алла япкъанларынынъ билир. 31. Ант олсын ки, Биз, та сизинъ ичинъизде (Бизим ёлымызда мал ве джанышен) джиһад эткен ве (яхшы-ямаи куньлерде) сабыр эткен затларны бильгенге къадар, эм де сизинъ хаберлеринъиз тешкерилип аныкълашгъангъа къадар, сизлерни сышайджакъмыз. 32. Шубһесиз, ишкъяр эткенлер ве (башкъаларышы да) Алла ёлындан четлеткен ве озьлерине догъру ёл белли олгъандан сонъ да Пейгъамберге къаршы чыкъкъанлар Аллагъа ич бир зарар кетиралмазлар. О, оларшынъ ишлерини бошкъа чыкъараджакътыр. 33. Эй инангъашлар! Аллагъа итаат этинъиз! Пейгъамберге итаат этинъиз! Ве (куфр я да мунафыкълыкъ ёлына тюшип) япкъан амеллеринъизни бошкъа чыкъартманъыз! 34. Эльбетте, ишкъяр эткен ве (башкъаларышы да) Алла ёлындан четлеткен, сонъындан да инкъарджы олыш ольгенлерни Алла ич багъышламайджакътыр. 35. Эй инангъашлар! Сиз (о къафирлерге къаршы дженк этеяткъанда) устюн олгъанынынъ алда зайыфлыкъ косьтерменъиз ве оларны акълашувгъа чагъырмакъыз. Алла сизлернен берабердир ве сизинъ япкъан амеллеринъизни эксильтмейджектир. 36. Догърусы, бу дюнья аяты (бир иефеслик) оюн-кулькюдир. Эгер

ишансанъыз, О сизге эджир-мукафатларыньызны берир ве сизден мал-мулькишъизши бутюнлей сарф этменъизши истемез. 37. Эгер сизден олары истеп де, сизге зорласа, сиз саранлыкъ этер эдинъиз. О да кин-ачувъыньызши ортагъа чыкъарыр эди. 38. Иште сизлер Алла ёлыша сарф этмеге (хайыр-садакъа бермеге) чагъырылгъан кишилерсинъиз. Базыларыньыз саранлыкъ япасыньыз амма, саранлыкъ япкъан билъсин ки, анджакъ озине къаршы саранлыкъ япкъан олыр. Алла зенгиндир, сиз исе факъырсынъыз (Онынъ эджир-мукафатыша мухтаджсыньыз). Эгер Ондан (онъа итаат этмектен) юзь чевирсенъиз, О сизши башкъа бир къавмнен денъиштирир ки, сонъ олар сизинъ киби олмазлар.

Фетһ суреси

48

29 аеттен ибарет бу суре Мединедде энген олып, мында пейгъамбер алейһи-с-селямнен Мекке мушриклерни арасында хиджрий алтынджы йылда(628 сенеси) япылгъан Худайбие акълашуву акъкында ве бу акълашувнынъ арадан бир йыл кечкен сонъ эльде этильген улу Фетһини Мекке мушриклерни узеришден къазашылгъан Гъалебсини башлануву олгъаны акъкында сёз юрьсетиле. Суренинъ «Фетһ» яни «Гъалебе» деп адлацдырылгъаны шунынъ ичюндир.

Суредде муъминлерини дин ёлында япкъан дженк-джиһадлары, иманы зайыф олгъан кимселерини ве мунафыкъларыны исе бу джиһаддан баш тартмакъ ичюи косьтерген маначыкълары акъкында, буынъ киби де сахабаларнынъ яш пейгъамберини энъ садыкъ издешлерини сонъки нефескедже Алла ёлында курушюв хусусында рессулуллагъа берген ант-еминлери акъкында хабер бериле.

Бу суредде Алла-тааля Озь пейгъамберини корьген тюшши керчек эткеш хусусындаки ает де ер алгъандыр. Суре Муһаммед алейһи-с-селямини бакъ (керчек) олгъаныны ве онынънен берабер олгъан — онынъ косьтерген ёлын кеткен муъмин-мусульманларынъ хасиет-фазилетлери беян этювнен екюнле.

Бисмилляһи' р-Рахмани' р-Рахим

1. Эй Муһаммед! Догърусы, Биз санъа ап-ачыкъ бир зафер эльде эттирдик. 2. Алла бойле этип сенинъ кечкен ве келеджек гунаһларыньны багъышлар, санъа олгъан ниме-

тини тамамлар, сеши догъру ёлгъа ириштирир. 3. Бойле этип санъа, кимсениъ кучь еткизалмайджагъы шекильде ярдым этер.

И з а а т. Суре иште бойле иляһий джумертлик косътерювнен — кечкен ве келеджек бутюн гунаһларны багъышлавнен, иляһий ниметлерни текмиль этип берювнен, догъру ёлгъа ириштирювнен, Алла-тааля тарафындан берильген Къудретли имдат ве ачыкъ-айдын Фетһ — Гъалебени иляһ этювнен башлана. Шунунъ ичюн де пейгъамбер алейһи-с-селям бу суре энгенде: «Бу гедже манъа дюньядан ве онда олгъан бутюн шейлерден де устюн олгъан бир суре эндирильди», деген экен. Я бу гъалебе насыла гъалебе эди? Ислям тарихындан малом ки, хиджрий алтындыжы йылынъ (миладий 627-джи йылынъ) сонъларында пейгъамбер озининъ бир бучукъ бинъге якъын сахабаларынен берабер Умре (суннет олгъан, яни адет олгъан ве йылынъ эр анги вакъытында аджлишкке барув) ичюн Мединеден шерефли Меккеге догъру ёл ала. Олар урушмакъ ниетинен кетмегенлерини бильдирмек макъсадынен Меккеге якъынлагда кърбан чалмакъ ичюн олгъан айванларыны оглерине къойып айдап кетелер. Лякин мусульманлар Меккеге якъын ердеки Худайбие деген бир вадийге еткенде, мушриклер оларнынъ (ёлларыны кесип) Бейтуллапкъа (яни мукъаддес таш олгъан ерге — Къабеге) кирсетмейлер. Шу вакъытта Мухаммед алейһи-с-селям озининъ макъсады Мекке шеърини запт этмек дегиль де, Бейтуллапны зиярет этип — таваф этип, сонъ чыкъып кетмек олгъаныны бильдирмек ичюн Осман ибн Аффан етекчилигинде бир топ эльчисини Мекке буюклерининъ узурьна йибере. Олар Османни тутып къапатаалар, амма пейгъамберге мушриклер Османни къатиль эттилер, деген хабер келе. Шу вакъыт ресульулла сахабаларны Меккени енъмек ичюн ант-емин этмеге чагъыргда, оларнынъ эписи ант этелер ки, бу актта суредде айрыджа икяе этиле. Мусульманларнынъ ант-еминлерини эшитип деһшетленген мушриклер озь адамларыны Худайбиеге йиберип, бу йыл мусульманларны Бейтуллапкъа къоймайджакъларыны ве эгер разы олсалар келеджек йылда озьлери мусульманларгъа ич бир маншасыз зиярет этмек ичюн Меккени бошатып береджеклерини бильдирип, акълаш теклиф этелер. Пейгъамберимиз бу теклифни къабул эте ве бу акълаш Ислям дини тарихында муим бир бурулыш нокъталарындан бири олып къала. Чюнки бундан даа бир йыл эвель мусульманларны ер юзюнден ёкъ этмек гъарезлигинен нек буюк аскер иле Мединеге кельген Мекке мушриклери бугунъге келип энди оларгъа къаршы дженклешмек бир якъта турсын, озьлери акълаш теклиф этмекте эдилер ки, бу ал озининъ эмиетинен Ислям динининъ һакъ ве ольмейджек бир дин экенини тасдыклав эди. Бу акълашнынъ Мединедеки ве башкъа этраф-дживарлардаки адамларгъа гъает буюк тесири олып, мусульманларнынъ оларнен догърудан-догъру алякъада булунавлары ве Ислямгъа давет этювлери нетиджесинде бинълернен кишилер бу һакъ динге иман кетирелер.

4. Инашгъанларышъ иманларышы къат-къат арттырмакъ ичюн къальплерине умдот эндирген Одыр. Коклердеки ве Ердеси ордулар Алланышъдыр. Алла билиджидир, Хакимдир. 5. Инашгъан эркек ве къадынларны о, ичинде темелли къадынаджакъ ве ичлеринден ирмакълар акъкъан джешиетлерге къояр, оларнынъ ямаылыкъларыны орытер. Алланышъ индинде буюк къуртулыш иште будыр. 6. Инашгъанларгъа ярдым этмез, деп Аллагъа къаршы яман тюшонген эки юзьли эркек ве къадынларгъа, путкъа, табынгъан эркек ве къадынларгъа Алла азаплар берсин. Яман тюшонджелери озьлерининъ башларына кельсин! Алла оларгъа къаршы гъазапланды, оларны лянетледди ве оларгъа джеиешемши азырлады. Не яман дуракътыр о! 7. Коклердеки ве Ердеси ордулар Алланышъдыр. Алла кучьлидир, Хакимдир. 8. Эй Мухаммед! Догърусы, сени(къыямет куши бутюн умметлер узеришден) шаатлыкъ этиджи, муъмишлерге (джеиешет акъкъышда) мудждеджи, (къафирлерни джеиешем азабынен) тенбиелейиджи оларакъ йибердик. 9. Эй инсанлар! (Биз бу пейгъамберни) сизлер Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине инанырсынъыз, онъа ярдым этерсинъиз, Аллагъа сайгъы косьтерирсинъиз, деп йибердик. 2 10. Эй Мухаммед! Шубхесиз, санъа баш эгип, къолларыны бергенлер, Аллагъа баш эгип эль берген сайылырлар. Алланышъ къолы оларнынъ къолларынынъ устицедир. Ким де берген сѣзинден дѣнѣсе, озь зарарына дѣнген олыр. Аллагъа берген сѣзини ерине кетиргешге Алла буюк эджир-мукафат береджектер. 11. Ведевийлернинъ (сизнен берабер Умре сеферине) кетмей къалгъанлары (сен Мединеге къайтып кельген сонъ) санъа: «Бизни малларымыз ве аилелеримиз тутып къалдырдылар, Алладан бизим багъышланмамызны тиле,» дейджеклер. Тиллеринен гоньюллеринде олмагъан шейши сѣйлерлер. Айт ки: «Алла сизге бир зарар кельмесини яхут бир файда эльде этменъизни истесе, Онъа къаршы кимнинъ кучи ете билир?! Алла, якъкан бутюн шейлеринъизден хабердардыр.» 12. Аслында сиз, Пейгъамбер ве инашгъанлар озь аилелерине бир даа къайтып кельмейджеклер деп сандынъыз. Бу гоньюллеринъизге гузель корюнген эди де, яман тюшонджеде булушгъан эдинъиз. Хайырсыз бир къавм олдынъыз! 13. Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине ким де инашмаса, бильсин ки, Биз, шубхесиз, ишкарджылар ичюн чылгъын алевли джеиешемши азырлагъанмыздыр. 14. Коклернинъ ве Ернинъ укюмрашлыгъы Алланышъдыр. О, истеген кишининъ багъышлар, истеген кишинине азап берир. Алла Багъышлайыджыдыр, мерхаметлидир. 15. Урушкъа кет-

мей кьалгъашлар, сиз гъаниметлерши алмагъа кеткенде: «Бизни кьалдырмаңыз, пешиньызден келирмиз» дейджеклер. Олар Алланыъ сѣзини деъиштирмек истерлер. Айт ки: «Сиз бизге уймайджакъсыныыз. Алла сиз ичюн эвельден бойле буюргъандыр.» Шу вакъыт олар: «Ёкъ, сиз бизни кунълейсиныыз,» дейджеклер. Аксише, озьлери анджакъ пек аз сѣз ашълагъан кимселердир.

И з а а т. Пейгъамбер алейхи-с-селям ёлбашчылыгъында сахабалар Худайбие акълашындан кьайтып кельген сонъ, Хайбер деген ерде ехудийлернен дженклешип гъалебе къзандылар ве чокъ мыкъдарда гъанимет эльде эттилер. Бу гъаниметтен хабери олгъан мунафыкълар озьлери дженктен къачкъан олсалар да, гъаниметке ортакъ олмакъ истегенлери ичюн мезкур ает вастасынен оларгъа ред джевабы бериле ве Алла-таала бу гъаниметни тек Худайбие акълашында иштирак эткенлерге аш эткени айтыла эм де о мунафыкъларнынъ Алла буюргъан уюмлердеки икметни ашлап оламагъанлары да ашкъяр этиле.

16. Эй Мухаммед! Бедевийлерден дженкке чыкъмай кериде кьалгъан (мунафыкъ) сойларына айт ки: «Кучъли, къуветли бир миллетке къаршы олар мусульман олгъангъа къадар дженклешмеге чагъырыладжакъсыныыз. Эгер итаат этсеъиз, Алла сизге яхшы эджир берир, амма эвельдеки киби дѣнеджек олсаньыз, джан якъыджы азапкъа огъратыр.» 17. Амма козьлери корьмеген кимсе урушкъа кельмесе, онъа ич бир итираз ёкъ, топалгъа ве хастагъа да итираз ёкъ. Ким де Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине итаат этсе, Алла оны ичлеринден ирмакълар акъкъан дженнетлерге къояр. Ким де (итаат этмектен) юзь чевирир исе, оны джан якъыджы азапкъа огъратыр. 18—19. Эй Мухаммед! Инашгъанлардан терек тюбише санъа баш эгип, къол берир экешлер, ант олсын ки, Алла оларнен хошнут олгъандыр. Гоньюллеринде не олгъаныны (садыкълыкъ ве яманлыкълы) да бильди, оларгъа инам берди, оларгъа (Хайбер урушында эльде этиледжек) якъыш бир заферши ве эльге кечириле биледжек (эм де тек озьлерине тиеджек) чокъ гъаниметни багъышлады. Алла кучълидир, Хакимдир. 20. Эй муъминлер! Алла сизге бол-бол гъанимет эльде этменъизини ишандырды.² Инашгъанлар ичюн ает-алямет олмасы ве сизинъ догъру ёлгъа иришменъиз ичюн буларни сизге тезлештирди ве инсанларнынъ сизге къаршы котерильген эллерини четлетти. 21. Сизинъ кучинъиз етмеген даа башкъа гъаниметлер бар ки, Алла оларны сизлер ичюн сакълагъандыр. 22. Ишкъяр эткешлер сизнен берабер дженклешкен олсалар да, артларына айланып къачаджакъ эдилер. Сонъра олар не бир дост ве не бир ярдымджы буламаз эдилер. 23. (Муъминлернинъ ешъиш

тапып, кяфирлериниң магълоп олувы) бу Алланың косъ-
теришидир ки, эвельде де ойле олгъандыр. Алланың
косътеришинде денъишме тапалмазсынъыз. 24.
Меккеиниң ичинде (яни Худайбиеде) сизни олардан устюн
эткен сонъ оларышъ къолларышы сизден, сизинъ къол-
ларышъызы олардан четлеткен (яни арашъызда тышчлыкъ
пейда эткен) Одыр. Алла якъашларышъызы корип турыд-
жыдыр. 25. Олар (Мекке мушриклерин) кяфир олгъан ве
сизинъ Месджид-и Харамны зиярет этювинъызге сед
чеккен ве багълы къурбашларышъ (яки къурбанлыкъ ай-
ванларышъ) озъ ерлерине барып етмелерине кедер эткен
кимселердир. Эгер (Меккеде) сизлер бильмеген муъмин
кишилер ве муъмине къадынлар олмаса — сиз оларны
бильмейип (мушриклерден деп ойлап) бастырып кирип эляк
эте биле эдинъыз. Бойле ихтимал олмаса эди, Алла сизни
шезрге уруштырып кирювден токътатмаз эди. Алла Ози
истегенине рахмет косътермек ичюн бойле якъандыр.
Эгер инангъанларнен инкъарджылар бир-биринден айрыл-
гъан олса эдилер, олардан (меккелишлерден) инкъар эткен
сойларыны джан якъыджы азапкъа огъратыр эдик. 26.
Инкъар эткенлер гонъюллериндеки гъазапны алевлендир-
генде (яни Муһаммед алейһи-с-селямшың пейгъамбер
олгъаныны инкъар этип, мусульманларышъ Меккеге кирю-
влерине сед чеккенде) Алла Озь пейгъамберине ве инан-
гъашларгъа Озь рахметини эндирди ве оларгъа иман
келимесини (яни Ля иляхе иллалла кельмесини) лязим этти.
Олар бу келимеге сонъ дередже лайыкъ ве онынъ саиб
олмагъа акълы эдилер. Алла эр шейни билиджидир. 27.
Ант олсын ки, Алла Озь пейгъамберине (онынъ корьген)
тюшини керчек этти.³ Эй инангъанлар! Сизлер, эльбетте
Алла истесе ишалла тынч-аман олып Месджид-и Харам-
гъа башларышъызы тыраш эткен я да сачларышъызы
къыркътыргъан олып, къоркъмайып киреджексинъыз! Ал-
ла сизинъ бильмегенлеринъизни билип, сизге (Мекке
Фетһинден) эвель якъын бир Гъалебени (Хайбер урушнда-
ки гъалебени) адагъан эди.

*И з а а т. Муфессирлериниң айткъанына коре, пейгъамбер
aleyhi-s-selam Худайбие акълашындан эвель бир гедже тюшнде
сахабаларынен бирликте Меккеге киргенлерини ве Къябетуллаһны
таваф этип (онынъ этрафыны еди кере айланып чыкып), база-
лары башларыны тыраш этип, базалары сачларыны къыркътырып
хадж-умре мерасимини эда эткенлерини корьген ве сахабаларгъа
бу тюшини айткъан экен. Бу эйи хаберден сынъырсыз шадлангъан
сахабалар ресульуланен берабер Умре ибадетини эда этмек ичюн
Шерефли Мекке тарафкъа юрюшледилер. Лякин Худайбие вадий-*

сине етип кельгенде, мушриклер тарафындан ёллары кесилип, сонъ оларнынъ арасында юкъарыда анылган анылашув шартнамеси тизильгени нетиджесинде Меккеге кирип оламай Мединеге къайтып кетейткъанда, мунафыкъ кимселер: «Мухаммеднинъ коръген тоши керчек чыкъмады да!» деп, мусульманлар арасында ошек даркъаткъан вакъытта юкъарыдаки ает эндирилип, пейгъамбер алейһи-с-селяминъ тоши, шубһесиз, керчек олгъаны, амма Алла-таала къуллар бильмеген сырларны билип, Мекке Фетһинден эвель Хайбер урушындаки енъишни пешин эткени акъкъында хабер бериле. Иште шундан сонъ арадан бир йыл кечип, Мекке мусульманлар тарафындан фетһ этиле, яни енъишнен эльге кечириле.

28. О (Алла) Озь пейгъамбериши (Мухаммед алейһи-с-селяминъ) догърулыкъ ве һакъ дин (Ислям) иле ве о (динни) бутюн динлерден устюн этмек ичюн йнбергендир. (Озининъ бу вадесининъ амельге кечирильмеси ичюн) Алланынъ Ози егерли шааттыр. 29. Мухаммед Алланынъ эльчисидир. О Онен берабер булулган (муъмин)лер инкъарджыларгъа къаршы гъадаплы, озь аралары исе мерһаметлидирлер. Оларны (даима) Алладан мерһамет ве хошнутлыкъ тилеп рукю, седжде этип (намаз къылып) тургъанларышы корерсинъиз. Оларнынъ юзълеринде седжде изинден (къалган) бельгилер бардыр. Мына бу оларнынъ Тевратта анылатылган мисаллериدير. (Яни Тевратта да Алла-таала муъминлерни иште бойле сыфатларнен сыфатлагъандыр). Оларнынъ Инджильдеки мисаллери де тыпкъы бойле: филис атып, сонъ къуветке кирген, къалынлашкъан, кевдеси иле тик тургъан ве экинджилерни сукъландыргъан экин кибидирлер. (Муъминлернинъ башта аз яни зайыф кучъ олып, сонъ яваш-яваш чокълашып, кучълери арткъаны Инджильде юкъарыда анылгъаны кибисюмликске ошатылгъаны) Алла бу вастанен инкъарджыларны офкеледирир. Алла, инанып яраклы иш якъашларгъа магъфирет (багъышлав) ве улу элжир ваде эткедир.

һуджурат суреси

49

Бу суре Мединеде эндирильген олып, 18 асттен ибареттир ки, ози инсбетен къыска олгъанына бакъмадан, ислямий тербие ве эдеп-ахлакъкъа ант пек чокъ къауип-къанделерни къаврап алгъандыр.

Суре эвеля муъминлерни Алланынъ ве Онынъ пейгъамбери-

нинъ изни рухсетисиз ич бир иш я да сѣз-арекет япмагъа чагыру-
висен башлашып, сонъра онда пейгъамберге нисбетен муамеле
эдеби беян этиле.

Бунышъ киби де бу суредде джемнет низам-интизамыны сакъ-
лав ичюн зарур олгъан бир чокъ ѳл-ѳрукълар косътерише.

Суре муъмишлерин бирсвлеринишъ устинден масхара этип
кульмектен, бир-бирине чешип лагъаплар такъмакътан ве даа
бир чокъ дигер иллетлерден къачынмагъа чагыра.

Суренишъ сонъында агъыздан шандыкъ деп айткъан, амма
гонъюллеринишъ имам нуры кирмеген кимселер акъкъында хабер
берилип, акъыкый муъминлерге лязим сыфат-фазилетлер акъ-
къында сѣз юрьсетиле.

Бу суредде пейгъамбер алейхи-с-селямынышъ эви агъылгъаны
ичюн о «Иуджурат» яши «Одалар» деп адландырылгъандыр.¹

Бисмилляһи' р-Рахмани' р-Рахим

1. Эй инангъанлар! Алладан ве Онынъ пейгъамберинден
огюне кечменъиз! Ве Алладан къоркъышыз! Догърусы,
Алла эшитиджи ве билиджидир. 2. Эй инангъанлар! (Япкъан
яхшы) амеллеринъиз, озинъиз фаркъына бармайып, бошкъа
кетмемеси ичюн (пейгъамберге мураджаат эткенде)
сесинъизни пейгъамберинишъ сесинден юксек котерменъиз ве
пейгъамберге бир-биринъизге багъыргъашынъиз киби юксек
сеснен багъырманъиз! 3. Эльбетте, Алланышъ пейгъамбери
узуринда сеслерини явашлаткъан кимселер, Алла гонъюлле-
рини садыкълыкъ ичюн сынагъан (яни шу сышавдан кечкен)
кимселердир. Олар ичюн магъфирет ве улу эджир бардыр. 4.
Эй Мухаммед! Эльбетте, сени (къадышларынышъ яшагъан)
одаларнышъ артындан турып чагыргъашларнышъ чокъусы
акъылсыз кимселердир. 5. Эгер олар, сен янларына
чыкъкъангъа къадар сабыр этсе эдилер, шубһесиз, олар ичюн
даа яхшы олыр эди. Алла багъышлайыджыдыр, мерһамет
этиджидир. 6. Эй инангъанлар! Эгер ѳлдан чыкъкъанннышъ
бириси сизге бир хабер кетирсе, онынъ ким экенини тешкерип
билишъиз, акс алда бильмейип бир къавмге фенолыкъ этер де,
сонъ япкъанынъызгъа пешман этерсинъиз. 7—8. Билинъиз
ки, аранъызда Алланышъ пейгъамбери булулмакътадыр.
Эгер о бир чокъ ишлерде сизге (Иманы къавий олмагъан
джанль кишилерге) уйгъан олса, (яни Алла тарафындан вахий
эндирилгеннишъ беклемеден, сиз кетирген хаберлерге ишагъан
олса), эльбетте, сиз яман мусибетлерге огърагъан олыр
эдинъиз. Лякин Алла сизге (сынаван кечкен ве
иманы къавий затларгъа) иманынъ севдирди, оны гонъюл-
леринъизге яраштырып косътерди ве инкъарджылыкъны,

ёлдан чыккыны ве баш кьалдырувы сизге игренч этип косьтерди. Иште тек бойле олгъанлар (яни тек имац ёлында сакык олып, куфр-исьяны яман коргыен кишилер) догъру ёлда юрьген затлардыр. Бу оларгъа Алла тарафындан олгъан мерхамет ве шиметтир. Алла бильги ве икмет саибидир. 9. Эгер муъминлерден эки топлулыкъ бир-биринен талашсалар, деръал оларны барыштырмагъа аракет этинъиз! Эгер бириси дигерине нисбетен адалетсиз олса, шу адалетсизлернен олар Алланынъ эмирине дёнгенге къадар урушыныз! Эгер адалетсизликтен вазгечселер, араларыны адалетнен ятыштырыныз. Эм данма адалетли олыныз! Зира Алла адалет эткенлерни север. 10. Шубхесиз, муъминлер бир-биринен кьардаштырлар. Ойле исе даргъын олгъан кьардашларынынынъ арасыны тюзетинъиз. (Алладан кьоркышыз ки, бельки Онынъ) рахметине ириширсиз. 11. Эй инангъанлар! (Сизлерден олгъан) бир кьавм башкъа бир (муъмин) кьавмнынъ устинден кульмесин — бельки (шу кулпоген кьавм) оларнынъ озьлеринден де яхшыдыр. Къадынлар да башкъа къадынларны кульюге алмасынлар, бельки булар оларнынъ озьлеринден де яхшыдыр. Озь-озинъизни масхара этменъиз ве бир-биринъизге чешит лагъаплар такъмайныз! Инангъан сонъ ёлдан чыкмакъ не ямандыр! Тевбе этмегенлер, иште олар залым кимселернинъ озидирлер. 12. Эй инангъанлар! Чокъ зан этювден къачыныныз! Чюнки базы зан этювлер гунабтыр! Бир-биринъизден яманлыкъ, къабаат араштырып юрьмецъиз ве кимсе кимсени артындан сёгип лаф даркъатмасын! Анги биринъиз ольген кьардашынынъ этини ашамакъ истер?! Деишетленирсиз я?! Алладан кьоркыныныз! Шубхесиз, Алла та тевбелерни къабул этиджидир, мерхаметлидир.

И з а а т. Мезкур аетте муъминлер, джемиеттеки тертип-низамны бозгъан ве инсаниетликнинъ ёкъалмасына себеп олгъан учыллеттен сакът олмагъа тенбиеленелер. Булардан биринджиси, башкъалары акъкъында яман шей зан этюв, яман тюшонюв; экинджиси, биревлерден къабаат кыдырып тапмакъ ичюн артларындан деньеп-излеп юрьмектир. Ислам шериятында шахснынъ ачыкъ-ачыккъа япкъан иш-амели ве айткъан сёзи мутебердир. Яни меселя, бир кишининъ муайен бир къабааты олгъанына я да онынъ бир джинает япкъанына даир белли бир исбат ёкъ экен, оны шу шейде яки шу джинаетте къабаатламакъ арамыр. Тек онынъ мунафыкълыгы яки хаинлиги ачыкъ-айдын олгъан такъдирде онынъ акъкъында яман тюшонмек ве ондан сакът олмакъ ваджиптир. Чюнки пейгъамбер алейхи-с-селямнынъ айткъаны киби: «Муъмин киши бир тешиктен (яни онда сакъланынъ яткъан йылладан я да чаяндан) эки кере чакълмаз.

Юкъарыдаки аетте кене Гыйбет — яни ошек, бефтан сѣз, ифтира акъкъында айтыла. Гыйбет дегени не аслы? Бу хусуста пейгамберимиз шойле деген: «Гыйбет — бу аркъадашының артындан, ози эшитип къалса, джаны агъыраджакъ киби айыл-нукъсаныны айтмакътыр.» Демек, бир муъминнің артындан оның нукъсаныны айтмакъ, оны сыфатламакъ дегиль де, бу бефтан сѣз, ошек олыр экен. Яман сѣзинің, ошекниң не къадар агъыр гунаһ олганы хусусында мезкур аетте Алла-таала тарафындан кетирилген мисаль ибретлидир. Чюнки акъылы-фикри еринде олгъан бир инсан башкъа бир инсанның этини ашамакъ истерми?! Я шу инсан озюниң аркъадашы олса я да олген олса?! Оның этини ашамакъ дюньяда энъ вахший айван биле япмайджакъ джинаеттир! Бир муъминнің артындан ошек айтув иште бундан да агъыр бир джинаеттир! Шуның ичюн де пейгамбер алейхи-с-селям: «Гыйбет этюв (биревни акъсыз) ольдирмектен де ямандыр,» деген.

13. Эй инсанлар! Доғърусы, Биз сизлерни бир эркектен (Адем-ата) ве бир къадындан (Ава-ана) яраттыкъ. Сизни бир-бирлеринизнен танышып-билишментиз ичюн миллетлер ве къабилелер этип къойдыкъ. Шубһесиз, сизинің Алла индинде энъ дегерли сойынъыз, Онъа къаршы чыкъмакътан энъ зияде къоркъкъан сойынъыздыр. Алла билиджидир, хабердардыр.

И з а т. Бу аетте Ислам дининің инсангет алемине нисбетен олгъан бакъышы беян этильгендир; биринджиден, бутюн инсанлар бир ана-бабаның эвлятларыдыр. Экинджиден, инсанлар тюрлю урувларгъа болонюви бир-бирлеринен ер я да мал-мулькке талашувнен омюр кечирмек ичюн дегиль де, бир-бирлеринен танышып, алякъада булунып, бирликте озълери халифеси олгъан ер юзини абаданлаштырмалары ичюндир. Ве, нисает, учюнджиден, адамларның Алла-таала узурында итибарлы олуклары мал-мулькке я да юксек унвангъа багълы дегиль де, Алладан къоркъув ве Оның эндирген эмир-ферманларына итаат этювнен багълыдыр.

14. Эй Мухаммед! Ведевийлер: «Инандыкъ», дедилер. (Оларгъа) айт: «Сиз даа инангъанынъыз ёкъ, амма «бойсундыкъ» (ислям олдыкъ) денъиз, (чюнки) иман даа гоньюллеринизге киргени ёкъ.³ Эгер сиз Аллагъа ве Оның пейгамберине итаат этсенъиз, О сизге (якъан яхшы) амеллеринизден (яни оларның савабындан) ич бир шейни эксильтмез. Доғърусы, Алла багъышлайыджыдыр, мерһаметлидир.

И з а т. Муфессирлерниң айткъанына коре, бу ве ашагъыдаки аетлер Бани Асад адлы къабиледен олгъан бир топ ведевийлер акъкъында назиль олгандыр. Олар къургъакълыкъ ылы Медианеге тюшип, пейгамбер алейхи-с-селямгъа озълеринің муъмин олгъанларыны айтып, ондан мусульманларгъа аит олгъан гъаниметтен оларгъа да бермесини талап эткенлер. Лякин Къуръан оларның

гоньюллерине иман кирмегенини, олар факъат гъаниметтен озъ-
лерине пай алмакъ тек тиллеринен ислямгъа кирип тургъанларыны
ашкълр эте ве эгер олар керчектен де инанып Аллагъа ве Онынъ
пейгъамберине штаат этселер, Танъры-таала оларны бу дюньяда
да, о бир дюньяда да эксик этмейджегени айта.

15. Акъыкъый муъминлер тек Аллагъа ве Онынъ пей-
гъамберине инанып сонъындан (ич бир тюрлю) шубһеге
къапылмай малы ве джанынен Алла ёлында курешкен
шатлардыр. Иште олар догъру ёлда олгъанлардыр. 16. Эй
Мухаммед! (Шу ведевийлерге) айт: «Сиз Аллагъа дини-
нъизни огретеджесинъизми? Албуки, Алла Коклердеки ве
Ердеки эр шейни билир. Алла эр шейни билиджиدير» 17.
Олар санъа мусульман олгъанларыны мишнет этерлер.
Айт ки: «Сиз манъа мусульман олгъанышъызы мишнет
этменъиз! Эгер догъру кимселер олсанъыз, Алла сизни
имангъа ириштиргенини мишнет этер. 18. Догърусы, Алла
Коклердеки ве Ердеки гъайб-сырларны билир. Алла яп-
къан амеллериңизни корип турыджыдыр.»

Девамы келеджек санда.

Окъуйыджыларнынъ истегине бинаэн

Кечкен сене журналымызнынъ 1-нджи санында «Йасин» суреси басылган эди. Ташкентте чыгарылган журналымызнынъ бу саны чешит себеplerден толайы бир чокъ абунеджилерге барып етмегени ве дигер окъуйыджылар да журналымызда Йасин шерифни булмакъ истегенлери себебинден, бир чокъ окъуйыджыларнынъ истегине бинаэн «Йасин» суресини текрар басамыз.

Йасин шериф акъкъында

«Йасин» суреси Мухаммед алейһи-с-селямнынъ какъ пейгъамбер олгъаныны тасдыкълавнен башланып, мында иманлы ве итаатлы адамлар ичюн азырланган дженнет манзаралары гъает джанлы левхаларда бериле ве кяфирлерини кыямет кунюндеки вазнетлери бутюн дефшетишен беян этиле. Суре озюнинъ «Йа, Син» деген биринджи аетинен адландырылган олып, Къуръан-ы Керимде туткан ери ве мертебеси акъкъында пейгъамбер алейһи-с-селям тарафындан шойле хадис-и шериф ривает этильгендир. О: «Эльбетте, эр бир шейнинъ къальби бардыр. Къуръаннынъ къальби «Йасин»дыр, Мен бу суренинъ умметимден эр бир кишининъ къальбинде олмасыны истер эдим,» — деген экен.

Йасин шериф мусульманларда, хусусан Тюркиеде ве кырымтатарларда гъает сыкъ ве чокъ алларда окъулган энъ белли сурелердендир. Йасин эр анги дуаларда, мерхумнынъ мүчелери берильгенде (учюнде, едисинде, кырккында ве дигер дуаларында) окъула. Мерхум ана-бабанынъ я да башкъа олюлерининъ хатырлап, истеген вакъытында, хусусан джума кушлер, абдест алып Йасин окъумакъ я да биревге акъкъышы берип окъутып багъышлатмакъ пек буюк савап ве бордждыр. Пек чокъ кишилер — къартлар ве къартийлер, Йасини агъыздан окъуйлар. Эм эр ким оны озюнде бир кыраетнен, макъамнен окъуй. Бойле, гузель бир макъамнен, котеринки сеснен окъулган Йасини динълемек пек аджайип шей ки, о кишиде буюк тесир къалдыра, адамгъа рухий теселли бере.

Бизде дуаларда Къуръан чыккып (окъуп), яхут биревден окъулган Къуръанны алып багъышлатмакъ адет

олгъан ки, эксери алда япылгъан дуадан да эсас макъсат будыр. Лякин Къуръан окъумагъа кучю етмеген киши 41 кере Иасин окъуса, улемаларыны айткъашына коре, о да бир Къуръашыны ериши тутар экен. Оны «Къыркълама» дейлер.

Адети узьре олю джыйылгъан сонъ къыркъ кушгедже кушде бир Иасин окъулып, ошынъ рухуна багъышлаана. Оны, акъкъыны берип, махсус бир къарткъа я да къартийге авале этелер.

Бунышъ киби де чешит муим аятый вакъиаларгъа багъышлангъан эйшилик дуаларында, яши эвлешов мунасебетишен нишан дуасында, бала догъувы мунасебетишен козъайдын дуасында, яшъы эвге кочов яни янъы юрт дуасында, бир де бир къасеветтен, агъыр вазнеттен, дерттен аман-эсен къуртулув мунасебетишен я да огълуны Ордугъа озгъарув мунасебетишен ве даа чокъ дигер вакъиаларгъа адалыш олсын, Алла ёлуна адалыш олсун япылгъан дуаларда да Иасин окъула.

Шуны къайд этмели ки, эр бир чыкългъан (окъулгъан) Иасин багъышланмакъ керек. Дуаларда Къуръан багъышлангъаны киби, Иасинишъ де белли бир багъышлав тертиби бар. Бу тертипши ве нелер окъуладжагъыны биз ашагъыда Иасин суресинден сонъ косьтеремиз. Бунен бирге олюлерге эвде озьлери Иасин окъуп багъышламакъ истегенлер буны шойле башламакъ кереклер:

Ниет эттим анама (яхут бабама я да башкъа бирисине) Иасин окъуп багъышламагъа.

Эъзу билляһи минне шейтан-и раджийм.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим.

Эльхамду лилляһи Раббиль-алемийи. Эр-Рахмани'р-Рахим. Малики йевмиддин. Иййаке наъбуду ве иййаке нестаъни. Индиас-сыратал мустакъим. Сыратал-лезийне эшамте алейһим гъайриль-магъдуби алейһим веледдалин.

Аллаһумме салли аля Мухаммедши ве аля али Мухаммед (3 кере).

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим.

Аменту билляһи ве меляий кетиһи ве кутубиһи ве русулиһи миналлаһутаала вель баъсу баъдель мевти эшшъедуэн-ла ля-иляһи иллаллаһу ве эшшъедуэнше Мухаммедин абдуһу ве ресулуһу.

Боyle этип якъан гунаһларыны ичюн теvбе истигъфар эткенден сонъ Иасин окъуп башламакъ мумкюн.

ЙАСИН СУРЕСИ

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим

(1) Йасин (2) вель-Къуръаниль хакийми (3) иннеке
леминель-мурселине (4) аля сыратын мустакыйм (5)
тензилель-азизир-рахими (6) литунзирекъавмен ма унзире
абауһум феһум гъафилон (7) лекъад хакъкъаль-къавлю
аля эксирийим феһум ля йуъминун (8) Инна джеальна фий
аъна-къийһим агълялен феһийе илель-эзкъаши феһум му-
къмехун (9) ве джеальна мин бейни эйдийһим седден ве мин
халфиһим седден феагъшейна-һум феһум ля юбсирун (10)
ве севаъун алейһим энзертунум эм лем тунзирһум ля
йуъминун (11) иннема тунзиру мениттебе-азикре веа-
шиййер-рахмане билъгъайби фебешширһу бимагъфиретин
ве эджрин керим (12) инша нахну нухийль-мевта ве нектю-
био ма къаддему ве асареһум ве кулле шейъин ахсайнаһу фи
имамин мубийн (13) Вадриб леһум меселен асхабель-къа-
рийети из джаъһель-мурселюн (14) из эрсельна илейһими
эснейни фскеззебу-һума феаззезна бисалисин фекъалю ин-
на илейкум мурселюн (15) къалю ма энтум илля бешерун
мислюна ве ма энзелер рахману мин шейъин ин энтум илля
текзибун (16) къалю раббуна йаълему инна илейкум лемур-
селюн (17) ве ма алейна иллель-белягъуль-мубийн (18)
къалю инша тетай-йерца бикум леин лем теитеһу ленерд-
жумен-некум ве лейемес-сеннекум минна азабун элийм
(19) къалю таирукюм меакум энн зуккиртум бель энтум
къавмун мусрифун (20) ве джайе мин акъсаль-медийнети
реджулюн йесса къале йа къав-миттебиуль мурселийн (21)
иттебиу мен ля йессэль-укюм эджрен веһум муһтедун (22)
ве малийе ля аъбдуль-лезий фетарени ве илейһи турджеун
(23) эът-техизу мин душиһи алиһетен ин йуриднир-рахману
бидуррин ля тугъни анний шефаат-уһум шейъсн ве ля
йушкъизун (24) инний изен лсфий далалин мубийн (25)
инний аменту бираббикум фесмеун (26)
къыйлед-хулиль-дженнете къале-йалейте къавмий йаъле-
муне (27) бима гъафере лий раббий ве джеалений
минель-мукремийн (28) ве ма энзельна аля къавмиһи мин
баъдиһи мин джундин минессемаи ве ма кюнна мунзилин
(29) ин къанет илля сайхатен вахидетен феиза һум хамидун
(30) йа һасретен алель-ибади майеъ-тийһим мин ресулин
илля къану биһи йестеһзиун (31) элем йерев кем эһлекна
къаблеһум минель-къуруни эннеһум илейһим ля йерджиун
(32) ве ин куллон лемма джемийъун ледейна мухдарун (33)

ве айтун леһумуль ардуль-мейтетю ахйей-паһа ве ахредж-
 на минһа хаббен феминһу йеъкулюн (34) ве джеальна
 фийһа джешнати мин нехийли и ве аънаби и ве феджджерна
 фийһа минель-уйуи (35) лийеъкулю мин семерни вема
 амилетһу эйдийһим эфеля йешкурун (36) субхан-эллезий
 халекъаль-эзвadge куллеһа минма туибитуль-арду ве мин
 эифисийһим ве минма ля йаълемун (37) ве айтун
 леһумуллейлю неслеху миһуһне-һаре феизаһум музлимун-
 не (38) вешшемсю теджрий лимусте-къаррин леһа залике
 такъдируль азизиль-алийм (39) велькъамере къаддернаһу
 мепазиле хатта аде кульурджуниль къадиым (40) лешшем-
 сю йенбегъий леһа эн тудрикель-къамере ве леллейлю
 сабикъун-ишар ве куллои фи фелекин йесбехун (41) ве
 айтун леһум энна хамельна зуррийетъһум
 фильфулькиль-мешхуни (42) ве халякъна леһум мин
 мислиһи ма йеркебун (43) ве ин нешеъ-пугърикъһум феля
 сарийһа леһум ве ля һум йуикъазуне (44) илля рахметен
 минна ве метаъан иля хийн (45) ве иза къыйле
 леһумиот-текъу ма бейне эйдийкум ве ма халфекум
 турхамун (46) ве ма теътийһим мин айтин мин аяти
 раббийһим илля аһа муъридийн (47) ве изакъийле леһум
 эификъу минма резекъа-кумулляһу къалеллэзийне кеферу
 и лиллезийне амену энутъиму мен лев йешаул-лаһу
 атъамеру ин энтум илля фи далалин мубийн. (48) ве
 йеъкулюне мета һазельваъду ин кунтиом садикъийн (49) ма
 йензуруне илля сайхатен захидетен теъху-зуһум ве һум
 йехисси мун (50) феля йесте-тиуне тавсийатен ве ля иля
 эһлиһим йерджиун (51) ве нуфиха фиссури феизаһум
 минель эдждаси иля раббийһим йенсилон (52) къалю йа
 велейна мен беасепа мин меркъадина һаза ма
 веадер-рахману ве садекъаль-мурселон (53) ин кянет илля
 сайъатен вахидетен феизаһум джемийъун ледейна
 мухдарун (54) фельйевме ля тузлему нефсион шейъен ве ля
 туджзевне илля макунтиом таъмелон (55) инне
 асхабель-джешетиль-йевме фий шугъулии факиһун (56)
 һум ве эзвadgeһум фи зылали аэль-эраики муттекиун
 (57) леһум фиһа факиһетуи ве леһум ма йеддеун (58)
 селямун къавлен и мин раббин рахийм (59) вемтазульйев-
 ме эййуһель-муджримун (60) элем аъһад илейкум йа бений
 адеме эн ля таъбудушшейтане иннеһу лекум адуввион
 мубийнун (61) ве энит-будуший һаза сыратун мустакъийм
 (62) ве лекъад эдалле минкум джибиллен кесийра эфелем
 текуну таъкылион (63) һазиһи джеһеннемуллетий кунтиом
 туадун (64) ислевһель-йевме бима кунтиом текфурун (65)
 эльйевме нахтиму аля эфваһийһим ве тукеллимуна

эйдийһим ве тешһеду эр джүлюһум бима кяну йексibun (66) велев нешау летамесша аля айуниһим фес-тебекъус-сырата фезша йубсирун (67) велев нешау леме-сахнаһум аля мекянетиһим фема эстетату муддийен ве ля йерджиун (68) ве мен нуһаммирһу нуеккисһу фильхалкъи эфеля йаъкъилюн (69) ве ма аллем-наһушшире ве ма йсибегъий леһу ин һуве илля зикрун ве Къуръанун мубийн (70) лийунзире мен кяне хаййен ве йехикъкъаль-къавлю алель-къафирийн (71) эвелем йерев энна халякъна леһум мимма амилет эйдийна эһамен феһум леһа маликун (72) ве зеллельнаһа леһум фемиһа рсубуһум ве миһа йеъкулюн (73) ве леһум фийһа месафиу ве мешариб эфеля йешкурун (74) веъ-техазу мин дунилляһи алиһетен леаллеһум йунсарун (75) ляйестетиһуе насреһум ве һум леһум джундиун муъдарун (76) феля йахзуке къавлюһум инна наълему ма йусирруе ве ма йуълиун (77) эвелем йерельинсану энна халякънаһу миш путфетин феиза һуве хасиймун мубийн (78) ве даребе лена меселең ве несийе халькъаһу къале мен йухийль изаме ве һийе ремийм (79) къуль йухийй-һеллезий эшшеһа эвеле мерретин ве һуве бикулли халкъын алиймун (80) эллезий джеале лекум мишеш-шеджериль-ахдари нарен феиза энтум мишһу тукъидун (81) эвейей селлезий халекъ-ассемавати вельарда бикъадирийн аля эн йахлюкъа мислеһум беһа ве һувель-халякъуль-алийм (82) иннема эмуруһу иза эраде шейъен эн эйекъуле луһу кунь фекекуш (83) фесубхан-эллезий бийедиһи мелекутю кулли шейъин ве илейһи турджеун.

ЙАСИН биткен сонъ ашагъыдаки аетлер ве сурелер окъула.

1. Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим.

Эльһа кумют теһа суру хатта зуртумуль мекъабире. Келля севфе теһлемуне. Сумме келля севфе теһлемуне. Келля лев теһлемуне гильмельйекъиши. Летере вушель джемхимье. Сумме летер-вишеһа гъайшель йекъиши. Сумме летус-элюне ёвме изинь гъашиць иъими.

Эллезийне иза эсабетһум мусибетуң къаһлю иша лилляһи ве иша илейһи раджиуң.

2. Учъ кере «Ихляс» суреси окъула. Бизде онъа «Къульһувалла» дениле.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим.

Къульһуваллаһу эһад Аллаһу,с-Самед. Лем йелид ве лем йулед ве лем йекуң леһу куфувен эһад.

Эр «Къульһувалла» окъулған сонъ «Аллаһу экбер»

деп текбир кетирмек керек. 3-иджи кере «Къульһувалла» окъугъан сонъ толусынен шойле текбир кетириле:

«Аллаһу экбер. Аллаһу экбер. Ля-илляһи илляллаһу Аллаһу экбер. Аллаһу экбер ве лилляһиль хамд». (Бу текбир ашагъы-даки «Фелякъ» ве «Нас» сурелеринден сонъ да окъула).

3. «Фелякъ» суреси:

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим.

Къуль эъзу би-Раббиъ-фелякъи миш шерри махалякъа ве миш шерри гъасикъийи иза векъаб. Ве миш шеррини-неффасати фильукъади ве миш шерри хасидиш иза хасед.

«Аллаһу экбер. Ля-илляһи илляллаһу Аллаһу экбер. Аллаһу экбер ве лилляһиль хамд».

4. «Нас» суреси:

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим.

Къуль эъзу би-Раббиш-наси меликш-наси. Иляһи наси. Миш шерриль-вес василь ханнас. Эллезе ювес-вису фи судуриш-наси синель-джиншети веи-нас.

«Аллаһу экбер. Аллаһу экбер, ля-илляһи илляллаһу Аллаһу экбер. Аллаһу экбер ве лилляһиль хамд».

5. «Фатиха» суреси окъула. Бизде онъа «Эльхамд» дейлер.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим.

Эльхамду лилляһи Раббиъ-алемийи. Эр-Рахманир-Рахим. Малики йевмиддиш. Иййаке наъбуду ве иййаке нестаъини. Индишас-сыратал мустакъым. Сыратал-лезийиш энһамте алейһим гъайриль-магъдуби алейһим веледдалиш. Амниъ.

6. «Бакъара» суресининъ башы окъула. Бизде онъа «Элиф-Лям» дейлер.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим.

Элиф Лям Мим. Заликель китабу ля рэйбе фи удеи лиль муттекъийи. Эллезине йуъмишуе билъ гъайб. Ве йукъимуи эсалляте ве минма резкъна һум йунификъуи. Ве эллезийиш йуъмишуе би ма узиле илейке ве ма узиле миш къаблик. Ве билъ ахирет-и һум йукъишуи. Уляйке аля һудеи миш Раббиним ве уляйке һумуль муфлиһуи.

7. «Субхане раббике» окъула:

Субхане раббике Раббиъ иззет-и амма йасифуи ве селямуи алей мурселийи ве эльхамду лилляһи раббиъ алемийи.

8. Кене «Эльхамд» дуасы окъула:

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим.

Эльхамду лилляһи Раббиъ-алемийи. Эр-Рахманир-Рахим. Малики йевмиддиш. Иййаке наъбуду ве иййаке нестаъини. Индишас-сыратал мустакъым.

Сыратал-лезийне эһһамте алейһим гъайраиль-магъдуби алейһим велед-даллиһ.

9. Салаяват кетириле:

Эссаляту ве эсселяму алейке я ресуль Алла.

Эссаляту ве эсселяму алейке я хабиб Алла.

Эссаляту ве эсселяму алейке я сеййидиль эввелшие вель ахирин.

Ве салли аля джемиъиль эвлия-и вель мпорселли.

Ве эльхамду лилляһи Раббиль алемийи.

10. Хатиме. (Екюнлев).

Иляһи я Раббим! Бу эвде хатим эттигимиз Йасин шерифи, салаяваты къабул эйле. Апамышъ ве бабамышъ, къайнапа ве къайнатамышъ, бутюн акъраба-и тарикъатымышъ, агъа-къардашларымышъ, джумле ололеримизнишъ рухларышы василь эйле, савабышы бизлерге де наиль эйле. Аллашышъ рахметинде олсулар. Джумлемизге савлыкъ-селяметлик, дюньямызгъа амалышъ олсун. Халкъымызнышъ такъдири чезильши, эр бир кърымтатар къорантасына аман-эсен Ваташгъа келин ерлешмек насип олсун. Бу ёлда эр кимге Алла ярдымджы олсун. Аминъ!

Энди шуны айтмакъ истеймиз ки, эр молла бильгенини окъур, дегенлери киби, «Йасин»ни башлав ве оны багъышлав тертибинде, ахырки екюнлев хатиминде айры-айры ерлерде базы бир кучюк чешитликлер олмасы ихтимал. Шушышъ ичюн бизим юкъарыда бергенимиз окъуйыджыларгъа эсас бир вариант оларакъ теклиф этильмекте. Истеген киши озъ тарафында адет олгъан тертипке коре бир де бир аетни къоша я да чыкъара биле.

«Йасин»ден сонъ «Хатим дуасы» окъумакъ истегенлер ичюн махсус Йасин ичюн къыскъа «Хатим дуасы»ны беремиз ки, оны мытлакъкъа окъумакъ шарт дегильдир.

Бисмилляһи'р-Рахмани'р-Рахим.

Эльхамду лилляһи Раббиль алемийне vessаляту vessеляму аля Ресулина Мухаммедин ве алиһи ве эсхабиһи эджмеъин. Аллаһуме Раббена я Раббена иннеке энтес семигъуль алейһим ве туб алейна иннеке энтет теввабир Рахим ве эһдишъи ве эһдина илель хакъкъи ве иля тарихиль мустеһим. Би берекайти хатмилъ Йасин шерифиль гъазим ве би һурмети хабибике ве Ресуликель керим вахфугъанна я керим вахфугъаша я Рахим. Аллаһуме беллигъ савабе ма хареънаху ве нуре ма телевнаху лирухи Мухаммедин салляллаһу алейһи ве селлем ве лиэрвахи эвлядиһи ве эсхабиһи эджмеъини ве лиэрвахи эбаина ве уммеһатина ве устазина ве эбаина ве акърабаина ве мешаиһиша ве лимен

хакъкъунъ алсйна ве лиэрвахи джемиъиль эибияи вель мiorселише вель муъминуне ве муъминати вель муслимине вель муслимати эль аъйаһи мишһум вель хамду лилляһи Раббиль алемийн. Раббена атена фиддуңья хасенетен ве филь ахирети хасентен ве къыйна азабен нар.

Бундан сонъ: «Субхане Раббике раббиль иззети-амма йасифун ве селямун алель мiorселин ве эльхамду лилляһи Раббиль алемийн», деп, сонъра «Эльхамд» окъумакъ керек.

Юкъарыда корюльгени киби, 83 аеттен ибарет олып, Мекке девринде назиль олгъан Йасин суреси Къуръанда 36-джы суредир ки, онышъ терджимесини-анълатувуны биз журналымызнынъ бу йылки 2-нджи санында бастыкъ.

Шуны да айтмакъ лязим ки, бу арифлернен басылгъан «Йасин»ни окъумакъ истегенлер бунъа озьлерини азырламакъ кереклер, яни оны дефаларджа сеснен окъуп, шу арап сёзлериши догъру окъумагъа, догъру теляффуз этмеге алышмакъ кереклер. Чюнки эр анги дуа олсун, «Йасин» олсун, онышъ арапча сёзлерининъ догъру окъулмасы шарт. Эбет, занымызджа, Йасин окъуйджакъта эвеля темиз олмакъ ве абдест алмакъ шарт олгъанышы эр кес билъсе керек.

Эгер бизим журналымыздан файдаланып, юкъарыда косьтерильгени киби бош вакътышъызда, хусусан джума кунълери темиз-пак олып, ниетленип, Йасин чыкъып, ололеринъизини рухларына яки Алла ёлуна багъышласаныз, шубесиз, озюнъизде аджайип бир енгиллик, рухий котеринкилик, маневий бир эеджан, гоңьюль раатлыгъы ис этерсинъиз.

Айды, Алла къолай кетирсин, окъугъан дуаларынъизны, чыкъгъан «Йасин»инъизни Алла къабул макъбул эйлесин. Эгер япкъан теклифлеримизде бир де бир цукъсанлыкъ олса, Алла гунаһ язмасын.

Кърымтатарлар арасында миллий арекет ве миллий анълылыкъ

9-нджы баб. Кърымтатарлар ве биринджи джан дженки

1914 сенесининъ яз айларында Кърым миллетчилеринишъ чешит тюрлю группаларыны бирлештирюв огърунда арекетлер япылды. Мушавереге Стамбулдан, Москвадан, Санкт-Петербург ве Москвадан студентлер кельдилер. Сентябрь айында «Ватан» джемиетининъ ве дигер группаларынышъ реберлери Акъмесджитте корюштилер. Олар екяше кърымтатар, миллий-ишкъиялбий тешкилятыны мейдангъа кетирюв акъкъында къарар къабул эттилер. «Ватан» джемиети бу тешкилятнышъ озегини тешкиль этти. Челсби Джихан (о 1913 сенесинден берли Петербургдаки психоневрология институтында окъуй эди) ве Джафер Сейдамет онынъ ёлбашчылары оларакъ сайландылар. Эали арасында тешвикъат ишлерини кешишлетювге, чаризмге къаршы курсишинъ диний ве ичтимаий аспектлерине дикъкъат этерек, якъынлашып келсяткъан революция акъкъында лям-мим демейлер. Корюшювде бунышъ киби Абляким, Мемет Вечди. Амет Шукри ве дигерлери де иштирак эттилер. Тезден ишке Асан Сабри Айвазов ве Сейтджелиль Хаттат да къошулдылар. Хаттат бу вакъытта Багъчасарайда озъара ярдым джемиетинишъ башы олып чалыша эди. Топлашувда девлет Думасына невбеттеки сайлавлар вакъытында депутатлыкъкъа екяше намзет косьтерюв къарарына келинди. Оларнышъ фикриндже, эм татарлар, эм руслар арасында итибар къазангъан, рус тэлини яхшы бильген адам намзет олмакъ керек эди. Джафер Сейдамет яш татарлар арекетининъ сабыкъ иштиракчилери Аббас Ширинскийнен ве Мемет Бскировнен, Ялтадаки мусульман хайрие джемиетинишъ реисинен корюшти ве оларгъа

намзетликке разылыкъ бермекни теклиф эттилер. Олар ред эттилер, сайлавлар да кечирильмеді.

Тешкилят реберлери озъ журналларыны чыкъармагъа къарар бердилер ве онышъ редакторы оларакъ Абляким Ильмини тайин эттилер, лякин арбий девириниъ ясакълары себебинден буидаи бир шей чыкъмады. Тез вакытта Асан Сабри Айвазов «Терджиман» газетасынышъ баш муаррири олды ве тешкилятынышъ фааллери озъ макъалелериши бу газетада бастырмакъ имкянышы къазандылар. Абляким Ильмин озъ эсерлериши Алтайлы техеллюсиен бастырта эди.

«Ватан» джемиетиниъ лидерлери Бутюнрусие мусульман арекетинде де иштирак эттилер. 1914 сенеси 19—24 декабрьде Петроградда мусульман джемиетлериниъ учоиджи съездинде Кърымдан кеткен дёрт векильниъ бири Челеби Джихан эди. Джеикте яралангъан аскерлерге ве оларнышъ къоранталарына маддий ярдым тешкиль этиов меселелери бакъыла. Кърымлылар бу макъсадлар ичюн вакъуф топракъларындан кельген келиршиъ бир къысымыны айырмакъ истейлер.

Тюркиениъ джиан джеикине къошулувы кърымтатарларына пек къатты тесир эте. 1914 сенеси октябрь 23-те Тюркие флотынышъ «Явуз» ве «Мидилли» деиильген крейсерлери (олар Алманиядан сатып алынган эди) Акъяр, Ялта, Кефе, Новороссийск ве Одесса шеэрлериши атешке тутты ве бир къач гемеши батырдылар. Кене бир рус-тюрк дженки башланды. Бойле дженклериниъ эр бири кърымтатарларына адъсиз-эсапсыз къайгъылар кетире эди. Бу сефер де ойле олды. Тюркие дженкке къошулгъанышен Тюркиенишъ баш муфтийси джихат иляш этти. Бу ал Русие уюметини сергеклендирди. Муфти бутюн мусульманларыны Османлы империясынышъ душманларына къаршы курешке чагъырды. Муфтинишъ мураджаатында айтылгъанына коре, ислям дини къяфирлерге Тюркие ордусына къаршы курешмекни ясакъ эте экен. Эгер олар бу ясакъны бозсалар эбедиен джеэннем атешинде янаджакълар. Бу мураджаат, биринджи невбетте, Русие ве Британия империясы территориясында яшагъан мусульманларгъа догърултылгъан эди.

Кърымтатарларына кельсек, олар бу сефер де анги тарафын тутмакъ кереклигини бельгилеп алмакъ керек эдилер. Эбет, бойле вазиет Русие империясынышъ шубесини догъурмайыш къалмады. 1914 сенеси октябрь 31-де олып кечкен биринджи денъиз урушындан сонъ Русие ички ишлер министри Н. Маклаков бутюн губернаторларгъа

панисламджыларнынъ, пантюркчилернинъ ве «тюрк эмиссарларынынъ» къопарыджылыкъ арекетлерине къаршы энъ кескин чарелер корьмек акъкъында косътерини ёллады. Кърым муфтийси Адиль Мырза Къарашайский, джихадкъа даветни насылдыр ёлларнен токътатмакъ ичюн Кърым руханийлерине ве мусульманларына кърымтатарларыны тахткъа садыкълыкъкъа ве бу дженкте Антанта тарафыны тутып фааль иштирак этмеге чагъырып Декларация алян этти. 1915 сенеси Кърым атлылар полкъшышъ сабыкъ командири губернатор Н. А. Князевич Акъмесджиттеки, Багъчасарайдаки ве бир сыра койлердеки джамилерде булунды, эр ерде о Русие тахтына садыкълыкъ сакълагъан руханийлерни макътады. Гаспралынынъ огълунен корюшип, бабасынынъ олюми мунасебетинен онъа тазие бильдирди. Дигер тарафтан Тюркие Русиенен дженк башлагъанынен Кърымда булунгъан бутюн Тюркие граждандары булар эсасен кърымтатарлары эдилер — Томбовкъа ве Борисоглебскке кочорильди ве 1917 сенесинедже артларына къайтарылмадылар. Оларнынъ базылары семетдешлерининъ ярдымышен ярым адада къалдылар.

Русие тахтына ресмий суретте садакъат бильдирилгешине бакъмадан, рухий идаре ве мырзаларнынъ бир къысмы, кърымтатар халкъынынъ эсас къысымы Тюркиеге къолтуттылар. Эбет, белли себеплерден отърю, олар озълерининъ дурумларыны ачыкъ косътермектен къачына эдилер. Охранка бир къач кере Тюркие тарафдарларынынъ тешвикъатыны ве табакълар даркъатув алларыны ачыкълады. Онынъ хаберлеринде шу фамилиялар анъыла: Хашишкей коюпден Яшлавскийлер, Эфендикойден эр кешини урьметини къазангъан Якъуб Халилов, Коккозьден Аджы Ибраим ве дигерлери.

«Ватан» джемиети гизли арекет эте эди. Джемиетнинъ азасы Халиль Чапчакъчы ордунынъ Одесса штабында терджиман олып чалыша. О тюрк газеталарыны терджиме эте. Бу газеталарнынъ бир къысымыны Кърымгъа ёллай. Газеталарда басылгъан базы шиирлер, хусусан Мехмет Эминнинъ шиирлери джемиет тарафындан чокълаштырыла ве татарлар арасында даркъатыла эди. Джафер Сейдамет 1915 сенесининъ январь айында москвалы мусульманлар тешкиль эткен эдебият акъшамына кельди ве мында Джешибий джебзини дженкявер арекетлеринден зарар корьген Кар-Ардахан районынынъ мусульманлары ичюн ярдым топлады. Эдебият акъшамында тюрк шиирлери Тевфыкъ Фикретнинъ ве Мехмет Эминини шиирлерини окъуды. Кърымдаки хайрие джемиетлери ве «Терд-

жиман» газетасы да бу регионнын зарарланган мусульманлары ичюн ярдым топладылар.

Дженк вакытында кырымтатар арбийлеринин эксерети Крым атлы аскерлер полкында, я да пияделер кысымларында хызмет эттилер. Олар Гьарбий джебде — Австро-Венгрияда дженклештилер. Кавалерия полкына С. А. Дробязгин командирлик япа эди. Бу полк команданлык тарафындан мактала. Урушларынь биринде онын эки эскадроны бир керен душманынь 405 аскер ве офицерини эсир ала. Бу вакыта 1915 сенесинин майыс айында олып кече. Полк 1916 сенеси Брусиллов догърулышындаки юрюшлерде айрыджа ярарлыклар косътере, онын сафларында бир кере биле ордудан кьачув алы корюльмеди. Эгер оны Дженюбий джебге ёллаган олсалар, ишлер бам-башка ола биле эди. Галицияда, душман тарафында тюрк аскер кыталары да бар экешини билъген сонъ татарлар оларга гонъюльдешлик билъдирди ве атеш ахмадылар. Рус офицерлери бунга кьулакъ асмадылар. Эсирликке тюшкен бир кьач татар Австро-Венгриядан Тюркиеге кьачыш кельди ве анда орду хызметине кирди. Германияда эсирликтен кьачкан татарлар да бойле яптылар. Германиядаки Русие мусульманларындан Асия батальоны тешкиль олуна ве о Мессопотамия орталыкларында дженклеше. Батальон эсасен Волга-Урал регионы татарларындан тертип этильген эди.

Татар миллий-революционерлери полкта озь тешкиятларынь мейданга кетирелер. Олар татарлар арасында гизли ишлер алып барды ве 1917 сенесинин кьалабалыклы девиринде муим ишлер япты: кырымтатар миллий уюметинин имассине эки эскадрон ёлладылар.

Дженк йылларында миллети кырымтатар олган муаджирлер группалары сиясий фаалиетнен огъраштылар — Русиеде миллий группаларнын вазieti акъкында малюмат топланган халкъара тешкиятларнен багъ туттылар. Студентлеринин бир кысымы Стамбулда кьалды, «Ватан» джемети мухтазам суретте кырымтатар студентлеринин топлашувларынь кечирди. 1915 сенеси тюркий халкларынын Юсуф Акъчура, Абдурешид Ибрахим, Хусенизаде Али, Ахмет Агаогълу (Агеев) киби бир сыра корюмли муаджирлери Русиедеки тюрк-татарларынын акъ-укъукларынь кьорчалав комитети тешкиль эттилер. Бу тешкиятны тизювнинъ тешекбюсчилери Бирдемлик ве Прогресс комитети ве Тюркиенин контрразведкасы эди. Комитетке Акъчура ёлбашчылыкъ япты. Комитет халкъара мыкъяста Русиедеки тюрк-мусульман

халкъларнынъ миллий укьукъы, озь такъдирини озю белгилев меселелерини котермек керек эди. Волга-Урал регионы, Кавказ, Кырым ве Туркстан мусульманларынынъ векиллериндеи ибарет олгъан Комитетнинъ делегациясы 1915 сенеси декабрь айында бир сыра мемлекетлерининъ пайтахтларында булундылар. Онынъ эрканында Юсуф Акъчура, Хусеинзаде Али, Мамут Эсад Челебизаде, Мукимеддин Бечкеп бар эдилер. Германиягъа делегатлар эки документ алып кельдилер: Акъчура тарафындан язылгъан «Русие тюрк-мусульманларынынъ вазиети» ве делегациянынъ дёрт делегаты тарафындан имзалангъан «Комитетнинъ Русие мусульманларынынъ акъ-укьукъларыны кьорчалав боюнджа меморандумъ». Биринджиси, Русие тюрклерининъ сайысы, тарихы, сиясий ве ичтимаий аяты акъкында умумий малюматлардан ибарет олса, экинджиси, тюркий халкъларнынъ девлетлерини, бу джумледен, Русие тарафындан забт этильген Кырым ханлыгъынынъ тикленильмесини талап эте эди. Меморандумда битараф мемлекетлерге ве Антантанынъ иттифакъчыларына мураджаат этиле.

Делегацияны Австрия, Венгрия ве Болгариянынъ баш министрлери, Германиянынъ тышкы ишлер министри къабул эттилер. Оларгъа Меморандум такъдим этиле. Бу корюшювлер Тюркие дипломатлары тарафындан яхшы азырланылгъан олса керек ки, делегация азалары Авропа алимлиринен корюшти, джемаатчылыкъ огюнде лекцияларнен чыккышта булундылар. Бу корюшювлер акъкында бир чокъ газеталарда хабарлер басылды. 1916 сенеси февраль 3-те делегация Тюркиеге къайтыш кельди.

Литвалы, украиналы, балтыкъбою немселери ве дигер муаджирлер группаларынынъ тешевбийосинен, Германия тышкы ишлер министрлигининъ ярдымы саесинде Русиенинъ рус олмагъан миллетлерининъ Лигасы тешкиль этильди. Лига Русиенинъ эзиетленген халкълары адындан АКЪШ президенти В. Вильсонгъа мураджаатнаме нешир этти. Бу мураджаатнамеде рус олмагъан миллетлерининъ руслар тарафындан эзилловине шикъет беян олунды. Мураджаатнаме шойле риджанен екюлене: «Бизге ярдымгъа келинъиз! Бизлерни ёкъ олып кетювден сакълап къалыныъыз!» Мураджаатнаменинъ астыша имзаларны немсе дипломатлары топладылар. 1916 сенеси майыс 5-те Германиянынъ Стамбулдаки эльчиханеси дёрт кунъ ичинде Русие мусульманларынынъ имзаларыны топламакъ акъкында косътериш алды. Эльчихане хадимлерининъ риджасынен

мураджаатнамени Акъчора, Агъаогълу ве Али имзаладылар. Имзалагъан мураджаатнаме басылып чыкъмаздан эвель, бу документ Бериге, Стокгольмге барып чыкты. Оны нешир этильген нусханыш астына тиркемек керек олды. Бу ёлшен Абдурешид Ибраим де имза чекти.

Лига ве Стамбулдаки тюрк-татар комитети озъара багълы эдилер. Комитетнинъ салмагъыны арттырмакъ ичюн онынъ ады дегиштирилди, о эиди Русиедеки тюрк-мусульманларнынъ акъ-укъукларыны къорчалав Джемиети деп адландырыла эди. Бу Джемиетнинъ тешкилятчылары оларакъ Зейтулла Нуширван, Халит Сеит ве Мехмет Сафа аныылалар. Бу джемиетнинъ баш вазифеси Лиганынъ халкъара фаалиетинде иштирак этмектен ибарет олгъан олса керек. Джемиетнинъ уставында онынъ макъсады шойле бельгилене: керек олгъанда халкъара форумларгъа махсус делегациялар ёлламакъ.

Джемиетнинъ кърымтатарларнен багъыша даир малюматлар чокъ дегиль. Юкъарыда адлары аныылгъан делегациянынъ эки азасы кърымтатар миллий арекетинен багълы дегиль эдилер, «Ватан» джемиетининъ эки азасы — Абибулла Одабаш ве Неби Куку Стамбулда къаларакъ Абдурешид Ибрахимнинъ ве тюркий тилли дигер муаджирлернинъ вастасыле Комитетнен багъланып турдылар. Джафер Сейдаметнинъ язганына коре Одабаш Стокгольмге «Ватан» джемиетининъ азасы оларакъ дегиль, Комитетнинъ азасы сыфатында кеткен. Арбий девир шараитлеринде, табийи ки, Кърымнен Стамбул арасында бир тюрлю багъ ёкъ эди.

Миллетлер Иттифакынынъ 1916 сенеси Лозанпада олып кечкен учюнджи конференциясында Лига нисбетен яхшы чыкыш япты. Бу тешкилят Антанта девлетлерининъ идареси алтында булунгъан миллетлернинъ вазиятини огренювнен огъраша эди. Онынъ штаб квартирасы Парижде олып, Лига Русиянинъ 15 халкъы адындан иш коръмекте эди. Конференция 27—29 июнде олып кечти. Лиганынъ коллектив азасы эсап этильген Джемиетнинъ (Русиедеки тюрк-мусульманларнынъ акъ-укъукларыны къорчалав Джемиетининъ) алты азасы Юсуф Акъчура ёлбашчылыгында конференциягъа ёлланылды. Эр бир делегат озъ халкъынынъ адындан чыкыш япты озъ девлетининъ мустакъиллиги тикленильмесини талап этти: Бухара эмирлигининъ, Хива ханлыгынынъ, Русиеде яшагъан бутюн мусульманларнынъ медений автономиясы тикленильмеси истенильди. Кърымтатарлары адындан кимсе сёзге чыкъмады.

Конференция дюньянынъ бир чокъ мемлекетлеринде кениш джемаатчылыккынынъ дикъкъатышы джелъп этти. Шай исе де мустемлеке мемлекетлерде кутълевий аракетлерининъ башлаувыша себеп оламады, Русиедеки миллий меселе конференцияда ве ондан сонъ да кениш музакере этильди. Русиеде яшагъан мусульманлар озъ халкъларынынъ адларындан халкъара форумларда биринджи кере озъ халкъларынынъ адларындан сѣз айтмакъ ве тек Тюркиенен дегиль, дюньянынъ бир чокъ мемлекетлерининъ джемаатчылыгынен багъланмакъ укьуккына малик олдылар.

Лига ве Тюрк-татар комитети Тюркие ве Германиянынъ тешвикъат комитети тарафындан тешкиль олунгъан олса да, бу тешкилятларнынъ лидерлери Абдурешит Ибрахим, Акъчора, Агъаогълу ве Хусеинзаде Русиедеки ватандашлары арасында гъает итибарлы эдилер. Бу конференцияда кърымтатарларнынъ оларгъа миллий-медений мухтариет бериллови (атта толу мустакъиллик) акъкъындаки талаплары биринджи кере янгъырады. Кърымнынъ ичинде миллетчилер ерли проблемаларны чезювнен огъраштылар, озъ охраккасынынъ фааллигини дженктен эвельки девирге нисбетен къат-къат арттыргъан Русие укюметининъ дикъкъатыны чекмеден озълерининъ фаалиет даирелерини кенишлетмеге аракет эттилер. Олар хайрие джемиетлери тарафындан кой ерлеринде кечирилъген яралангъан арбийлерге ве оларнынъ къоранталарына ярдым топлав кампаниясында актив иштирак эте ве айны заманда буюк тешкилий ишлер алып баргъанларыны гизлей эдилер. Оларнынъ Русие революцион группаларынен багълары акъкъында малюматлар ёкъ. Русие менбааларына коре, «Ватан» джемиетининъ азалары кой ерлеринде эсерлер тарафыны тутып тешвикъат алып баргъанлар.

1915 сенеси Зынджырлы-Медресенинъ мудерриси Абибулла Эфенди Тавбадракълы кечине. Бу медресени къадимджилерининъ (традиционисты) эллеринден чекип алмакъ ичюн миллетчилер бошагъан ерге озъ адамларыны коймагъа аракет эттилер. Оларнынъ макъсадлары медресе реберлерининъ ве диний идаре азаларынынъ сайланылмасына иришмек эди. Диний идаре азаларынынъ Бутюнкърым сайлавлары меселесине кельсек, миллетчилерининъ бу диний идаре органыны кърымтатар халкъынынъ мустакъиль, мухтар, диний органына чевирюв акъкъындаки хаяллары керчеклеше бильмез эди, чюнки диний идаренинъ фаалieti онынъ озю ичюн махсус чыкъарылгъан ве бу «ресмий мемуриет»нинъ кадрларыны сакъламагъа хыз-

мет эткен махсус къаун эсасында идаре этиле эди. Тешвикъатчылар бушы яхшы анълагъашлары алда, амельде системаы тенкъид этюв имкъаышы къачырмадылар ве кутълелер арасында озь такъдирлери ичюн кърымтатарларнышъ озьлери месуль экешликлери акъкъында анълатув ишлери алып бардылар. Олар халкъ менфаатларыны къорчалайджылар оларакъ иш корьдилер. «Ваташ» джемиети медресе реберлиги вазифесине эки намзет косътерди, булар Тюркиеде диний бильги алгъан Ибраим Тарпи ве Якъуб Кемал эдилер. Адетте, медресе мудеррисини Багъчасарай шеэрининъ башкъаны Сулейман Мырза Кърымтаев (1870—1929) тайинлей эди. Кърымтаев озь девирининъ зенгин ве итибарлы адамы эди. О, юкъары укъомет мемурлерининъ бир чокъларынен достане мунасебетте эди. Медресе ребери вазифесине йымшакъ табиятлы, итааткар адамнынъ къойылувындан Кърымтаев шахсен менфаатдар эди, чонки эр сене медресенинъ вакъуф топракъларыны льготалы шартларнен арендагъа ала эди. Кърымтаев Русие джемиетинде миллетчилер севмеген ве даима къаршы курушкен бутюн шейлерни кенди шахсиетинде темсиль эткен адам эди.

Кърымтаев бошагъан вазифеге озь адамыны, эски мектепте окъугъан ве эскидже бакъышлы, къадимджиликни куткен молланы тайин эткенинен миллетчилер «Терджиман» газетасынынъ саифелеринде, джемаатчылыктынъ топлашувларында онъа къаршы кениш кампания башладылар. Озюнинъ мааллий цензурагъа тесириден файдаланып, Кърымтаев матбуатнынъ уджюмлерини, газетанынъ чыкъувыны токътатып олды. Бундан сонъ джемиет азалары айры табакълар даркъатып, Волга-Урал регионнда онъа къаршы макълелер язып башладылар. Гъадаплангъан Кърымтаев «Терджиман» газетасынынъ редакторы Айвазовшы дуэльге чагъыра. Дуэльге Айвазовнынъ ерине Челеби Джихан келе, амма Кърымтаев дуэль оладжакъ ерге кельмей.

Бу дава шахсиетлер арасында башлагъан олса да къадимджилик къыйметлерине эсаслангъан джемиетте кениш джайрады. Чокълукънынъ козю огюнде белли олмагъан къорантадан чыкъкъан яш адам къудретли мырзагъа къаршы чыкъты ве онынъ устюнден гъалебе къазанды. Миллетчилер бу даваны къадимджилернен ислятчылар, укъомет хызметкярларынен миллетчилер, татар задекялларынен халкъ векиллери арасындаки тутушув этип косътердилер. Бу ерде сёз эки адамнынъ даvasы акъкъында дегиль, халкънынъ диний тешкиятларнынъ адамларыны озю

сайламакъ ве оларнынъ фаалиетлерини озю незарет этмек укьукъы акъкъында кете эди. Челеби Джихан ве дигер миллетчилер халкъ арасында кениш белли олдылар. Багъчасарай шеэрининъ башкъаны тарафындан тайинленген адамны губернатор тасдыкъламады.

Челеби Джихан, Джафер Сейдамет ве «Ватан» джемиетининъ дигер реберлери арбий хызметке чагъырылгъанларына ве джебге ёлланылгъанларына бакъмадан, «Ватан» джемиетининъ Кърымдаки гизли фаалиети мувафакъиетнен алынып барыла эди. «Ватан» джемиети жандармериянынъ дикъкъатыны чекмейип чальпимагъа аркет эте. Джиан дженки йылларында бутюн ярым адада илькинги тешкилятларынынъ кениш агъыны пейда этти. Оларнынъ фаалиети февраль революциясындан сонъ аман корюнип башлады. 1917 сенесининъ март айында Бутюн-кърым мусульман съездине эки бишден зияде делегат топланды. «Ватан» джемиетининъ реберлери Сеит Джелиль Хаттат, Ибраим Тарпи, Абляким Ильми, Асан Сабри Айвазов ве дигерлери съездни кечирювде етекчи роль ойнадылар. Съездде Кърым мусульман меркезий иджра комитети сайланды. Комитет миллий меселелерни чезюв боюнджа халкънынъ разылыгъыны алгъаныны бильдирди. Челеби Джихан Комитетнинъ реиси ве Кърымнынъ муфтиси оларакъ сайланды. Джафер Сейдамет вакъуф комиссиясынынъ башы вазифесине сайлана. Оларнынъ экиси де бу вакъытта джебзде эдилер. Бойледже, акимиятнинъ эльге алув хаялы керчеклешмекте эди. Апрель айында мааллий тешкиятларнынъ эсасында Мусульман ревкомлары тешкиль этилип башланды, олар Акъмесджиттеки Кърым мусульман меркезий комитети иджракомынен сыкы багълы эдилер.

Мусульман иджракомы Кърымда мухтар джумхурист къурмакъ ичюн курушмек къарарында экенини бильдирди ве ноябрь айында «Кърым-кърымлылар ичюн» деген шарны илян этти. О мусульман дюньясы тарихында биринджи кере Къурултайгъа (кърымтатарларнынъ миллий парламенти) умумий, биваста, гизли ёлшен депутатлар сайлады. Къурултай биринджи кере 1917 сенеси ноябрь 9-да топланды. Меджлистеки депутатларнынъ элли беши «Ватан» джемиетининъ сиясий ёлуны тутта эдилер. Депутатлар биринджи кърымтатар укюметини — Миллий Директорияны сайладылар. Онъа Челеби Джихан ёлбашчылыкъ япты. Арбий министр (Директор) оларакъ Джафер Сейдамет сайлана. Асан Сабри Айвазов, Абляким Ильми ве Джафер Аблаев Къурултайнынъ экинджи реислери (со-

председатели) олалар. Къурултай тарафындан 1917 сенеси декабрь 26-да къабул этильген Конституция муджиби Кърым Демократия Джумхуриети оларакъ илян этиле. Кърым атлы аскерлер полкы ве пияделери эсасында татар уюумети озюшюшъ сияялы къуветлеришъ тешкиль этип башлады. Бу къуветлер эсасында о ярым ада ичинде — Акъярдан гъайры — озъ акимистини тиклей биле эди. Акъяр большевик матросларшынь незарети алтында булу-нмакъта эди.

Кърым уюумети узакъ яшамады. О, 1918 сенесининъ январь айында большевиклер тарафындан девирилди ве немселер ярым аданы оккупирлеген сонъ, 1918 сенесининъ майыс айында, къыскъа муддетке, кене тикленди. Кърым о йылларда эль-эльден кечти: де кърымтатарларына, де немселерге, де кадетлерге, де большевиклерге, де генераллар Деникин ве Врангель командашыгындаки акъларгъа... 1920 сенесининъ ноябрь айында Къырмызы Орду Кърымда большевик режимини тикледди.

Кърым тарихышынь муреккеп девири (1917—1920 сенелери) бу тедкъикъатнышъ черчивесинден тыштадыр. Лякин бу девир Эдиж Кърымалынь 1952 сенеси немселинде илян этильген «Крымтатарларынынъ миллий курешинъ» денильген ильмий иште айдынлатылгъандыр.

Демек, яш татарлар арскетинде ве «Ватан» джемитининъ фаалиетинде иштирак эткен бир группа кърымтатар зиялысы чокътан революцион мизаджгъа кечкен ве бунынъ ичюн де Русие революциясыны джан-юректен къаршылап алды. 1917 сенеси ве ондан сонъ олып кечкен вакъияларда бу зиялылар муим роль ойнадылар.

Кърымтатар миллетининъ гъайрыдан сиясий юкселювининъ къыскъачыкъ баари «Ватан» джемитининъ ёлбашчылары эм Къурултайгъа, эм миллий уюуметке, эм Миллий Фыркагъа ёлбашчылыкъ яптылар. Миллий Фырка 1918 сенесининъ башында мувафакъиятсизликке огърагъанына бакъмадан, йигирминджи йылларда Кърымнынъ сиясий аятына даима тесир этип турды.

Шевкет Юнусов,
Акъмесджит университети,
кърымтатар эдебияты
кафедрасынынъ оджасы.

Мукъаддес топракътаки тамырларымыз

А.С.Айвазовнынъ (1878-1937) догъгъашына
115 йыл толувы мунасебети иле

XIX асырнынъ сонъунда ве XX асырнынъ биринджи ярысында кърымтатар медениетининъ инкишафында махсулдар чалышкъан корюмли сиймалардан бири несирджи, публицист, тильджи, эдебиятшас, терджиман, муаллим, сиясетчи, девлет эрбабы Асан Сабрий Айвазовнынъ догъгъашына бу сене 115 йыл тола. О озюнинъ бутюн анълы омюрини миллетининъ парлакъ келеджеги гъаесинен багъларакъ, халкъыннынъ итирамыны, темешасыны къазанды.

А.С.Айвазов 1878 сенеси Алупкада догъды, кой мектебинде ве медреседе окъугъан сонъ Истанбулга ёл ала. О девирде Истанбул бутюн тюркий миллетлер ичюн бир кадрлар азырлав оджагъына чевирилген ве Кърым генчлерининъ аман-аман эписи анда барып окъуй эди. Кърымлы студентлер Тюркиеде яшагъан ватандашларымызнен бирлешип, Кърымны кериликтен къуртарув ёлларыны араштыра эдилер. Оларнынъ эсас макъсады — демократик гъаелер эсасында кърымтатар халкъыннынъ теракъкыятышы теминлемек, онынъ осюв ёлундаки маниаларны алып ташламакъ эди.

Истанбулда А.С.Айвазов (1902-1903) истидатлы оджалардан тасиль ала, кери къайткъан сонъ Баку шеэринде чыкъкъан «Хаят» газетасынынъ муаррири олып чалыша. Бу вакъытта Кърымда Решид Медиевнинъ гъаелери къуветленмекте, онынъ тарафдарлары эп чокълашмакъта эди. Бундан бираз эвельдже олып кечкен вакъиаларгъа назар ташласакъ, кърымтатар миллий инкишафында эки сиясий джерьян ачыкъ корюне: оларнынъ бириси И.Гаспралыннынъ покътан назары олса, дигери Р.Медиевнинъ чыкышларынен багълы эди.

Миллетни маарифке давет эткен буюк сесдар Исмаил

Гаспралы 1883 сенеси «Терджиман» газетасыны нешир этип башлай ве медениетимиздеки миллий уянув ве миллий фааллик бу нешириниъ догъувынен, онынь фаалиетинен сыкъы багълыдыр. «Терджиман»нынь этрафында Сеид Абдулла Озенбашлы, Осман Акъчоукъракълы, Осман Заатов, Асап Сабрий Айвазов киби миллетсевер адамлар бирлешти ве тербиеленди. И.Гаспралы, биринджи небетте, маариф исляты ичюн куруш башлады. Халкъны айдышлыкъкъа, теракъкыияткъа алып чыкъаджакъ бирден-бир ёл — маариф ёлу эди. Буюк мутефеккир И.Гаспралы чар акимиятининъ богъуджы сиясетише къаршы мукайтлыкъынен давранды, амма миллетни къорчалавда бир адым биле кери чекильмеди. Бойледже, миллий къуртулуш дапасы — медений-маариф аркети шиары астында омюрге кечирилип башланды. «Терджиман»да запт этиджилернинъ инсафсызлыкълары, залымлыкълары акъкъында кескин сиясий макъалелер басылды. Оларнынъ базыларынынъ муэллифи А.С.Айвазов эди. О йылларда И. Гаспралынынъ энъ якъын ве фааль ярдымджысы оларакъ танылган Айвазов бу меселелерни чокъ йыллар сонъра да котерди. Мисаль ичюн «Окъув ишлери» журналында 1927 сенеси басылган «Октябрь инкылябы ве татар эдебиятынынъ дирильмеси» серлевалы макъалесинде ашагъыдаки фикирни беян эте: «...аз заман ичинде аятнынъ эр саасында кърымтатар эскисине нисбетен илерилемеге башлай. Эр койде мектеплер къурула, уезд меркезлеринде ве татар шеэрлеринде рушдиелер ачыла, газета ве китап окъумакъ авеси ве мерагъы арта. Къалем ве фикир сайплери зияделеше, бойлеликле уянув ве ягъылыкъ девирине кириле.

Факъат бу ал чокъ сюрмей, арасы чокъ кечмеден умумрусие итиля эткен залымлар аркети тюрк-татар иллерини де къаппай, кърымтатарларда корюнген ягъылыкъ девирини сѣндюрмеге, энди догъмагъа башлагъан ягъы татар эдебиятыны богъмагъа къалкъа..., рушдиелер къапала, муаллим ве муаррирлерден бир къысмы тевкиф этилип, ишден чыкъарыла, бир къысмы да Кърымдан сюрюле... Ана тилинде китапларнынъ чокълашмамасы ичюн гъает шиддетли цензор къойыла»...

Белли эдип Шамиль Алядиннинъ «Атанынь риджасы иле» адлы эсеринде шу сатырларны раскетирумиз: «Исмаилбей «Терджиман» идаресиндеки мутебер кишилерге озъ хызметлеринден тыш вазифелер берювни лайыкъ корьмеди. Наширлик ве муаррирлик ишлеринде кендине якъын акъыл ходжасы еяне Айвазов эди. О исе Къарасувбазарда

«Ватан хадими» газетасының баш муаррири олды». И.Гаспралы бу иши А.С.Айвазовдан башка кимсе эда этип оламайджагыны аңлай эди.

Вакъты иле Айвазов Решид Медиевниң тарафдарлары арасында булунды. Медиев ольген сонъ кеше Гаспралының янына къайтты. Анда да, мында да бирдай садакъатлы хызмет этти. Гаспралының маарифчилик акъкъындаки гъаелери оны мефтюн этти, Медиевниң инкъилябий ёлнен Кърым койлюлериниң вазиятини яхшылаштырмакъ кереклиги акъкъындаки фикрлерине къолтутты. Гаспралынен Медиев бир чокъ меселелерде бири-биринен аңлашып оламагъан олсалар да Айвазов оларының экисинен аңлашты, экисине къолтутты, чюнки бу эки сийма кърымтатар миллетиниң келеджеги кый-гыра ве бу ёлда муим ишлер япа эди.

Решид Медиевниң бакъышлары ве аркетлери насыл эди? Тарихчы В.Е.Возгри «Кърымтатарларның тарихий мукъаддераты» адлы китабында шойле яза: «Койлю огълу Решид Медиевниң группасы уком сюрюджи режимге къаршы ачыкъ курешке котерильди. Бу къарасувбазарлы оджа, 1900 сенеси озюниң ильки сиясий фаалиетинден башлап, Гаспринскийның ичтимай-икътисадий меселелерге бакъышлары бир чокъ джеэттен келишмей, деген фикрини беян этип, ондан четлеше. Р.Медиев группасының программасы энъ фукъаре койлю ве эснафларның меифаатлары акс эттире эди. Олар, икътисадий джеэттен кериде къалгъан ерсиз татарларның алы сонъ дередже дешетли олгъан Кърымда ер исляты откериьмегендже, истисал васталары гъайрыдан такъсим этильмегендже маариф бир тюрюлю эмнетке малик оламаз ве бу шей Кърымны эр тюрюлю хасталыкълардан къуртарыджы илядж ола бильмез, дие исрар эттилер.

Янъы антисепаратик (айры инкишаф этювге къаршы) аркетиниң тешкилий меркези — Р. Медиев группасының газетасы «Ватан хадими» олды. Бу газета бириджи Кърым нешир эфкъары оларакъ, койлюлерни ернен теминлев меселесини бутюн теренлиги ве муреккеплигине кыйды. Энди газета этрафында ялынъыз муневверлер дегиль, атта баягы кепъ ичтимай табакъа ве группалар бирлешип башладылар, оларның арасында Русиеде тасиль алгъан, рус акъикъатыны яхшы бильген, инкъиляп назарисинен ве шималъ амелиятынен ташы олгъан рус тили оджалары булуна эдилер. Группаның тесири ойле дереджеге сте ки, И. Гаспралының Идрисов, Заатов, Джемилев, Арабский, Сейдаметов, Айвазов киб и муотли гъаедеш-

лери де Медиевиниъ тарафыша кечелер. «Терджиман»да эсасен Истанбулда тасиль алгъан адамлар къалалар...»

Анълагъанымызгъа коре, А. С. Айвазов «Ватан хадими» газетасынынъ баш муаррири вазифесинде чалышаракъ, Решид Медиев группасы котерген гъаселерни амельге кечирмек ичюн чалыша. О девирде бу группанынъ фикирлери гъает кескин шекильде ифаде олуша ве укъометнинъ такъибине огърай. 1906 сенеси майыс бирден «Ватан хадими» афтада дёрт кере чыккып башлай. Чарлыккъа къаршы исьянгъа, укъометке къаршы баш къалдырувгъа давет эте. Койлюлер ичюн топракъ истей. Мустебит чар укъометини атешли тенкъидке огърата. Биринджи нусхасында: «Язаджагъымыз вакъиа ве адиселер не къадар аджджы олур исе олсун, олгъаны киби языладжакъ... янгъыншы-иллюминация, хиянетчи — кирамет, къаргъашы-бульбуль, виранси-гулистан дие тефсир этмейджемиз, догъругъа-догъру, эгриге-эгри демек меслегимиз ве вазифемиздир. «Миллет байрагъы» намы алтында эйи ве фена япылгъан ишлерни... ялышгъыз арз этмейджемиз» сёзлери иле буюк къардашы «Терджиман»нынъ бир чокъ нокътан назарларыны тенкъид эте.

«Ватан хадими» аз бир вакъыт ичинде кърымтатарларында инкъилябий фикир уяндыра, сиясий ичтимай ве икътисадий адалетсизликлернинъ устюни ача. «Терджиман»дан фаркълы ёл тутаракъ, халкъны чарлыкъ ве къараллыкъ тимсали олгъан эки башлы къарталнынъ къанатлары астындан чыкъармагъа арекет эте.

1907 сенеси Русиенинъ меркезинде къопкъан фуртыша Кърымгъа да етип келе, «Ватан хадими»ни къапата, хадимлерини такъип эте ве къапайлар. Нетиджеде, Кърым генчлиги газетасыз къала. 1907 сенесининъ сонъунда Решид Медиев «Ватан хадими»нинъ афтада бир кере чыкъарылмасына текрар рухсет ала. 1908 сенесининъ бааринде «Ватан хадими» бир даа ачылмамакъ шартышен къапатыла. («Илери» журналы, 1927 сенеси, 1-нджи сан, «Кърымтатарларда газета ве газетаджылыкъ».)

Эки джержян саниплери арасында озъара узлашамамазлыкъ белли эди. Айвазов да Гаспралынен даимий суретте багъ тутмагъан. Айвазов Бакуда нешир этильген «Фуйюзат» газетасындаки макъалесинде «Терджиман»ны ярымаданынъ менфаатышен, ишлеринен етерли дереджеде огърашмаювда къабаатлай, озъ фикирлерине келишмеген фикирлерини кечмесине маши ола, деп яза (Хакъан Къырымлы).

Юкъарыда ашгъылгъан макъалесинде А. С. Айвазов

джумледен шойле деп яза: «Мен Исмаилбей Гаспринский-ни энъ якъындан таныгъанлардан ве айшы заманда кендисини такъдир эткенлерденим. Гаспринскийнинъ якъан буюк ишлеринден башлыджасы матбуаджылыкъ ве газетаджылыкъ ишинде буюк бир мисаль косьтермеси, 33 сенелик бир заман газетасыны къапатывуvgа огъратылмамазлыгъыны темин этмесидир. Бу муддет зарфында Гаспринский керек «Терджиман»ы, керек, нешир эткен кучюк китап ве рисалелери иле тюрк-татар халкъларыны окъумагъа алыштырды, оларда маариф авеси уяндырды, олар ичюн къапавлы олгъан бир чокъ меселелерни ачты ки, о замашларда бу аз бир иш дегиль эди...

Гаспринский, гъает ихтиятлы давранмасына ве эволюцион ёл иле кетмесине бакъмадан, чаризм девири мемурлерининъ шубелерине ве таъиплерине огърамакътан къутулмагъан эди».

Асан Сабрий Айвазовнынъ Исмаилбей Гаспралынен мунасебети акъкъында тек мусбет фикир айтмакъ мумкюн. Бу мунасебетлер чешит девирлерде чешит тюрюлю ола биле, амма Гаспралы адамларгъа къыймет кескенде тек оларнынъ мунасебетлерини дегиль, бильгисининъ теренлиги, кенишлиги, бакъышларынынъ сагъламлыгъыны ве даа бир чокъ дигер хусусиетлерини козь огъуне ала эди. Ш. Алядин «Атанынъ риджасы иле» деген макъалесинде бу акъта шойле яза: «О (А. С. Айвазов) исе эски Къарасубазарда «Ватан хадими» газетасынынъ баш муаррири олды. Шимди «Терджиман»нынъ 25 йыллыгъы мунасебетиле Исмаилбейни хатырламакъ ичюк тюневин Багъчасарайгъа кельди. Байрамда иштирак этеджек. Ата онынъ келювинден пек мемшюн.

Шимди Асан Сабрийге, ишмар иле экинджи къаткъа, кендисининъ иш одасына котерильмесине аджет барлыгъыны бильдирди. Анда экиси кариёла устюне ян-янаша отурдылар.

— Бу эки адам... Абдурешит (Медиев) ве Усеин (Токътаргъазы) эфендилер «Терджиман» тёренинде булунмалары шарт! — деди ата. — Осман Нурий эфенди: «Коккозъге адам ёллангъыз» деди. Кимни ёлламалы? Вели Ибраимовнымы? Яхут Ибраим Агъаевнимы? Экиси де адий муреттиплер. Осман Нурий эфендининъ озюнимми? Оны акъарет эсап этерлер. Энъ зйиси, Асан Сабрий эфенди, Алупкагъа ве Коккозъге озюнгиз варынгыз! Давет этильген адамлар сизинъ кельдигингизден хошнут олурлар.

Атанынъ риджасыны ред этмек олурмы? Ёлгъа чыкътым».

И. Гаспралы Р. Медиевни гъает урьмет эте ве онынъ ишлерине, кысмен фикирлерине, онынъ шахсиетине юк-сек кыймет кесе эди. Олар озьаралары сыкъ-сыкъ корюше, кьатнаша эдилер. Бугуньки куньден туруп бакъсакъ, биз оларны ахлякынынъ энъ юксек басамакъларында тургъанларыны анълаймыз. Олар ёллары бир, амма усуллары чешит олгъаныны анълап, бутюн меселелерни шаматасыз, озьара урьмет-итибарны сакълагъан алда чезе эдилер.

«Ватап хадими» газетасы кьапатылгъан сонъ, 1908 сенеси татар яшлары янъы бир газета тешкиль этиов пешине тюшелер. Бу вакъытта Айвазов «Кърым седасы» газетасыны чыкъармакъ пешинден юре эди. Бу газетанынъ чыкъарылмасына изин берильсе де онынъ нешири Н. Саркниге авале олуна ве истиджеде ишинъ арты ксиле. Бир талай чекелешювлер биле нетидже бермей. «Ватап хадими» газетасынынъ хадимлери кескин такъипке огъратыла, Асан Сабрий Айвазов Кърымдан къувула ве 1909 сенеси Москвагъа кетип, Москва университетининъ шаркъ тиллер факультетинде оджалыкъ эте, лякин миллет огърундаки фикирлеринден вазгечмей. Бу вакъытларда, яни 1912 сенесининъ сонъларында «Терджиман» эр куш чыкып башлай ве табий ки, онынъ ишлери де чокълаша. 1913 сенесининъ март айында Багъчасарайгъа келе ве бу газетанынъ неширинде иштирак этип башлай. 1914 сенеси Гаспринский вефат эткенден сонъ, онынъ васиетине бинаси 1917 сенесине кьадар «Терджиман»гъа баш муаррирлик япа.

1905 сенеси И. Гаспралы «Миллет» адына экинджи бир афталыкъ газета чыкъарып башлай, лякин 3—4 кере нешир этилир-этильмез, о кьапатыла. 1917 сенеси А. С. Айвазов Багъчасарайдан Акъмесджитке авуша ве газетанынъ янъыдан неширини ёлуна кьоя.

Эдебият ве маариф саасындаки хызметлеринден бир сырада А. С. Айвазов девлет эрбабы оларакъ да кениш белли эди. О, Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет киби миллетнинъ корюмли адамларынен пек якъын эди. Думада мусульман фракциясы бюросынынъ азасы ола. 1918 сенеси майыс 1-де. Кърым ярым адасы алманлар тарафындан бутюнлей запт этильген девирде, олар сабыкъ чар генералы М. А. Сулькевичке янъы бир укъомет тешкиль этмекни авале этелер. Бу вакъытта А. С. Сабрий Айвазов Истабулда сиясий векиль ве кърымтатар парламенти-нинъ рейси вазифесини де эда эте. Иигирминджи йылларда о Кърым Меркезий Иджра Комитети янындаки терджиме болюгинде серкятиплик япа, сонъ Кърым элифбе комите-

тинде чалыша. 1927 сенесиинъ сонъунда онынъ баш муаррирлиги алтында «Козъайдын» журналы нешир олуна.

«Терджиман»да чалышкъан девиринде о И. С. Тургеневнынъ «Бабалар ве балалар» романындан парчалар, Чеховнынъ бир сыра икяелерини, А. Толстой, А. Пушкин, Навоий, Низамий, Хайям эсерлерини, Гъарбий Авропа эдебиятындан Лонгвеллининъ («Тайфун»), К. Гамсунининъ («Ярым ай алтында») эсерлерини кърымтатар тилише терджиме эте.

Сулъкевичнинъ биришджи къарарларындан бир топракъшы эвельки саиплерине къайтармакъ эди. Фукъарелер кеше топракъсыз къалалар. Сиясий партиялар, тешикчиятлар, Къурултайнынъ иши ясакъ этиле. (Е. Возгрин). Бу девирде А. С. Айвазов сиясеттен четлеше, эсасен эдебият ве маарифтен огъраша. Тиль, имля, тарих меселелерине дала. Бугуныкы вазиятимиз нокътаи назарындан бакъаджакъ олсакъ, онынъ не дереджеде мутефеккир адам олгъаныны ачыкъ анылаймыз. 1913 сенеси «Терджиман»да басылгъан «Тиль, имля меселеси ве бизим матбуатымыз» серлевалы макъалесинде о шойле яза: «Биз эр джезттен кериде къалгъан бир миллет оларакъ, умумий тиль шекиллendirюв меселесини макъсад этип къояр экенмиз, тиль ве имля меселелерини не къадар чокъ музакере этсек, о къадар файдалы олур... Азырки вакытта бизим китапларымызда ве атта бир газетада айны бир сёз чешит чешит языла. Бойле вазият догъру язув меселесини пек къыйынлаштыра ве мектеп талбелерининъ бильгисине тесир эте, оларны даима шашмалата. Бир оджанынъ косътерген имля къайдеси башкъа оджанынъ косътергенинен тенъ кельмей. Имлямызынъ вазияти бойле олгъаны мектеплер ичюн де, джемиестимиз ичюн де буюк зарардыр...

Имля къаиделеримизде там бир къатты къарар олмагъанындан себеп, публицистлер, языджылар, оджалар юзден докъсан докъузы чешит-чешит язалар. Эгер бизим языджыларымыз, публицистлеримиз ве оджаларымыз бир ерге топланып, язы ичюн умумий бир къатты имля къаиделери ишлеп, имля меселесини кереги киби ёлуна къойсалар, бу къарышкъанлыкъ ве чешитликнинъ огю алыныр эди...»

Айвазов дерсинъ юз йыл огюне корип айткъан. Бизим тилимиздеки чубарлыкълар о вакыт насыл олгъан олса, шимди де ойле алдадыр.

Совет девиринде Айвазов эсасен эдебияттен огъраша. 1927 сенеси «Ашнеджигим, нердесинъ? Кель!» деген икяе

язы. Икяеде йигирминджи йылларнынъ ачлыгындан сонъ оксюз къалгъан Шадиечкинынъ такъдири акс эттириле. Муэллиф «чоджукълар оджагъы»ны залым чамашырджы къадышны, балагъа инсбетен адалетсизлик мисаллериин усталыкънен тасвирлей. Мераметли Мурат акъай, джами, Шадиечкинынъ окюнчли ёллары окъуйыджынынъ козь огюнде джанлана. Икяе шойле бите: «Ашшенининъ агъушыннан айрыларакъ, агъламая башлагъанындан он бир йыллыкъ бир замаң кечтигини хатырлады... Этрафыша бакъышды, бир кереден ерге чёкти, чырпынды. Буюк бир замат иле къалкъты, мусала (джами огюндеки табут къойылгъан таш) ташынынъ узерише серильди. Кёолларыны коксю узерише къойды. Козълериини коклерге тикерек: «Ашшеджигим, нердесинъ?! Кель мени ал! Мени быракъ-тыгъынъ таш узеринде сени беклеюрим!» — дсе багъырды, козьлериини юмды. Сонъ нефесиини аларакъ, эбедий уй-къусыша ятты».

Кърымтатар халкъынынъ такъдири о йылларда да аджышыкълы эди. Муэллиф о аяттан аджышыкълы бир левханы тасвирлей, асылында Кърым ичинде бойле фаджиалар чокъ расткеле эди.

Шубесиз, Асан Сабрий Айвазов кърымтатар медениетининъ энъ корюмли векиллериинден бири эди. Даима миллетини къайгырып, къорчалап, онынъ адындан сёз айтып кельген адамлар отузынджы сеселерге келип «миллетчи» олдылар. Сталининъ сийасети оларнынъ ич бирини аджымады, багъышламады. Тюркиеде окъугъан адамларнынъ устюне «Тюркие джасусы», «миллетчи», «пантюркчи» киби къабаатлар къойыла берди ве муневверлерини асув-кесюв девирини башланды. 1937 сесеси А. С. Айвазов да къуршунгъа тизильди. Бугуш Ватанына къайтаяткъан халкъымыз бу мукъаддес топракътан озюнинъ тарихыны, тамырларыны къыдырмакъта ве джоюлгъан хазинесиини бирер-бирер текмиллемекте. Асан Сабрий Айвазовнынъ фаалиети ве яратыджылыгъы да огренилип башланды. Дженктен сонъки девирде онынъ ады унутылмагъа укюм этильген ве кечмишининъ акъчыл туманларынен орътилип башлангъан эди. Амма девир денъишти, кечмишини ве адамларнынъ козьлериини орътип тургъан о кирли туманлар даркъап башлагъаны сайын Асан Сабрий Айвазов киби миллетперверлерининъ улу сиймалары эп ачыкъ корюмекте. О, Исмаилбей Гаспралы, Решид Медиев, Сеид Абдулла Озенбашлы, Осман Акъчокъракълы киби замаңдашларынен ян-янаша тура. Бу улу сырада А. С. Айвазов халкъына къайтмакъта.

ХАЛКЪЫМНЫНЪ ТЮСИ ВАТАНЫМНЫ ЯРАШТЫРА

Кечмишни бильмек ве ашламакъ эр бир халкънынъ илерилемесиши теминлсийджи эсас шартларнынъ биридир. Ич бир халкъ озюннъ кечмишини бильмеден инкишафкъа догъру арекет этип оламаз. Кечмишни халкъ ярата ве оны озю акс эттире. Сошъки эки юз йылда Кърымнынъ тарихышы Русие уюмдарлары, сошъра совет империясы тарихчылары косътерилиш эсасында яздылар. Бу девирде дюшъяда чокъ янъы миллий девлетлер пейда олды, бир чокълары нисбетен кучлюо девлетлер тарафындан забт этильди. Эр анги империя 500—600 йыл девамында инкишаф эте, сошъра дагъыла. Русие империясынынъ йыкълувы Октябрь девирювинден эвель башланды, тек мыша шу 1917 сенесинынъ октябринде олып кечкен девирюв бу йыкълувны токътатты ве онынъ омюрийи даа 70 йылгъа узатты. 1985 сенеси башлашгъан гъайрыдан кюрув процесси Совет империясындаки эр бир халкънынъ мустакъиль олмакъ ве озъ ёлуен кетмек истегениши косътерди.

Эр бир миллет, сайысыдан къатий назар, озъ миллий территориясында миллий девлетиши кюрмагъа акълдыр. Космополитизм гъаеси, ким къаерде догъгъан олса, о шу ернинъ тамыр миллети сайыла деген фикир—бош шейдир. Тарихта буны тасдыкълайыджы мисаллер чокъ ве бойле космополит сиясетишинъ акъибетинде ич вакыт эйшлик догъмады ве догъмаз.

«Лениндже миллий сиясет» халкъларны о дереджеде бир-биринен къарыштырды ки, энди олар айырылмакъ, озълогъиши сакълап къалмакъ ичюн дженк этмектелер, «Лениндже миллий сиясет» ичюн энъ муим шей девлет эди, къалгъан меселелер, бу джумледен, айры халкъларнынъ такъдири кушъ тертибинде турмай эди. Бунынъ ичюн де чар монархиясынынъ йыкълштылары узериинде принципиаль дереджеде янъы девлет кюрув фикيري амельге кечмеден ве кечеджек де дегиль эди. Амма, эписи бир, янъы девлет акъкъында яйгъара къопардылар. Бир яланни адам къыркъ кере текрарласа, озю ишана экен дейлер. Янъы девлет акъкъындаки ялан о дереджеде чокъ текрарланды ки, атта онъа ишанып башладылар.

Яшгы девлет акъкъындаки яйгъара кок гудюрдис киби бутюн дюнья бойлап тасырдады. Эбет, бойле тасырдыгъа ишагъаулар да олды. Амма Совет акимieti башына Сталин кечке соъ миллий меселе текмыл олды. Бутюн халкълар тек девлет ичюн хызмет этип башладылар ве миллет оларакъ ипрацдылар. Меджбурий коллективлештирюв, зиялылары, рухашылары, аз-бучукъ окъумыш адамлары ёкъ этив, бутюн бир халкъларны ватанларындан кочюрюв ве дигер акъылгъа ятмайджакъ зорбалыкълар девлет менфаатларынынъ итияджысен аңлатылды. Девлетнинъ ады ким, о насыл бир махлюкъ? Буны сорамакъ джиает. Асылында о тоймайджакъ бир адждера ки, эр шейни ялмап-юта ве эп тамшана, эп къан истей.

Шимди, сёзде, эр бир халкъкъа озъ ёлунен ишкишаф этмек укъукъы берильди. Лякин бу процессни саллап тургъан кучьлер мейдаугъа кельди. Бу кучьлернинъ маиети ве табнаты неден ибарет? Мецджесиие, олар эки къысымгъа болонелер. Биринджи къысымы-эр ашги менфаат, гъае, макъсад ичюн хызмет этип алышкъан адамлар, оларгъа яхшы акъ тёленсе олгъаны, башкъа шейнен ишлери ёкъ; экинджи къысымы-исбетен фааль адамлар, лякин озъ халкъынынъ тарихыны, мецениетини ве атта маневьетини бильмеюв оларнынъ бойнуны ура, олар не къадар бильгили олсалар да (умумий бильги) хусусий джеэтен джаильдирлер.

А. С. Пушкин шойле язгъан эди: «Сёзлерининъ манасыны ве шейлерининъ адыны аңлатып олсавъыз, яры дюньянынъ яштышылыкълардан къуртарырсышъыз». Языкъ ки, бизде этимология илими ёкъ. Бельки онынъ ёкъ олувы кимлер ичюндир эльвере? Несили-несебини бильмеген халкънен лакъырды этмек къолай: сен кельмешексинъ, веселям. Бир сыра сиясий бильмирлер митинглерде, тегерек столларда сёз айтып, Кърымны рус халкъынынъ тарихий ватаны дейлер. Акъяр исе рус шуретиши ташыгъан шезр экен. Не ичюн бойле ола? Бунгъа тек шай деп айткъан адамларынынъ юзъсизлиги себепми? Ёкъ, бойле язма тарихны догъургъан империяларынынъ, олар темель къойгъан гъаелерининъ яшавчанлыгы себептир. Бутюн язма тарих (керчек тарих дегиль) олар тарафында олгъан соъ, утанып отурмагъа сыра кельмей.

Сабыкъ Советлер Бирлигининъ территориясында бутюн халкълар империянынъ гражданы эсап этильди ве бу гъас алтында рус халкъынынъ бир къач несили тербилениди. Шимди Кърымда яшагъан адамларгъа шойле

суаллернен мураджаат этильсе, аджеба, олар насыл джевап берир экилер?

1. Рус халкынынъ девлетини заман тешкиль олуңды ве онынъ миллий территориясы къаерде?

2. Кърым ханлыгъы акъкында не билесинъиз, онынъ XVII асырдаки миллий территориясы насыл эди?

3. Кърым ханлыгъынынъ медений дереджеси насыл эди, кърымтатар классиклеринден кимлерни билесинъиз?

Эмишим ки, бойле суаль къаршысында эксериет шашмалар ве тутамакълы бир шей айтып оламаз. Бойле меджбурый джаиллик кечкен он йылларда омюрге кечирильген миллий сиясетнинъ айдын нетиджелеринден биридир.

Эгер тарихчы Гумилёвгъа мураджаат этеджек олсакъ, онъа ишанимамакъ мумкюн дегиль, Москва Русы XIV асырда мейдангъа кельген. Москва руслары Киев русларынен балтыкъбою славяналарынынъ ерли угро-финлернен къошулувындан асыл олгъан. Бу къарышув XIII-XIV асылларда олып кече, нетиджеде кучлю меркезий акимияти ве диний гъаеси олгъан девлет мейдангъа келе, айны заманда христиан къабилелерине хусусий укъукъ берильмей. Кучлю акимиятке базангъан гъае джепклер догъура. Бойледже, этрафтаки уфакъ халкълар, сонъра исе ири халкълар забт этиле. Бойле усулнен Польша, Финляндия, Украина, Къазан ве Астраханъ ханлыкълары, Кърым, Молдова, Кавказ, Орта Асия — сабыкъ Советлер Бирлигининъ территориясы басып алына. Озь вакъытында Кърым ханлыгъы Авропанынъ сиясий аятында етекчи ер тута, бутюн Авропа мемлекетлеринен, Инд-Къытайнен алын-вериш япа эди. Медениет чечекленди, онынъ языджы ве шаирлерининъ эсерлери тек тюркий тилли мемлекетлерде дегиль, оларнынъ сышъырларындан тышта да белли эди. Языкъ ки, кърымтатарларынъ зенгин тарихы, мисльсиз медениети асыллар девамьында тапталып кельди ве тапталмакъта.

Русие ве Тюркие арасында Кучюк-Къайнарджи мукъавелеси имзалангъанда Кърым ханлыгъынынъ нейтраль девлет олып къалмасы козьде тутулгъан эди. Русие империясынынъ нис сиясети Кърымнынъ мустакъиль девлет олып къалмасына кедер этти. Екатеринадан башлап бугуньгедже отькен бутюн Русие императорлары Кърымнынъ тамыр халкына мустакъиллик бермекки ишандырдылар. Акимият тѣпесице кельген сонъ большевиклер де кърымтатарларына нисбетен адалетли сиясет кечиреджеклерини айттылар. Лякин, янъы укюмет тежяран пекинин алгъан

сонъ, кърымтатарларны акъсымлав башланды ве бу сиясетиниң нешен биткени эр кеске белли.

Эгер шимди Кърымда яшайткъан эали тамыр халкъ-нынъ тарихий кечмишини билъсе, эмишим ки, арадаки седлер ёкъ олур эди, амма бильдирмейлер, эп эски нагъмени чалалар. Аджеба, халкъларнынъ дост-муаббет олып, бири-бирини анылап яшавлары да кимлергедир кедер эте. Эгер кърымтатарына нисбетен ерли уюмет векиллерининъ алып бараяткъан сиясетини эки сёзнен анылатаджакъ олсакъ: эр кимцен дост олмакъ мумкион, тек кърымтатарынен дегиль.

Кърымтатарнынъ миллий меселесинен ильк-эвеля огъ-рашкъан эрбапларда аз-бучукъ олса да инсаф бар эди. Кърымтатар тилинде сюрдюонликте газета, журнал, китаплар чыкъты, радио, кимерде исе телевидение косътерювлери берильди, факультет тешиль олулды. Аз-аздан олса да баягъы шейлер берильди. Шимди исе бутюн медений муэссиселер озъбашыша чалыша, озъ ягъына озю къавурыла, бир сыра медениет оджакъларымызнынъ исе чалышмагъа ери, яшамагъа чареси ёкъ, эр шей сюрдюон олунгъан халкълар комитетининъ устюе юкленди. Театримиз чалышмакъ ичюн кирагъа ер ала, экимлеримиз хасталарны деваламакъ ичюн кирагъа кабишетлер ве допатмалар ала, редакцияларымыз чалышмакъ ичюн ер тапып оламайлар... Кърымда уюмет бар экенине адам шубелее. О уюмет бар, эбет, лякин заваллы кърымтатар ичюн дегиль. Кърымтатар халкъы озъ медениетини киралар эсабына яшатмакъта ве бу алынъ чокъкъа бараджагъыша ишапмакъ мумкион дегиль.

Шимди Кърымнынъ ичинде греклериниң, болгарларнынъ, эрменилериниң миллий-медений джемиетлери тешиль олуна. Мен Кърымдан сюрдюон олунгъан бу халкъларны урьмет этем ве керчектен де мындан сюрдюон этильген олса, тездже къайтмаларын истейим, амма кърымтатар халкънынъ проблемасынъ бу халкъларнынъ проблемаларынен бир этип къоюв тюби-тамырынен янълыштыр. Кърымтатарлар халкъ оларакъ Кърымда шекиллендилер, Кърым оларнынъ бирден-бир ватаны, бу халкънынъ Грециясы, Германиясы, Эрменистаны, Булгъарстаны ёкъ, кърымтатарларнынъ Кърымдан башкъа ватаны ёкъ. Кърымнынъ келеджеги ве мындаки яшайышнынъ севиеси биринджи дереджеде кърымтатарларнынъ къайтувына багълыдыр, сюрдюон олунгъан дигер халкъларнынъ да Кърымгъа къайтувлары кърымтатарнынъ къайтувына багълыдыр. Тамыр халкъ-

ны кешаргъа сюрюп атып, Кърым ичинде сеадетли яшайыш къурмакъ мумкюн дегиль. Кърым ве Украина реберлери буны не къадар тез ве терси анъласалар, буцдан бутюн Кърым ве бутюн регион къар этер.

Огге джылышмакъ ичюн эр кеске, бирицджи небетте, кърымтатарларына келишкен шекиль ве усулларны къыдырып тапмакъ керек. Бир сиясетчилер, тарихчылар, языджылар, медениет эрпаблары кечмиште тамыр халкъ адалетсизликке огъратылгъанышы таный, айшы заманда, эвельден япылгъан киби иш тута, язгъаны киби яза, акъсымлагъаны киби де акъсымлайлар. Тек яшлышыны танымакынен иш битмегенини олар анъламайлармы? Анълайлар, амма, эписи бир, эски аваны чалалар. Бойле эрбапларны анъламакъ, оларнышъ япкъанларыны аңлатмакъ мумкюн дегиль.

Якъында Кърым тарихы боюнджа деерлик чыкъкъан, анда кеше кърымтатар халкъынышъ тарихы бозып косъ териле. Тарих киби джиддий меселенен джайль ве ахляксыз адамлар огърашалар. Даа якъында Кърымнышъ яшъы конституциясы къабул олунды, лякин онынъ бир чокъ пунктлары тамыр халкънышъ менфаатларына уймай, республиканынъ эсас къаушы узерицде чалышув киби ишке кърымтатарлар джелъп олунмадылар. Меним назарымда, бу документни азырлагъан комиссиянынъ ярысы кърымтатарлардан ибарет олмакъ керек эди, чюнки тамыр халкъ озюнинъ миллий территориясында эсас юридик шахс (халкъ) эсап этиле. Кърымтатар бар олгъаны ичюн Кърым республика олды. Умумен алгъанда, Конституция къабул этиювде бираз ашыкъчаашлыкъ япылды, кърымтатарлар къайткъан сонъ бу иш япылгъан олса, даа яхшы олур эди. Кърымнынъ эвельки девлетчилиги тикленген экен, онынъ эвельки Конституциясыны да базы бир деъишивлернен тиклемек мумкюн эди. Онынъ эсасында Кърым чокъ йыллар яшады ве миллетлер арасында мунасебетлерни белгиледи.

Биз, сабыкъ Советлер Бирлигининъ граждaнлары тюшюммеге ве чалышмагъа бильмегенимиз ичюн дегиль, адамларгъа ве халкъларгъа илерилемек имкяныны бермеген акъылсыз къанунларнынъ цетиджесинде джар джагъасына келип къалдыкъ. Янъы Кърым Джумхуриетининъ сагълам береги тамыр халкъ олмакъ керек, тек тамыр халкъ Кърымдаки дигер миллет векиллерининъ акъ-укъу-къларыны темин эте биле. Эбет, бу фикринен разы олмагъанлар да тапылыр. Тасавур этинъ, бир девлетте конституция къабул этильди ве тамыр халкъкъа экицджи

дереджели роль айырылды. Бойле конституция бир заман къанун кучюни ташып оламаз, халкъларшынь барышыкъ яшайышыны темишлеп оламаз. Бойле конституция гъайрыдан язылмагъандже кимсеге тышчылык бермез. Умумен, озь конституциясы, озь девлетчилиги ве озь девлет тили олмагъан кърымтатар халкъынынъ мустакъыллиги суный бир шейдир.

Демократиядан эр кес бир шей беклей, демократияны къуйругъындан анылагъан яны сясетчилер исе яны сеснен эски гъаелерни текрарлайлар.

Ай-ай, эски тоталитар режим артына къайта, олар озьлерини косътереджеклер. Олар кечмишке асретликнен бакъаракъ, бугунъге уймакъ истейлер.

Сошъки йылларда олып кечкен сясий вакъиялар миллий республикаларда, шимдики суверен девлетлерде яшагъан бир чокъ русиелерни къолайсыз алда къалдырды, я заваллы кърымтатарлар бойле къолайсызлыкъ ичинде эки юз йылдан берли яшай да? Тыштаки русиелерни къайгъыргъан буюк девлет бар, демократик къанушлар оларшы акъсымланувдан къорчалай. Я кърымтатаршынь насыл имаеджиси бар ве насыл къанушлар оны акъсымланувдан къорчалай?

Статистика косътере ки, Кърымда 1 миллион 600 бишь рус ве 600 бишь украин яшай. Украина озь мустакъыллигини илян эткендже мен бу эки халкъны бирдир беллей эдим. Шимди белли олгъашына коре, бойле дегиль экен. Шимди олар Кърым ичюн къавгъа этелер. Худжур шей: эвнинъ саиби бир четте къалып, эки къомшу бу эв ичюн талаша ве кърымтатарнынъ эсамисини окъугъан киши ёкъ. Бунъа кульмек де мумкюн, агъламакъ да. Адалет ичюн айтмалы ки, кърымтатарнынъ энъ агъыр вакъытларында украин халкъы онъа элини узатты. Бутюн дигер халкълар ве биринджи невбетте рус халкъы ве Русие девлети ондан юзь чевиререк, Кърымгъа озюнинъ тарихий саиплигини исбат этерек, манасыз давагъа тутунгъан бир вакъытта къардаш Украина акъылнен, келеджекни козьлеп иш корьмекте, затен, тарихта бу эки халкъ дост эди ве энъ агъыр дакъыкъаларда бири-бирине ярдымгъа келе эди. Шимди де ойле олды.

Бутюн медениетли мемлекетлер тарафындан танылгъан халкъара документ — «Инсан ве гражданиннинъ акъ-укъукъ Декларациясы бар. 1793 сенеси бу документ биринджи кере миллетининъ озь укъукъыны озю бельгилевдеки акъкъышы илян этти. Бирлешкен миллетлер Тешкилятына кирген девлетлернинъ бутюни о документнинъ

принциплерине базаналар. Меджбурый суретте сюргион этильген халкъларнынъ такъдири пасыл оладжакъ? БМТ Уставында бойле ал козьге алынгъащмы экен?

Соңки элли йылда кърымтатар халкъы озюнищ экинжи сарсынтысшы кечирмекте. Ватаныша къайтыр экен, мисльсиз икътисадий-сиясий дарбеге огърады. Шимди бу халкънынъ ичинде пск муреккеп адиселер зуурь этмекте. Ольгенлернинъ ве хасталарнынъ сайысы джеэтинден де о биринджи ерге чыкъты. Икътисадий-сиясий кергишлик, афакъан сарсынтылары, келеджекнинъ бельгисизлиги... ссбеплер чокъ, амма нетидже бир — халкъ Ватанына къавушып, темеллешип оламай. Базы ёлбашчы структура-лар исе кърымтатарнынъ къайтувыша ачыкътан-ачыкъ къаршы туралар. Эгер Кърым уюмети, онынъ ерли тешкиятлары, мында яшагъан дигер миллет векиллери къай-таяткъан халкъка исасиетлик косътерген олсалар, вази-ет бу къадар кергин олмаз эди. Не япаджакъмыз, олад-жакъкъа чаре ёкъ, дейлер.

Эгер биз конституциялы девлет къура исек, девлет тешкиятларынынъ бутюнинде кърымтатарларынынъ векиллери де чалышмакъ, хусусан Юкъары Советте бизим озь квотамыз (сайысы бельгиленген депутатлар) олмакъ керек.

Рус халкъы ичюн энъ мушкюль вакъытларда кърим-татарлар оларынынъ янында омуз-омузгъа келип турды-лар, Русини къорчалайракъ джанларышы феда эттилер. Наполеон ордусына къаршы урушларда къримтатар пол-кларынынъ косътерген къараманлыкълары акъкъында язылмады, рус окъуйыджысы исе буны бильмей. Языкълар олсун ки, эйиликлер унутылды, эр шейинищ устю къарашен орьтюльди.

Къримтатар халкъы украинлернен тск къомшу дегиль, онынъ тувгъашлыкъ багълары да бар. Бу эки халкънынъ арасында пск чокъ умумийлик бар. Вакъты келир, бу акъта даа язылар. Соңки учь юз йылда украин халкъы да Русие уюмдарлары тарафындан эзилди, бунынъ ичюн олса керек, къримтатар халкънынъ яныгъыны олар эйидже ашълайлар.

Къримтатар меселесине кельгенде мантыкъ депъише. 1944 сенеси бу халкъны тонады ве сюргион эттилер, хыр-сызлап алгъан шейлерни къайтармадылар, шимди исе экинджи кере тонамакъталар: Кърымда санплештирюв кете. Крымтатарлар къайтып етиштирмезден эвель эр шейни боллошип алмакъ истейлер. Эгер дюнья мантыкъ узерине къурулгъан олса, эр кес ичюн адалет ве джанавар-

лыкъ бирдай олгъан олса, шимди Кърымда саиплештирюв ишлери япылмаз эди. Акъыл ве мантыкъ буны талап эте. Акъылы ве фикири олмагъан ачкъозъ адамлар эп ашыкъталар. Бунынъ соңу инен битеджек, деп сорасаңыз къанундан, акъ-укъукътан туттыралар, даа дессе, адалетни ашталар. Я кърымтатарны акъылсыз беллейлер, я да озьлерини пек акъыллы саялар. Асылында осы да, бусы да дегиль. Вакъыт эр шейни озь ерине къояр.

Бутюн инсанлыкъны бир айле деп эсап этсек, эр бир халкъ озюнинъ текрарланмаз озьгюшлигинен бу айлени зергишлештире, умумий анлевий манзарагъа ойле бир тюр къоша ки, бу бояны азырламакъ икътидарыны табият тек оңа берген ве бу боясыз инсанлыкънынъ манзарасы текмилль олып оламаз. Кърымтатар халкы озь тюринен, озь боясынен Ватаныны яраштырыр, инсанлыкънынъ умумий манзарасыны текмиллер.

ШИМДИКИ ЭДЕБИЯТЫМЫЗ АКЪКЪЫНДА ТЮШЮНДЖЕЛЕР

«Эгер цензура олмаса, бир эсер язар эдим...» «Мен язган эсерни сизлер басып оламазсызгыз...» бунынъ киби сёзлерни эвельден чокъ эшите эдик. Языкъсынув дуйгъусы юреклеримизни якъа, азаплана, озъ ягъымызгъа озюмиз къавурыла эдик. Бойле аджайип эсер язмакъ истеген ве язып оламагъан муэллифке: «Айтмакъ истеген фикирни гизлеп-къапакълап айт, башкъалар дуймасыш, тек озюмиз-шишъкилер дуйсын», дей эдик. Йыллар кечти, шараит дешъишти. Бутюн тюшюнгеслеримизни истегенимиз киби язаджакъ вакъыт кельди. Амма эсерлер эп догъмайлар. Эвеллери патта-сатта язып турган языджыларымыз биле пусты, къайдаларгъадыр гъайып олдылар. «Йылдыз»нынъ Кърымда нешир этилип башлагъанына экинджи йыл кете, амма Сеитумер Эмин, Шакир Селим, Юнус Къандым киби дёрт-беш языджыдан башкъасы корюмей. Дерсинъ, иджатны текмиль туварды ве башкъа ишлерге кеттилер. Кетсе-кетсинлер, амма бир заманлар юрегиши тельчелеген эсерлерни язсынлар. Ёкъ, язмайлар, бириси эв къура, дигери алыш-вериш япа, учюнджисинишъ яшамагъа ери ёкъ ве иляхри. Амди Герайбай кушдюзлери къаведе къаве таный, геджелери исе шиир яза эди. Эм насыл шиирлер! Джемиль Керменчикли дагъдан одун кесип, шеэрге кетирип сата ве шиирлер яза эди: «Мен факъырым, кушом къалды балтая, Одун кесир, готюририм Ялтая». Лондонда яшаяткъан языджымыз Джынгъыз Дагъджы кушдюзлери ресторанда чалышып, геджелери романлар язды. «Аннеме мектюплер» — чокъ йыллар эвель вефат эткен анасына мектюплер язмакъ ичюн инсанда буюк ираде, буюк кучъ олмакъ керек. Муэллифнинъ анасына язган мектюплери сонъундан айры китап олып чыкъты. Мемет Севдияр (Муедин) Кърымдан узакълашыр экен, эр бир янъы еринде Кърымны хатырлап йыллар девамында шиирлер язды. Я, Исмаилбей Гаспралы? Халкъ ичюн гедже-кушдюз курешти, токътамайып язды ве язганларындан бир капик биле къазанмады, аксине, барышы-ёкъуны савурып битирди, амма халкъны дюнья аренасына алып чыкъты ве халкъына мисльсиз асабалыкъ къалдырды. Умер Ипчи тюрьмеде, эли къалем тутмагъа ярамагъан вакъытта «Бульбульнинъ олюм»ини язды... Халкъ арасындан янардагъ киби атылып чыкъкъан бу улу

сиймаларны чокъ йыллар эвель мына шу халкъ догъургъан эди. Сюрдюшликте ошларнен языджы догъды, юзлернен яхшы-яман китап язылды... Я шимди не олды? Не ичюн аркъадашларымыз иджатны быракъып четте буджакъта юрелер? Бир заманлар оларнышъ юреклерини якъкъан от энди сѣдинми?

Ал-азырда эдебиятымызда шашыладжакъ дереджеде къарышыкъ, къалабалыкълы вазият укъом сюрмекте. Дерсишъ, чалгъы-чагъанасышы чалдыра-чалдыра дургъунлыкъ девири кене къайтып кельди ве эр кесни токътатты. Театр пьеса истей, ойналаджакъ киби пьеса ёкъ. Языджылар, журналистлер бар, амма эсер язмагъа адам ёкъ. Патта-сатта язылгъан эсерлернинъ исе не ичюн язылгъаны, муэллиф не демек истегени аңлашылмай. Кимерде исе о дереджеде аджеми, сатхий эсерлер языла ки, басмагъа эсер тапылмагъаны алда оларны къайтармагъа меджбур оламыз.

Халкъына керчектен хызмет этмек истеген, юрегинде халкъына мытлакъ айтылмасы керек олгъан лафы бар языджы эр анги шараитте язмакъ ичюн имкъан тапар. Онда не къуруджылыкъ, не эвсизлик мани оламаз. Э. Хемингуэй озюнинъ «Бешинджи колонна» деген пьесасыны бомбадан йыкъылгъан эвининъ ичинде, мельтели чыракъ ярыгъында яза ве тапъ аткъанда эльязмасыны кийиз ичине орап, эвининъ бир кошесине комип кете, чюнки эв япса, эльязма янмая биле. Муэллиф озю джецкешмеге кете ве акъшам кене эльязмасы яныша къайта.

Эдебиятшаслыкънен огърашкъан адамларнышъ ишлери чокълашкъан киби олды. Олар эсасен эвель яшап иджат эткен языджыларнынъ бир де-бир эсериши, кимерде олар акъкъында язылгъан ве Тюркиде нешир этильген китапны, я да макъалени тапа, тапкъанынен оны озюнинъ шахсий мульки эсап эте ве аман ишке киришелер. Макъале акъкъында макъалелер язалаар. Оларнышъ макъсады тапылгъан эсерни олгъаны киби терджиме этип берюв дегиль де, онышъ изаатышы берюв ола. Чюнки изаатышы истегенинъ къадар создакъ мумкюн. Бойле ишлерге эвельде йымырта косътерип, бор туттыра, дей эдилер. Озюнинъ тишсиз, кевшек, сасыкъ агъызынен чайнай-чайнай да, сонъра окъуйджыларгъа такъдим эте. Даа десене, кендини буюк иш япкъан эсап эте. Дигерлери исе араб уруфатышен язылгъан эсерни шимдики арифлернен язып чыкъа ве буны буюк иш яптым беллеп, классик эдилер догъургъан эсерлернинъ тѣлесине, ич олмагъаанда ашасына озъ фамилияларыны кетирип къоялар. Эбет, ильмий талиль талап

эткен эсерлер бундан мустеснадыр. Эдебий асабалыгъымызгъа далгъан, я да далып башлагъан аркъадашлар артына-огюне бакъып намус ве виджданнен иш корьмек, классик эдишлеримизинь бир де-бир ягы эсерини тапып, оны шимдики окъуйыджыгъа такъдим этиюши озьлери ичюн шеревли иш деп бильмек кереклер.

Эдебий асабалыгъымызнынъ теренликлеринде къалып кеткен, ясакълар нетиджесинде унутылаязгъан, тыш мемлекетлерде догъып да Ваташына къайтып оламагъан кърымтатар эдебиятыны яваш-яваш окъуйыджыларымызгъа такъдим этмектемиз ве бу саадаки ишлер эп даа кенишлейджек. Лякин бунынънен бирге земае кърымтатар эдебиятынынъ эльде эткен севиесиини инкишаф эттирмек де муимдир.

Не ичюн бизим эдебиятымызда Айтматов, Солженицын, Приставкиннинъ эсерлерине бенъзеген эсерлер догъып оламай. Я язмага бильмеймиз, я да тенбельмиз. Вакъыт исе кече. Кечкен эр бир кунь озюнден недир къалдырмакъ керек. Адам озюни акъым бою ёлламайып, белли бир низам-тертипнен, талапчанлыкънен, кендини аджымайып, бар кучюнен чалышмага алыштырмакъ керек. Нефис эсер бир кереден, бир отурувнен язылмая биле. Онынъ ичюн чокъ отурмакъ, чокъ араштырмакъ керек. Озиюмизиниң насыл девирде ве насыл ерде яшайткъанымызны, окъуйыджы бизден насыл эсерлер беклеяткъаныны ис этмек, месулист сезмек ве бунъа коре де чалышмакъ керекмиз.

А. Осман.

ПЕЙГЪАМБЕРИМ АЗРЕТИ МУХАММЕД

Шабан Доген

ИСЛЯМ КУНЕШИ ПАРЫЛДАГЪАН ЯНЪЫ УФУКЪ

БИРИНДЖИ АКЪАБЕ ЕМИНИ

Пейгъамберимизнен корюшкен мединели мусульманлар бир йылдан сонъ кене кельди ве озылеринен берабер даа алты адам алып кельдилер, ойле анълашкъан эдилер. Акъабе денильген бир вадиде гедже Пейгъамберимизнен гизли корюштилер. Озылерининъ мусульман экенлерини ве имангъа садыкълыкъларыны бильдирип емин эттилер . 1) Алланы ич бир шейнен тенълештирмемек, 2) Хырсызлыкъ япмамакъ, 3) Зинада булунмамакъ, 4) Балаларны ольдюрмемек, 5) Кимсеге ифтира этмемек, 6) Хайырлы ич бир иште Пейгъамберимизге къаршы чыкъмамакъ акъкъында ант-емин эттилер.

Бу эсаслар джемиет раатлыгъынынъ темели эди. Пейгъамберимиз даа ильки вакъытларда инсанлыкънынъ саадет, къуртулыш, бордж, къорчалав ве ферах эсасларыны кетирген эди. Аля даа яшамакъта олгъан къыз балаларны тирилейин комюв адетини ёкъ этмек ичюн якъан курешлери дикъкъат чекип башлады. Тек дин къаиделерини кутъкен адамлар дженнетли оладжакъларыны ачыкъ анълатты. Эбет, бу эсаслар эки джиан бахтынынъ темель ташлары эди. Мединели мусульманлар шойле дедилер: «Ильки япыладжакъ иш, сыкъынты ве тарлыкъ ичинде олса да, сеvinc ве саадет ичинде олса да, сёз динълемек ве итааттыр. Сени кенди нефсимизден устюн тутаджакъмыз ве эмир ангимизде олса, онъа къаршы кетмейджекмиз, Алла ёлунда кимсени айыпламакътан къоркъмайджакъмыз ве сенинъ ич бир эйи арекетлеринъде санъа къаршы чыкъмайджакъмыз». Бу анълашув ве еминде иштирак эткен мусульманларнынъ оны Хазреч, экиси Эвс къабилелеринден

олып, адлары шойле эди: Эсад бин Зираре, Авф бин Харис, Муаз бин Харис, Рафи бин Малик, Зекван бин Къайс, Убаде бин Самит, Езид бин Салебе, Аббас бин Убаде, Къутбе бин Амир, Укбе бин Амир, Уваейм бин Саиде, Эбул-Малик бин Теййихан.

МЕДИНЕ НУРЛАНА

Чокъ кечмеден мединелилер Пейгъамберимизден кендилерине ислямны анълатаджакъ, Къуръан огретеджек бир киши истедилер. Ресульалла Мусаб бин Умерни ёллады. Аз. Мусаб мединеде аз. Эсад бин Зураренинъ эвинде къонды. Аз. Эсад Медине мусульманларынынъ реиси эди, онынъ эвинде мусульманлар сыкъ-сыкъ топлана эдилер. Аз. Мусаб озюнинъ назик анълатувларынен гонъюллерни забт эте, иман нурыле акъылларыны айдынлата эди. Онынъ фааллиги ве терен бильгиси саесинде ислям дини Мединеде кениш джайрады. Лякин бу ал базыларны раатсыз этти.

Бир кунъ аз. Мусабле аз. Эсад Зафер Огъулларындан бирининъ эвинде ислям динининъ маиетини анълатып отура эди, элинде сюнгю туткъан Усеййид адлы бириси шиддетнен ичери кирди ве деди: «Бу ерге не ичюн кельдинъиз? Макъсадынъиз недир? Бир такъым акъылсыз ве зайыфларны алдатасынъизмы? Аятынъыздан умятинъиз олса, бу ерни деръал терк этинъ!»

Аз. Мусаб адеттеки назиклигинен сёз башлады: «Текяран отурынъиз, сёзюмизни динълёнъиз, макъсадымызны анъланъиз, бегенсенъиз, къабул этерсинъиз, бегенмесенъиз бизлер деръал кетермиз».

Усеййид разы олды. Аз. Мусаб татлы ве йымшакъ бир тильде ислямиетни анълатмагъа башлады. Къуръандан бир сыра аетлер окъуды. Усеййид тесирленди: «Бу не гузель сёз, — деди ве сонъра иляве этти: — бу динге кирмек ичюн не япмакъ лязим?»

Аз. Мусаб бунынъ ичюн келимеи шехадет кетирмек керек олгъаныны анълатты. Усеййид шехадет кетирип мусульман олды, сонъра да: «Эй Эсад, — деди, — эгер сенинъле арамызда акърабалыкъ багълары олмасайды къабилемиз арасында олып кечкен ишлерге даянамаздым», деди. Аз. Мусаб сёз башлады: «Токътанъ джаным, мында къызмагъа не бар? Башта динълейик, сонъра фикиримизни айтырмыз. Бегенсенъиз, къабул этерсинъиз, бегенмесенъиз биз де сизге уймагъан шейлерни

теклиф этмемиз. Затен, сизни кимсе зорламай, ираденъиз элинъизде». Къонуштылар, Усейиднен берабер кельген аркъадашы Сад да мусульман олды.

О куню Эшхель Огъуллары къабилеси толусынен мусульман олды. Къыскъа вакъыт ичинде ислям бутюн гонъюллерни ве эвлерни айдынлатты. Умейе Огъуллары къабилесининъ этрафындаки бутюн Медине ислямнен нурланды. Сонъра Умейе Огъуллары да бу нурдан файдаланаджакълар.

ЭКИНДЖИ АКЪАБЕ ЕМИНИ

Арадан бир йыл кечкен сонъ аз. Мусаб экиси къадын олмакъ узре 75 мусульманнен аджиликке кельди. Ресульалланен корюшеджек, онъа къучакъ ачаджакълар. Башта оларнынъ векиллери Пейгъамберимизнинъ узурна келип: «Я Ресульалла, — дедилер, — биз пек чокъмыз, сени янымызгъа алмакъ, санъа ярдымджи олмакъ, огърунъызда джанымызны феда этмек, кендимизни къоругъан шейлерден затынъызны да къорумакъ истеймиз. Бу акъта сизинъле даа кениш къонушмакъ ичюн къайда корюше билемиз?»

Алланынъ Ресули: «Акъабеде, гедже корюширмиз», деди. Дикъкъат чекмеден, сессиз кельмек кереклер, бу корюшювден кимсенинъ хабери олмамакъ керек эди. Эр кес юкьугъа далгъан сонъ корюштилер. Пейгъамберимиз аз. Аббаснен берабер кельген эди. Аббас Ресульалланынъ эмджеси эди. Амма аля даа мусульманлыкъны къабул этмеген эди. Шай исе де Пейгъамберимизни пек севе, эр ерде оны къорчалай, онынъ иш битириджиси эди. Оны мединелилер де яхшы биле эдилер. О ерде Пейгъамберимизге ярдым этмек керек эди. Башта сёзни о алды: «Билесинъиз ки, аз, Мухаммед шимди мемлекетинде ве аилесининъ имаесиндедир. Биз оны душманлардан къорчаладыкъ, амма шимди Меккени терк этип, сизге къавушмакъ истей. Берген сёзюнъизни тутмакъ, онъа къаршы чыкъкъанлардан оны къорчаламакъ къарарындасынъыз, бунъа сёзюмиз ёкъ. Эгер сизге баргъан сонъ оны янъгъыз быракъаджакъ олсанъыз, оны теклиф этмектен шимди вазгечкенинъиз яхшыдыр». Мединелилер: «Айткъанларынъызны анъладыкъ. Ресульалланынъ бизнен къонушкъаныны пек истеймиз», дедилер ве истенильген антны бермеге азыр экенлерини бильдирдилер. Бу арада Медине мусуль-

манларынынъ етекчиси олгъан Эсад бин Зураре сёз алды, сёзюнден аңлашылды ки, Пейгъамберимизге бутюн гонъюллеринен инангъанлар, оны къорчаламакъ ишинде де эр анги къыйынлыкъларгъа къатланаджакълар, кендилерини, къадынларыны, балаларыны къорчалагъан киби Пейгъамберимизни де мукъайтлыкънен къорчалайджакълар. Аз. Эсад сёзюни шу джумленен битирди: «Эгер бу сёзюмизде турмасакъ, Аллагъа берген сёзюни бозгъан бедбахт инсанлар олайыкъ».

Бундан сонъ Алланынъ Ресули Къуръан окъуды, оларны ислямгъа тешвикъ этти. Алланынъ адындан намаз къылып, зекят берильмесини, кендининъ пейгъамберлигини къабул этмелерини истеди, «Озюнъизни, балаларынъызны ве къадынларынъызны къорчалагъан киби мени къорчаламанъызны истейим», деди. Буны бутюн мединели мусульманлар истиснасыз къабул эттилер. Сонъра Абдулла бин Реваха шойле суаль берди: «Я Ресульалла, буларны сиз айткъан тарзда япсакъ, бизге не бар?»

Пейгъамберимиз: «Дженнет бар!» деп джевап берди.

Даа бириси сёз алып, шойле суаль берди: «Я Ресульалла, юртымыздаки еудийлернен алякъаларымызны кеседжекмиз, биз буны япкъан сонъ сиз бизни быракъып, къавмынъызны янына къайтаджакъмысынъыз. Ресульалла кулюмсиреди ве шойле джевапланды: «Сизинъ къанынъыз меним къанымдыр, сизинъ багъыш-ламанъыз, меним багъышламамдыр. Мен сизденим, сиз де менденсинъиз. Сиз кимнен къавгъа этсенъиз, мен де онынънен дженк этерим, кимнен акълашсанъыз, мен де онынънен акълашырым».

Бу вакъытта емин этмек ичюн эллерини узаттылар. Аббас ибн Убаде илери атылды ве мединелилерге бакъып: «Хазреч Огъуллары! — деди. — Бу заткъа не ичюн емин этеяткъанынъызны аңлайсынъызмы? Онъа емин этмекле араб олгъанларнен олмагъанлар арасындаки дженкки козь огюне аласынъызмы? Малыныыз бир фелякетке огърагъаныны, буюклернинъ олип башлагъаныны корьгенинъиз заман оны янъгъыз къалдыраджакъ олсанъыз, шимдиден къалдырынъ, бу догъру олур, ёкъса дюньяда ве ахиретте резиль олурсынъыз. Факъат онъа берген сёзюнъизни тутаджакъ, малынъызнынъ фелякетке огърайджакъыны, буюклернинъ олюмнен къаршылашаджакъыны козьге аладжакъ олсанъыз, буны япынъыз. Чюнки дюнья ве ахирет эйилиги бундадыр».

Бунъа итираз эткен олмады, затен олар эр шейни козь огюне алгъан эдилер. Акъикъатны анълагъан сонъ къарарлары къатты эди, бундан гъайры бу ишнинъ ичинде дженнет киби бир мукафат да бар эди. Дженнет мудждеси олар ичюн къафи эди. Эписи бирликте, тарлыкъ ве варлыкъта, эр анги вазиятте сёз динълемеге, догъру сёз сёйлемеге, эйиликни эмир этип, феналыкътан сакъындырмагъа даир сёз бердилер. Ресульалла олардан бирер-бирер емин къабул этти. Бу, айны заманда, меккели мусульманларнен мединели мусульманлар арасында япылгъан иттифакъ эди.

Бу корюшюв гизли олувына бакъмадан, о гедже бир джасус узакътан олса да олып кечкенлерни динълеген ве мушрыкъларгъа хабер ёллагъан. Мединели Аббас бин Убаде: «Я Ресульалла, — деди, — истесенъиз, саба олур-олмаз къылычларымызны къынындан чыкъарып, уджюм этер, эписини къылычтан кечирирмиз». Пейгъамберимиз къылыч къулланмакъ мумкюн олмагъаныны айтты ве ерлерине къайтмаларыны эмир этти.

Экинджи куню вазият кергин эди, мединели путперест бир шейден хаберлери олмагъаныны айтып емин эттилер. Абдулла бин Селул исе сакинликнен: «Ойле бир шей олмады, булар эписи бош лаф. Мединелилер менен акъыл танышмайып, бир шей япмазлар», деди.

Ресульалланынъ ишни гизли тутуванынъ икмети даа ачыкъ анълашылды. Эгер мусульманлар бу корюшювлерини этрафкъа дуйдургъан олсалар, оларнынъ башына буюк белялар келеджек эди. Бир джасуснынъ сёзюнен шубе догъгъан олса да, бир тюрлю нетидже анълашылмады.

Мушрыкълар олып кечкен вакъианынъ асылыны анълагъанда мусульманлар чокътан о ерден узакълашкъан эдилер. Бираз кечкен сонъ Сад бин Убадени тутып Меккеге кетирди, онъа эзиет ве искендже япмагъа башладылар. Сонъра оны Мединеде эвинде мусафир олгъан досту кефилликке алды ве бойледже азаплардан къуртулды.

Юртларына къайткъанлар мусульманлар артыкъ Пейгъамберимизни ве дигер мусульман къардашларыны беклемекте эдилер. Мусульманлар ичюн янъы къапы ачылды. Ислям кунеси догъмакъ ичюн кендине янъы бир уфукъ булды. Артыкъ мусульманлар динлерини гонъюль раатлыгъы ичинде яшата биледжек бир юрт булдылар. Мединели мусульманлар меккели къардашларына къучакъ ача, оларны озь мемлекетлерине давет

эте эдилер. Меккеде исе аят чыккымсыз бир алгъа кельген эди. Сонъки еминни дуйгъан сонъ мушрыкълар Меккедеки мусульманларгъа къаршы зулумларыны арттыргъан эдилер. Ресульаллагъа бу алны анылатып, шикъет эттилер. Пейгъамберимиз Алланынъ мусаадесини беклемекте эди. Чокъ кечмеден Дженаб-ы Хакъ иджретке изин берди. Пейгъамберимиз мусульманларгъа иджрет эте биледжеклерини сёйледі: «Меккеден айырылмакъ истеген Мединеге кетсин, о ердеки мусульман къардашларнен бирлешсин. Юдже Алла оларны сизге къардаш япты ве Мединени мусульманлар ичюн раатлыкъ юртуна чевирди». Бу сёзлерден сонъ мусульманлар экишер-учер олып, ёлгъа чыкты. Артыкъ даянылмаз этиетлерден къуртуладжакъ, динлерини раат кутеджеклер.

ИДЖРЕТ

ИДЖРЕТ БАШЛАНА

Биринджи олып иджрет эткен мусульман Эбу Селеме Ибни Абдул-Эсад эди. Онынъ артындан Амир бир Ребиа апайынен берабер кетти. Даа сонъра Абдулла бин Джахс аиле азаларынен берабер ёлгъа чыкты.

Иджрет эткенлер олдукъча тедбирли ве мукъайт даврана, озъ арекетлерини мушрыкъларгъа дуйдурмагъа чалыша эдилер. Бутюн гизлиликлерге бакъмадан, мушрыкълар эп бир дуйдылар. Эллеринден кельгенине коре мани олдылар. Сыкъынтылар кене башланды: мусульманлар апске алына, къары-къоджа арасы бозула, оларны бири-биринден айыра, Къурейш къабилесинден олгъан къадынларгъа акъайларынен берабер кетмеге изин бермейлер. Мусульманларнынъ къарары къатты эди, не олса да олар бу ёлдан дёнмейджек эдилер.

НЕЧЮН ИДЖРЕТ?

Ислям кунеші Меккеде догъды, о нурнынъ этрафында перване олгъанларнынъ сайысы кун-кунъден артты. Куфур ве джеалет къаранлыгъы ичинде къалгъан меккели мушрыкълар о перванелерге мусааде этмей, эбедий кунешни уфюріп сёндюреджек олалар.

Мусульманларнынъ дин ве видждан сербестликлери ёкъ эди, буюк бир сыкъынты ичинде эдилер. Зулум ве

искендже даянылмаз дереджеге кельди. Яшамакъ укъу-кълары биле эллеринден алынмакъ истенилир, база-ларынынъ сабырлары тюкенип башлагъан эди. Бу искенд-желер не заман сербест кутеджеклер, раатлыкъ ичинде Къуръан окъуйджакъ, намаз, ибадет къыла биледжеклер? Инанч-ларынынъ, динлерининъ яшамасы телюке алтында къа-лгъан нокътада иджреттен башкъа ёл ёкъ эди. Атта иджрет ваджип эди. Я динлерининъ сёнмесини биле-биле разы олмакъ, я да динлерини кутъмек ичюн ве яймакъ ичюн бир ер тапмакъ керек эдилер. Медине бунунъ ичюн энъ келишликли ер эди. О ердеки мусуль-манлар мумин къардашларыны къучакъ ачып беклей эдилер. Сонъра Алланынъ Ресулине де бильдирильди, иджрет ичюн энъ уйгъун ер оларакъ Медине косътери-льди. Бунунъ ичюн де меккели мусульманлар мал-мулькинден, эв-баркъындан вазгечип, Мединеге кетмекте эдилер.

ИДЖРЕТ ЁЛУНДА

Иджрет къолай дегиль эди. Чюнки иджретни дуйгъан Къурейш мушрыкълар чешит тюрлю къаршылыкълар япып башладылар. Хишам бин Аснынъ башына кельген аллар пек аджыныкълы эди. О, аз. Омернен берабер Меккени терк этмеге къарар берди. Белли бир ерде бир саатте корюшеджек ве ёлгъа чыкъаджакъ эдилер. Буны дуйгъан мушрыкълар аз. Хишамны якъалап, аякълары-ны зынджырнен багъладылар. А. Ияш аз. Омернен берабер иджрет этти. Оны артына къайтармакъ ичюн Эбу Джехиль та Мединеге кельди. «Къарт ананъ айрылыкъ адджжысы ичинде къалды. Валлаи, огълум кельгендже кызгъын атеш алтында къаладжакъ, башы-ма таракъ урмайджагъым, деп айтты», деди.

Аз. Ияш анасыны пек севе эди. Бу сёзлерге даянып оламады. Аз. Омер бунунъ бир къурназлыкъ олгъаныны анълады, аз. Ияшкъа кетмемесини сёйледи. Амма о ди-нълемеди, ёлгъа чыкъты. Мединенинъ тышына чыкъ-къанынен онынъ узерине атылды, аякъларыны зынд-жырнен багълады, Меккеге кетирип, пенджересиз бир эвге, аз. Хишамнынъ янына ташладылар. Узун муддет о ерде къаладжакъ, амма Ресуллаанынъ ярдымынен къуртуладжакълар.

АЗРЕТИ ОМЕРНИНЪ ИДЖРЕТИ

Аз. Омернинъ иджрети даа башкъа олды. О къылычыны такъты, Кябени зиярет этти, сонъра мушрыкъ илери кельгенлерине: «Иште, мен де динимни кутъмек ичюн, Алла ёлунда иджрет этем. Къарысыны тул, балаларыны оксюз къалдырмакъ, анасыны агълатмакъ истегенлер олса, шу вадиде огюме чыкъсын» деди ве ачыкътан-ачыкъ, купе-куньдюз куню ёлгъа чыкъты. Онынъ янында йигирми къадар мусульман бар эди. Мушрыкълар джесарет этип, артларындан такъыламадылар.

ТЕЛЯШЛЫ ВЕ КЪОРКЪУНЧЛЫ КЪАРАР

Мусульманларнынъ гизли ве ачыкъ иджретлери мушрыкъларны телешландырды. Мусульманлар, эбет, Мединеде бош турмайджакълар, энди чокътан бирлик тешкиль эткенлер. Меккелиерни телешландыргъан даа бир себеп бар эди. Суриеге узангъан тиджарет ёллары Мединеден кече. Мусульманлар о ерде кучъ-къувет топласа, аз. Мухаммедни де башларына котерселер, аллары не кечеджек. Олар телеш этмекте акъсыз дегиль эдилер.

Пейгъамберимиз акъкъында къарар чыкъармакъ ичюн Кябеде топландылар. Топлашувгъа ич кимсе танымагъан Неджидли бир къарт да кельди. Къонушма арекетли бир шекильде башланды:

«Оны зынджырнен багълап, апс этейик!»

«Мемлекетимизден сюрдюн этейик!»

Неджидли къарт бу теклифлерге къаршы чыкъты. Сонъундан Эбу Джехиль шойле бир теклифте булунды: «Оны ольдюрейик!» деди ве ольдюрмек ёлуны да косътерди. Эр къабиледен бирер къуветли адам сечиледжек, эллерине кескин къылычлар бериледжек, оларнынъ эписи бир кереден Пейгъамберимизни урып ольдюреджек. Ким ольдюргени ачыкъ белли олмайджакъ. Хаши-могъуллары да, мусульманлар да бу къадар къабилелернен чарпышмагъа козь батырып оламазлар, такъдирге разы олып, меселени къапатаджакълар.

Неджидли къарт: «Энъ догъру фикир ве энъ уйгъун чаре будыр» диерек, теклифни такъдирледи. Дигерлери де къабул эттилер.

ПЕЙГЪАМБЕРИМИЗНИНЪ ИДЖРЕТИ

Мусульманлар бирер-бирер ве топлы суретте эп Мединеге иджрет этмектелер. Меккеде Пейгъамберимиз, аз. Эбу Бекир, аз. Али ве апс этильген бир къач мусульман къалды. Аз. Эбу Бекир бир кунь Пейгъамберимизден иджрет ичюн изин сорады. «Сабыр эт, Алла санъа хайырлы бир аркъадаш берир», деди Ресульалла. Иште, бекленильген кунь де кельди. Мушрыкълар Ресульалланы ольдюрмек къарарына кельген сонъ, Джебраиль Алейхисселям келип, Пейгъамберимизге Дженаб-ы Хакънынъ иджрет эмирини бильдирди.

Уйле маалинде кяинатнынъ Эфендисиз аз. Эбу Бекирининъ эвине кельди. «Сенинънен бугунь муим бир лакъырды оладажкъ, факъат янымызда кимсе олмасын», деди Ресульалла.

«Къызларымдан гъайры кимсе ёкъ».

«Юдже Алла манъа Меккеден чыкъмагъа ве Мединеге иджрет этмеге изин берди».

Аз. Эбу Бекир эеджанланды. «Мен де сизге аркъадаш олмакъ шерефине наиль оладжагъыммы, я Ресульалла? деди. «Эбет» джевабыны алгъан сонъ севинч козьшларыны туталмады.

Сонъра иджретке азырланып башладылар. Абдулла бин Урейкит оларгъа ёл косьтериджи оладжакъ. Аля даа мушрыкъ олгъан Абдулла бир сёзлилигинен, намуслылыгъынен белли эди.

Аз. Эбу Бекир бир къач айдан берли беслеген эки девесининъ бирини Пейгъамберимизге бермек истеди. Энъ якъын достунынъ биле миннети астына кирмек истемеген Алланынъ Ресули «Фиятыны бермек шартыннен къабул этем», деди.

Аз. Эбу Бекирининъ къызы Эсма ёлджулыкъ ичюн азыкъ азырлады. Тарихнынъ дёнюм нокътасы сайыладжакъ муим бир вакъиа бойледже азырланмакъта эди. Азырлыкълар биткен сонъ Ресульалла эвине къайтты. Джебраиль онынъ не япаджакъларыны бильдирди. О гедже озь ятагъында ятмайджакъ. Азрет Алини чагъырды. Ятагъына ятып, ешилъ орътюни орътюнемесини эмир этти. «Къоркъма, санъа ич бир тюрлю зарар кельмейджек», деди. Эвиндеки эманетлерни де саиплерине теслим этмесини сёйледи. Оны ольдюрмек къарарына кельген душманларнынъ эманетлери аля Пейгъамберимизнинъ эвинде эди. Аз. Али де шерефли бир ишке «Эбет!» деп джевапланды.

ЭВДЕН ЧЫКЪУВ

Кунъ къаранлыкълашты. Эр къабиледен сечилген эки юз къадар къылычлы киши Пейгъамберимизнинъ эвини сарып алды. Къурейш къабилесининъ Эбу Дже-хиль, Эбу Лехеп, Умейе бин Халеф киби ёлбашчылары да оларнынъ арасында эди. Саба ачылмасыны ве Пей-гъамберимизнинъ эвинден чыкъмасыны бекледилер. Чюнки, адетлерине коре, бир кишини эвинде ольдюр-мек энъ буюк къоркъакълыкъ сайыла эди. Ресульалла зв сарылгъан вакъытта чыкъты, Йасин суресининъ ильк секиз аетини окъуды. Оны кимсе корьмеди. Ерден бир авуч топракъ алып, башларына сачты. Алла козьлери огюне бир перде чекти. Ара-сыра пенджереден ичери бакъа, ятакъта яткъан бирисини корьген сонъ тынч-ланалар. Бу вакъытта бириси келип, мушрыкълардан «Бу ерде не беклеп турасынъыз?» деп сорады. «Мухам-медни беклеймиз» деп джевапландылар. «Мухаммед-нинъ бу ерден кеткени чокътандыр. Башынъызгъа да топракъ сачып кеткен. Усть-башынъызгъа бакъынъыз».

Мушрыкълар бири-бирлерине бакъып шашып къал-дылар, чюнки усть-башлары топракъ ичинде эди. Къуш учуртмадылар, аз. Мухаммед араларындан насыл этип кече биле? Деръал пенджереден бакътылар, ятакъта яткъан адамны корьгенлеринен «иште, Мухаммед ята» дедилер. Сабагъа къадар бекледилер. Сабалейин ятакъ-тан Азрет Алининъ чыкъкъаныны корип, шашып къал-дылар. Пек гъадапландылар. Ондан «Мухаммед къай-да?» деп сорадылар. Онынъ «Бильмейим» деген джева-быны эшиткен сонъ, даа пек ачувланды, къызгъынлыкънен ёлгъа тюштилер.

Кяинатнынъ Эфендиси эвинден чыкъкъанынен аз. Эбу Бекирнинъ эвине кельди. Узеринде зерре къадар телля эсери ёкъ эди. Амма мукъайт ве тедбирли эди.

Азырлыкъ ишлери битти, аз. Эбу Бекирнен бирликте эвининъ арт пенджересинден чыкъты. Душманларны ша-шыртмамакъ керек эди. Бунынъ ичюн оларнынъ ич акъылларына кельмейджек тарафкъа — Йемен тараф-къа кеттилер. Меккеден бир саатлик месафедеки Севр магъарасына догърулдылар.

СЕВР МАГЪАРАСЫНДА

Магъарагъа башта аз. Эбу Бекир кирди. Темизледи. Кольмегинен бутюн деликлерни къапатты. Орытип оламадыгъы сонъки деликке аягъыны таяды, бундан сонъ Ресульалланы чагъырды. Пейгъамберимиз ёргъун эди. Мубарек башыны аркъадашынынъ тизине къойды. Чокъ кечмеден аз. Эбу Бекир аягъында бир аджджы сездиди. Агъры даянылмаз дереджеде эди, мегер йылан чакъкъан. Ресульалланы раатсыз этмек ичюн даянды. Ресульалланынъ бу алдан хабири ёкъ эди. Аз. Эбу Бекирнинъ козьлеринден акъкъан дамалар юзюне тюшкен сонъ уянды. «Не олды, эй Эбу Бекир?» деп сорады. О исе: «Я Ресульалла, аягъымны бир шей чакъты, амма эмиети ёкъ, анам-бабам санъа феда олсун», деди. Бу вакъытта Пейгъамберимиз йыланнынъ чакъкъан ерине тюкюригини сильди, агъры бирден кесильди.

МУШРЫКЪЛАР КЪЫДЫРЫНАЛАР

Мушрыкълар башта аз. Эбу Бекирнинъ эвине чаптылар. Кимсени буламагъан сонъ Меккенинъ дёртянына дагъылдылар. «Ким ки, Мухаммедни ве я Эбу Бекирни олю, я да тири алында кетирсе, юз деве мукафат бериле-джек!» деп эр кеске илян эттилер.

Орталыкъта не къадар хырсыз, ёлсыз, козьсиз ве серсери бар исе, эллерине къылыч ве сопалар алып, ёлларгъа чыкъты, эр ерни араштырмагъа башладылар. Сонъундан Мудлис Огъулларындан эки из такъип этиджи Пейгъамберимизнен аз. Эбу Бекирнинъ излерини таптылар. Такъип эте-эте магъарагъа къадар кельдилер. Излер о ерде бите эдилер. Бир къач киши магъарагъа кирди. Аз. Эбу Бекир мушрыкъларнынъ кельгенлерини корип, теляшланды, озю ичюн дегиль, Ресульалла ичюн раатсызланды. «Я Ресульалла, — деди, — мени ольдюрселер бир шей дегиль. Мен адий кишим. Амма Алла косьтермесин, сизге бир зарар ве яки бир зиян береджек олсалар, бу бутюн умметнинъ ёкъ олуды демектир». «Къоркъма, эй Эбу Бекир, Алла бизимнен берабердир» деди Пейгъамберимиз.

«Я Ресульалла, оларнынъ бириси эгилип бакъса, бизлерни кореджек».

«Эй Эбу Бекир, эки инсаннынъ учюнджиси Алла олгъан сонъ къоркъмагъа аджет ёкъ». Сонъра Пейгъам-

беримиз аз. Эбу Бекирнинъ гонъюль раатлыгъы ичюн дуа окъуды. Магъаранынъ агъызына кельген мушрыкълар озъ аралары къонуша эдилер: «Шу магъараны да кирип бакъайыкъ». Ичлеринден бири магъаранынъ агъызына кирген сонъ артына къайтты. «Ичюн ичери бакъмадынъ?» дедилер. «Магъаранынъ агъызында, бир орюмчек агъы ве эки гогерджин ювасы корьдим. О ерде олгъанлары итималдан тыш шейдир», деди.

Ислям душманы Умеййе бин Халеф багъырды: «О ерде не долашып турасынъыз? Орюмчек агъыны корьмейсинъизми? Валлаи, бу агъ Мухаммед догъмаздан эвель орюльген олмалыдыр». Мушрыкълар чевирилип кеттилер.

Дженаб-ы Хакъ севимли Ресулини аркъадашынен берабер душманлардан къорчалады. Бир орюмчек келип, магъаранынъ агъызына агъыны орьген, эки гогерджин де юва ясап етиштирген.

МАГЪАРАДА КЕЧКЕН УЧЪ КУНЪ

Ресульалла магъарада учъ кунъ къалды. Аз. Эбу Бекирнинъ огълу Абдулла кунъдюзлери Къурейш къабилеси ичинде долаша, о ерде олып кечкенлерни акъшам келип анълата. Хызметчиси Амир бин Фухейре де къоюнларыны о дживарларда отлата, аз. Абдулланынъ излерини ёкъ эте эм де оларгъа сют кетире. Аз. Абдулладан кельген сонъки хаберлерге коре Курейште араштырув ишлери сакинлеген. Аз. Эсма оларгъа ёл емеги кетирди, джума акъшамы кельген магъарадан базар эртеси куню чыкътылар. Къылавузларнынъ ёл косьтерюви алтында Мединеге кеттилер. Ресульалла мемлекетинден айырылувнынъ истирабы ичинде эди. Хезреве денильген ерде девесини токътатып кедернен шеэрге бакъты ве шойле деди: «Валлаи, Алла яраткъан ерлернинъ энъ хайырлысы. Алла янынъда энъ севимлисинъ. Меним ичюн сенден де севимли, сенден де гузель башкъа юрт ёкътыр! Кетмек зорунда къалмагъан олсайдым, сенден бир заман айырылмаз, сенден башкъа юрт, юва арамаздым!».

Дженабы-ы Хакъ Ресульалланы артыкъ махзун этмеди, муджде толу шу аетни эндирди: «Алла, мухакъкъакъ ки, сени текрар Меккеге къайтараджакътыр». (Къаса Суреси, 85)

МЕДИНЕ ЁЛЛАРЫНДА

Къурейш мушрыкълары Пейгъамберимизни ве я аз. Эбу Бекирни олю, я да тири алында кетиргенлерге юз деве мукъфат береджеклерини эр ерге илян эткен эдилер. Мекке этрафындаки къабилелер де бундан хабердар эдилер. Сурака адлы бириси саиль боюнда эки девели дёрт адамнынъ кетяйткъаныны корип, оларны такъип этти. Аз. Эбу Бекир артларындан келейткъан атлыны корьгенинен абдырады. Пейгъамберимиз буны дуйып: «Къоркъма, эй Эбу Бекир, Алла бизнен берабердир», деди.

Ресульалла башыны чевирип бакъкъанынен Сураканынъ аты къумгъа сапланып къалды, озю де ат устюнден юварланды. Ат баткъан ве атлы йыкъылгъан ерден думан котерильмекте. Корюльмез бир къувет бу адамны къорчалагъаныны сезип, Сурака ялвармагъа башлады: «Я Мухаммед, дуа эт, къуртулайым, санъа токъунмам. Сени араштырып юргенлерге сенинъ акъкъынъда айтмам».

Алланынъ Ресули дуа этти. Сурака къуртулып, янына кельди. «Эй Алланынъ Пейгъамбери, эмир эйле, истедигинъи япайым», деди. «Кет ве ойле яп ки, кимсе бу тарафкъа кельмесин», деди Алланынъ Ресули.

Сурака атыны сюрди, о тарафтан келейткъан мушрыкъларны артларына къайтарды, «мен бу тарафларны бакътым, кимсе ёкъ», деди. Сонъра Эбу Джехиль онынъ бу арекетлерини эшитип бильген. Сураканы сыкъынтыгъа ала. Сурака онъа шойле дей: «Эгер атымнынъ аякълары ерге комюльгенини корьген олсанъ, сен де аз. Мухаммеднинъ

Пейгъамберлигине инанырдынъ». Баягъы ёл юрген сонъ аз. Зубейр Аввамнен расткелиштилер. Аз. Зубейр Шам тиджарет кervанынен келе эди. Ондан беяз Шам урбасы алдылар. Сонъра къаршыларында сексен кишилик топлулыкъ пейда олды. Булар Сехмогъуллары къабилесининъ адамлары эдилер. Юз девелик мукъфаттан оларнынъ да хабери бар эди, амма къаршыларындаки адамны аз. Мухаммед экенини бильмей эдилер. Къаршысына кельген топлунынъ реисинден Пейгъамберимиз: «Сен кимсинъ?» деп сорады. «Мен Бурейде олам», деп джевап берди реис.

Бурейде «серин олма» кокюнден кельме бир исимдир. Ресульалла буны хайыргъа ёрумлады. Аз. Эбу

Бекирге чевирилип: «Эй Эбу Бекир, ишимиз серинледи ве тюзельди», деди.

Алланын Ресули Бурейдеге экинджи суалини берди: «Кимлерденсинъ?» «Эслем Къабилесинден». Эслем сёзю «селямет» кокюнден кельмекте эди. Кяинатнын эфендиси буны да эйиликке ёрады. «Эй Эбу Бекир, — деди, — селяметликке ирдик».

Пейгъамберимиз учюнджи суалини берди: «Эслемнин анги къолундансынъ?» «Сехм Огъулларынданым». Сех сёзю окъ манасыны анълата эди. Пейгъамберимиз Эбу Бекирге чевирилип: «Эй Эбу Бекир, окъунъ чыкъты (мензильге еттик)» деди. Бойледже Пейгъамберимиз Бурейденен расткелишювлерини хайыргъа ёрады.

Бундан сонъ Бурейде «Я. сен кимсинъ?» деп сорады. Пейгъамберимиз озюни танытты, Бурейдени ислямгъа давет этти. Бурейде янындаки къавмларынен берабер мусульман олды. Пейгъамберимиз геджени о ерде кечирди. Саба ёлгъа чыкътылар. Бурейде де оларгъа къошулды. «Я Ресульалла, — деди о ёлда Пейгъамберимизге, — янынъызда бир байракъ олмадан, Мединеге кирмек догъру олмаз», сонъра сарыгъыны чыкъарып, бир агъачкъа багълады, оны Пейгъамберимизнин огюнде котерип кетти.

Кокюнден атеш ягъгъан, еринден арарет фышкъыргъан, туташып янгъан чёллер, ниает, артта къалды; еди кунъ, еди гедже девам эткен ёлджулыкътан сонъ Медине корюнди. Кунълерден базар эртеси эди.

Ресули Экрем (Пейгъамберимиз) ёлгъа чыкъкъандан берли оны беклеген мусульманлар арасында Пейгъамберимизнин келеяткъаны акъкъындаки хабер йылдырым тезлигинен даркъады, шеэр севинч седалары ичинде чалкъанды. Артыкъ мединелилер чокътан ёлуны беклеген Кяинатнын Эфендисине къавуштылар, бераберликте Мединенин сагъ тарафында булунгъан Къубагъа кельдилер. Къуба бир кой эди. Пейгъамберимиз бу ерде бир муддет къалмакъны уйгъун сайды. Гульсюм бин Хидмнин эвинде токътады. Кунъдюзлери адамларнен ислям дини акъкъында къонушты.

Алланын Ресули Къубада олгъан вакъытта Азрети Али де келип чыкъты. Ресули Экрем Къубада он кунъ къадар къалды. Бу вакъыт ичинде бир джами къурулды. Бу джаминин къуруджылыгъында Пейгъамберимиз эр кеснен берабер, гъайретнен чалышты. Бу джами ислям дюньясында къурулгъан ильки джамидир. Къуръан-ы Керимде о Такъва Месджиди оларакъ адландырылып ве

онда темизликке сонъ дередже риает эткен бир джемаат булунгъаны бильдирилир. (Тевбе Суреси, 108). Даа сонъра Алланынъ Ресули эр джума эртеси куню бу ерге келип намаз къыладжакъ. Бу джамиге келип там бир темизликнен намаз къылгъанларгъа имре савабы бериледжегини де бильдиреджек.

Къуба джамиси Мединеде парылдагъан ислям кунешининъ ильк догъгъан еридир. Бу абиде нурлы бир девирнинъ башланмасындан темсильдир, ислямнынъ огюне къойылгъан эр анги маниаларнынъ йыкъыладжагъындан нишандыр.

КЪАЗАНЧЛЫ БИР АЛЫШ-ВЕРИШ

Азретй Сухейб иджрет этмекте кечиккен мусульманлардан эди. Эвеллери къул олгъан, сонъра азат олгъан ве зенгинлешкен. Аз. Алининъ пешинден о да иджретке азырланып башлагъанда мушрыкълар ёлуны кеселер. «Сен бу ерге бир факъыр оларакъ кельдинъ, янымызда зенгин олдынъ. Шимди озюнънен берабер бу бол серветни де алып кетмек истейсинъ. Бунъа мусааде этмемиз», дейлер. Аз. Сухейб чантасындаки окъларны чыкъарды ве мушрыкъларгъа косътерип шойле деди: «Ичинъизде мен киби мергин окъ аткъан ёкътыр. Янымдаки окълар биткендже оларны сизлерге атарым, сонъра да къылычымны къулланырым. Булардан бири элимде булуныркен, сизлерни яныма якъынлаштырмам». Бу джесарет къаршысында мушрыкълар кери чекильдилер.

Аз. Сухейб оларгъа шойле теклифте булунды: «Бутюн серветимни сизге къалдырсам, манъа кетмеге мусааде этерсинъизми?» Макъсадлары мал-мульк топламакътан ибарет олгъан мушрыкълар деръал разы олдылар.

Аз. Сухейб бутюн мал-мулькини ташлап озюнинъ ве аилесининъ динини къуртарды. Ресульалланен Къубада корюшти, башына келип-кечкенлерни анылатты. Пейгъамберимиз оны кярлы алыш-верешнен тебрикледи. Бу вакъытта Алладан ает кельген эди. Аетте аз. Сухейб такъдир этиле. Ресульалла мудждери аетни окъуды: «Алланынъ разылыгъыны къазанмакъ ичюн джанларыны къурбан этмеге азыр олгъан инсанлар бар. Алла исе къулларына чокъ шефкъатлыдыр». (Ба-къара Суреси, 207)

ИЛЬК КЪУТБЕ

Ресули Экрем эфендимиз бир джума куню Къубаны терк этти. Сагъында аз. Эбу Бекир ве солунда дайылары олгъан Неджар огъулларындан сиялы юз киши булунмакъта эди. Дюнъянынъ ренкини денъиштиреджек олгъан бу топылыкънынъ тиллеринде текбир, гонъюллеринде севинч далгъалары бар эди.

Салим бин Авф Огъуллары юртуна еткенде уйле намазы вакъытты ола. О ерде джума намазы фарз къылына, Пейгъамберимиз буны мусульманларгъа билдире ве Рануна денильген ердеки джума джамисинде ильк Джума намазыны къылдыра ве ильки кере къутбе окъуй. Аллагъа хамду-сеналардан сонъра шойле дей: «Эй инсанлар! Олюмден эвель Аллагъа теубе этинъиз. Бир мани кельмеден эвель эйи ишлер япаракъ, Аллагъа якълашынъыз. Билинъиз ки, Алла шу кунъде, шу булундыгъым макъамда Джума намазыны узеринъизге фарз къылды. Оны инкяр этмек, я да енгильден кечирмек олмаз...»

«Эй инсанлар! Сагълыгъынъызда Ахиретинъиз ичюн азырлыкъ коринъиз. Мытлакъ билесинъиз ки, къиямет кунюнде эр кимден сораладжакъ... Дженаб-ы Хакъ онъа дейджек, амма не дейджек, терджиман ёкъ. Дейджек ки, санъа меним Пейгъамберим келип анълатмадымы? Мен санъа мал бердим, лютф ве ихсанда булундым. Сен кендинъ ичюн не азырладынъ? Дюнъяда экенде Ахиретинъ ичюн анги эйиликлерни ишлединъ?» О кимсе сагъына-солуна бакъаджакъ, бир шей коръмейджек, огюне бакъаджакъ, джезннемден башкъа шейни коръмейджек. Эр кимни атештен къуртара биледжек шей-онынъ хайырлы ишлеридир. Оны да япып оламаса, эйи сёзлернен кендисини къуртарсын. Зира онынъле бир хайыргъа он мислинден еди юз мислине къадар савап берилир. «Алланынъ селямы, рамет ве берекети узеринъизде олсун!»

Ресули Экрем джума намазындан сонъ девесине минип, Мединенинъ ичерисине догъру кетти. Мединеде мисли корюльмеген бир байрам тантанасы бар эди. Эр кес Ресульалланы къаршылай ве селямлай, эр кес эвине мусафирликке давет эте. Пейгъамберимизнинъ девеси бош бир топракъкъа чёкти. Алланынъ Ресули о ерге энъ якъын олгъан Эбу Эюб Энсарининъ эвине мусафир олды ве бу эвде еди ай къадар яшады. Бу вакъытта мусульманлар эвлеринден аш-сув кетирип турдылар.

Ресульалла мусульманларнен корюшти, къонушты, диннинъ маиет ве манасыны анылатты, диннинъ кучюни-къудретини нумайыш этти.

Ресульалланынъ иджрети тарихта бир дёнюм нокъ-тасы олды. Бу, ислямиетнинъ парлакъ девирининъ башланувы олуннен бирликте иджрет такъвимининъ (календарынынъ) башлангычы да олды.

Аз. Омернинъ халифатлыгы девиринде Аз. Алининъ теклифине бинаэн Пейгъамберимиз иджрет эткен 622 сенеси янъы бир такъвимнинъ (календарнынъ) башлангычы сайыла, Мухаррем (март) айы да йылынъ ильк айы оларакъ къабул этиле.

(Девамы бар).

АДЖАЙИП ТЮШ

Янъы йылгъа он дакъкъа вакъыт къалгъан эди. Мелиза апте байрам софрасыны бир даа дикъкъатнен козьден кечирди. Тюкяшларда олмагъан шейлериниъ эписи бу софрада бар. Огълу шу макътанчакъ Чокъракъовларны Янъы йылны къаршыламагъа теклиф эткенине севинди. Шу къопай Фериште коръсин. Мелиза аптенинъ эвини де Алла таала унутмай.

Софраныниъ ортасына бир шампан, бир коньяк ве бир шишечик «Массандра» шарабы ерлештирилген. О шишени огълу Алдар ер тюбюнден тапып кельди демек мумкюн. Янъы йыл ёлкасыныниъ чырачыкъларыны якъып, Мелиза апте дивангъа отурды. Оныниъ гонълю хош, дерсинъ, агъызында шекер къыйыкъ ирип кете...

Бу йыл, Аллагъа шукюр, Мелиза аптенинъ бутюн истеклери ерине кельди: олар койде буюк ве дюльбер бир эв сатын алдылар, келин эгиз — бир огъланчыкъ ве бир къызчыкъ догъурды, сыгъыр эки бузав бузавлады, эчки учъ улакъ кетирди, кокюшлер десенъ, айтмагъа биле сыра къалмай.

— Аллам, я Раббим, санъа чокъ шукюр — деп дуа этти Мелиза апте, коклерде дженнет олса, ерлерге тюшкен, эди къасеветсиз ольмек де мумкюн...

Мелиза апте ойле тюшюнди нечюндир озюнинъ ольмеге башлагъаныны дуйды. Огюне Азраиль — мелск кельди, къолуны узатты. Мелиза апте къаршылыкъ косьтермеди ве олар бир балабан кениш труба ичинде учмагъа башладылар. Узакъта трубаныниъ уджу корюле — бир безъ тегерек йылтырай, акъчагъа ошай, эгер ондан тиш яптырсанъ пек яхшы тишлер олур эди.

Узуи трубаныниъ сонъуна кельдилер, тешиктен чыкъып башы-сонъу олмагъан йылдызлар дюньясына кирдилер. Ортада пек дюльбер, масалларда денильгеи киби, гуъель бир сарай пейда олды. Сарайныниъ къапысы Мелиза аптеге озъ араба къапысыны анъдырды, къапыны районында энъ чебер къоллы сваркаджы якъан эди.

Мелиза апте, Азраиль ёлуны азачыкъ шапыргъан беллеп, буюк къапыгъа догъру кетеджек олды. Ёкъ, Азраиль

оны кучьлю кьолушен бираз кешаргъа тартып, кешардаки кьапыгъа алып барды.

Онъа даа бармаздан Мелиза апте кьапы устюнде янып тургъан арифлерни корьди. Акъыллына койлериндеки тюкяи кельди. Онышъ тѣпесинде де ойле арифлер яна эдилер, амма бир ариф яна, экинджиси яшмай. Онышъ ичюн ААИН деген сѣзинишъ манасышы эр кес анълап оламай эди. Тюкяишышъ пенджересинде тозлу арифлернен язылгъан «Бутюн дюнья пролетарлары, бирлешинъиз!» деген чатъырувдан башкъа ич бир шей ъкъ.

Мында эр бир ариф яшышы яныш тура. Арап арифлеринен язылса да. Мелиза апте пек кьолайлы окъуп анълады: «Джешетинишъ кьрымтатар боллоги».

— Аджайип иш экен, — шашып къалды о, — бизимкилеринишъ бойле шей олгъанындан хаберлери биле ъкъ, эгер мындан къайтып эписине айтсам Фериште биле ишанмаз, ксисе ошек къарыштырасышъ дер.

Азраильнен Мелиза апте кьапыдан кечкешлери киби оглеринде невбетчи уйкен мелек пейда олды, кьолунда да бир яшгы китап. Мелиза апте тиз чѣкюп дуа этмеге башлады. Дуанышъ да тек ярысышы биле эди.

— Тыш ол, эмексевер къадын! — агъызышы азачыкъ ачып айтты мелек, амма онышъ сеси гурюльдеди, санки дерсинишъ къомшулар телевизорларышы, бар сесинен лаф эттирип, пенджерелерини ачкъацлар. — Санъа, эй къадын, пек буюк урьмет косътериле, сен биринджи олып ватацдашларышъ ичюн ачылгъан бу гульбагъчаны коресинишъ.

Мелиза апте утаныш башышы ашагъы эгди. Не ичюн онъа о къадар буюк урьмет япылгъанышы сорамакъ истеди, амма джесарет эталмады.

— Эй, къадын, — сес даа да гурюльдеп чыкъты, — санъа биринджи олып буюк урьмет косътерилди, сен де бизге ярдым этмек керексинишъ. Бу китапта бизге, джешетинишъ махсус боллогине келеджеклеринишъ адлары язылгъан, — мелек Мелиза аптеге кьолундаки яшгы китапы косътерди. — Алла таала эр шейши биле, тюбю-тамырындан коре.

— Демек, аэропортта чемоданларышъ ичиндеки шейлерни корьген машинагъа ошай экен де, ондан бир шей гизлемек мумкюн дегиль, — деп тюшонди Мелиза апте. Мелекке де бир бакъып къалды, не тюшонгенимши биле эксими деп, амма мелек китапнен огърашкъанындан себеп Мелиза аптенишъ тюшонджелерине кьулакъ асмады. Мелиза апте озюне кельди ве аз да олса джесаретленди.

— Амма эр инсаншышъ арекетинде, — девам этти

мелек, — пек чокъ уфакъ-тюфек ишлер ола, оларнынъ эписици бильмек кыйын. Сен догърудан-догъру ич бир шей гизлемейни бу китапкъа адлары язылгъанлар акъкъында бильгенлериныи айтмакъ керексинъ.

— Ич бир тюрлю шубенъиз олмасын, достум, мен Алланынъ эмири насыл олса ойле де япарым.

Мелиза апте онъа косътерильген буюк ишанчтан сонъ джесюрлиги арткъанышы анъламай къалмады, мелекке «достум» дегенинден бираз къоркъса да, мелек онъа къулакъ асмады.

— Бойледикле, — мелек бираз сесини эксильтип, китапнынъ биринджи саифесини ачты, — «Янъы дюнья» газетасындан башлайыкъ.

Мелиза апте неге огърагъанышы бильмеди. Ойле газета олгъаныны ич де эшитмеген, бильмей. Мелекке не дейджегиши, не япаджагъыны бильмеди. Сонъ бир шейлер акъылына тюшти. Къомшусы онъа бир янъылыкъ айткъан эди. «Ленин байрагъы» газетасы янъы йылдан башлап афтада бир кере чыкъарыладжакъ, ады да «Янъы дюнья» оладжакъ деген эди.

— Шу газетаджыларнынъ эллери къурусун, оларгъа олып аз къалдым озюмни джоймагъа. — Мелиза апте раатланып кокюс кечиреджек олды, амма авасыз коклерде олгъаны акъылына тюшти, насыл кокюс кечирирсинъ? Ойле амма о невбетчи уйкен мелекке газета акъкъында не тюшюнгенлериши айтты.

— Ай, мелек, достум, балыкъ баштан сасыр дегенлери догъру экен. Сиз де аз къалды янъы китапнынъ биринджи саифесини оларнынъ адларышы язып бозаджакъ эдинъиз. Эгер газета, башкъа газеталар киби олса эди, индеме эдим. Мен оларгъа бир кирип чыкъкъан вакъытым олгъан эди. Кимнинъ тили баргъан да о кягъыт пусюрлеген адамларгъа газетаджылар дегенлер. Он адам редактор кабинети этрафында айланып юре — якъкан ишлери шу. Бир кимсен лаф этмекшиъ чареси ёкъ, эписи ишлейлер. Къомшуларына, башкъа газета чыкъкъан ерге кирдим. Кабинетлер адам толу, юзден зияде. Эр кес озь еринде отура. Лаф этейим десенъ, бутюн кунь отурып къонушаджакълар. Иш десенъ де, барем яраша...

— Я олар... — мелек Мелиза аптенинъ лафышы токътатаджакъ олды, амма о оны яхшы бильмей эди.

— Олар озьлериши пек буюк туталар, — девам этти Мелиза апте, — «биз тек газета чыкъармаймыз, биз элифбелер, лугъатлар ве сёзлюклер устюнде чалышабыз...» дерсинъ, илимлер академиясы. Дерсинъ, оларнынъ

лугъатлары, я да сёзлюклери олмаса, биз кеңди тилимизни унутаджакъмыз. Мен олары не окъудым, не де окъурым. Лугъатларыны боюнларына ассылар да озьлериши сувга ташлап, богъулсынлар. Иш, иш деп Кърымга къайтмакыны да унуткъанлар. Беллерсинъ, сакълы капиклери ёкъ.

— Биз бу ишни шимди тешкерирмиз, — деди мелек ве пармакъларыны ойнатты. Шу саат къолунда компьютер пейда олды. Ракъамлар ойнап башладылар. — Демек оларыныъ отуз еди биъъ учь юз етмиш капиклери бар экен. Айтынъ бу парагъа Кърымда редакция ичюн эв алмакъ мумкюнми?

— Недир айткъанынъыз? О парагъа Кърымда бир тавукъ кумеси биле аламазсынъ. Онынъ ишке кедери ёкъ. Акъчаларыны къошып бир чадыр алып, шеэр иджра комитети огюне ерлештирселер, газеталарыны анда чыкъарыр эдилер. Чешит тешкилятлардан, бирлешмелерден пара беклемек, азыргъа дуаджы олмакъ неге керек?

— Демек сиз оларыны ляйыкъ деп саймайсынъыз? — сорады мелек бираз тюшюнген сонъ.

— Эльбетте. Мешим бу иште зерре къадар шубем ёкъ.

Мелек китапшыъ биринджи саифесиши йыртып алды, бурып кокке йиберди. О ракета киби учып кетти. Онынъ артындан бакъкъан мелекнинъ чырайы бозулды. Мелиза апте онынъ гонълюши алмакъ ичюн:

— Сиз кедерлеименъиз. Бизде урьметли адамлар чокъ. Мисаль ичюн коюмизининъ молласы Эскендер агъаны алайыкъ. Пек ляйыкъ, темиз, буллюр киби бир адам, онъа таш атмакъ ичюн кимсе къолуны котермез.

— Эскендер агъа дейсинъми? — мелек компютерини къурды. Экранда чешит ишаретлер арекет этмеге башладылар. Сонъ компютерининъ теллини чыкъарып: — Языкълар олсун, урьметли къадын, сизинъ Эскендер агъаыныз ляйыкъ дегиль.

— Не ичюн ляйыкъ дегиль экен, — ачувланды Мелиза апте, о къаршы айтылгъан лафшы аслы котерип оламай эди.

— О къач даде азиз Къуръаныны сатты? — сертликлен сорады мелек, — бильмейсиз. Тек онъа дегиль, халкъкъа берильген азиз бахшышыны сатмакъ мумкюнми? Алланынъ сёзю сатылмай, онынъ аслы фиаты да ёктыр. Сизинъ Эскендер моллашынъ пек буюк гуна саиби олды.

Мелиза апте шашты, неге огърагъаныны бильмеди. О ичиндеи мелекнинъ айткъанларынен разы эди. О озю де Эскендер агъадан Къуръан алгъан эди. Танышым деп бельки бираз уджуджа берир беллеген эди Мелиза апте,

амма къайда,.. Эр кестен не къадар алса, ондан да шу къадар алгъан, джанышы агъырткъан эди. Мелиза апте бойле тюшонджелернен огърашкъанда, мелек экинджи саифени ачты.

— Бақбайыкъ, невбетте ким экен... а-а «Къайтарма». Гузель. Къана бақбайыкъ, бизим огъютчимиз бу мешур коллектив акъкъында не дер экен. — Мелек Мелиза аптеге бақты.

— Аллам, я Раббим, таптышыз кимни макътамагъа. Сен маъна инамасышъ, — мелекке «сен» дегениши де дуймай къалды, — якъында Кезлевден меним якъш джарнем кельди. Оны да, сёз сырасы, сизинъ джедвельге къошмакъ керек, динълешъ маъна нелер айтты. Бу чингеше тайфасы Кърымгъа коцьмеге къарар берген. Сиз не беллейсинъиз Кезлевде ёкъ демегенлер, оларгъа буюк бир театр бергенлер. Шимдигедже Кърымдаки укюмет адамлары татарларгъа бир ёнулгъан таш биле бермедилер, амма буларгъа исе — балабан театр. Не къадар балабан иш якъашлар олар? Бу даа эписи дегиль. 1995 сенеси анда эв къураджакъ экенлер. Олар бу эвни де озьлерине чскип алгъашлар. Эр алда Кезлевде эсли-башлы адамлар тапылгъанлар. Дёрт адам, адлары акъылымда къалмады, олар керек ерине язып билъдиргенлер, ерни укюмет адамларынынъ козьлерини ачкъанлар. Ойле артистлерни мында, джешнетке йибермек олурмы, олар бу азиз ерни учъ кушьде базаргъа чевирерлер.

Мелек тюшонип къалды. Элини китабы устюне къойды. Мелиза апте исе мен оны даа яхшы къандырмадым, гъалиба, деп сёзюни девам этти.

— Мында, тувгъаным, тюшонмеге аджет къалмай. Бизде эр койнышъ озъ «къайтармасы» бар. Эр экинджи адам эм йырлай, эм ойнай, эм ойле ойшап йырлай ки, мешур артистлерден бинъ кере яхшы. Биз «Къайтарма»сыз яшап кельдик, илериде де, Алла къысмет этсе яшармыз. Халкълар эглеидже ичюн сарф этеджек параларына даа яхшысы бир джами къурдурсышлар.

Мелек индемеди. Маълайышы бурюштирип, бир саифе даа узип алды да, бурумчыкъ киби япып космоскъа учурды. Мелиза аптенишъ аркъасында къанатлар пёйда олды. Мелекнинъ артындаки дженнет багъчаларына козь ташлады. Бир озюме мында джан сыкъысы олур, лаф этмеге адам тапамам деп тюшонди. Мелекке кене бир кандидат даа теклиф этти.

— Эгер, тувгъаным, сизге мытлакъа джедвелинъизге бир кимсени язмакъ керек олса, Сентвели агъаны язышъыз...

— Я о да ким ола?

— Эр тарафтан акылы, эмексевер, азиз адам. Я о балаларны пасыл севе! Кърымда озюне бир эв алыр-алмаз, учь огълуна да эвлер алды, учь кызына да эв къурмагъа ярдым этти. Машина да алып берди. Башкъалары ичюн о ич бир шей аджымай, сонъки кольмегиши чыкъарып берир.

Мелиза апте Мелекке Сентвели агъашынь оларгъа эски «Москвич»ни пасыл саткъаныны айтмакъ истеди, амма о виран, дауъгырдавукъыны тамири къачкъа тюшкениши акылына кетирип индемеді.

— Шимди тешкерирмиз... — деди мелек Мелиза аптешинь шаматасы текаран сакинлеген сонъ. Компьютерде кене чешит ишаретлер ойнамагъа башладылар. Сонъ экран сѣнди. Мелек башыны саллады, не демек истегеши анылашылмады. — Акъикъатта бу эмексевер адам экен. Бутюн омори бою токътамайып пара топламакънен огърашкъан. Эм эр вакыт намуслы ълшен кетмеген, амма иш онда дегиль. Бутюн байлыгъындан бизим азиз ишимизге бир куфлю капик биле бермеген, текаран да олса пайлашмагъан.

Мелиза аптешинь мелекке джаны агъырды. О кенди талии ичюн де къоркъмагъа башлады. Амма озь-озюни тутамалды. Мелек янъылгъаныны анылаймы, кимши теклиф этсе, бириси келишмей. Койдеки молла, озюнинь досту Сентвели агъа, оларнынь эписи ичюн джаны агъырды. Я бу дженшет багъчаларына кимлер киреджек?

Мелек кене китабыны ачты ве ишанчсыз бир сеснен окъуды:

— Языджылар... рессамлар... алимлер... — кене Мелиза аптеге бакъты.

— Не дейджегимни де бильмейим, — о шу багъчалар ичинде ойле кибирли адамларнен оладжагъыны козю огюше кетирди, оларнен не лаф этмек, не къошумакъ мумкюн. Кене ачувы чыкъты. Келишкли адамлар тапмакъ о къадар къыйыны? Базыларына бакъасынь — лауреатлар, къараманлар... амма бизимкилерге бакъмагъа шей ъкъ. — Мен ойле саям: укъومت оларгъа мукъфат бермеген сонъ, оларынь фиатлары бир капик. Озь идарелеринде отуралар, отургъан скемлелерини тишлерини туталар. Айлыкълары да о къадар цомай дегиль, амма отургъан ерлеринде оларны къопарып оламазсынъ. «Биз айлыкъ ичюн дегиль, биз халкъ ичюн тырышамыз, къазанмагъа биз де билемиз» деп Мелиза апте бир таныш алимни эриштирди. Оларгъа къазанмагъа ким кедер эте?

Бизде ашчылардан чыккыан бир языджымыз бар. Якъын-да чешит ашлар китабы чыкъарды. Бинъден зияде аш пиширмек усулларыны топлагъан. Олар кимге керек? Эгер пиширмеге шей олса, чиберекни де, бурманы да ойле япарым ки, пармакъларышны яларсынъ. 20 йыл о аш пиширюв усулларыны джыйгъандже, Акъмесджитте бир чиберек тюкяны ачкыан олса, бир йылда миллионер олур эди. Амма айтып бакъчы? Оларнышъ эписинде бир аз етишмей...

Мелек китапнышъ учюнджи саифесини де йыртып алды ве китапшы къапатты.

— Биз эди не япайыкъ? — сорады Азраильден. — Бир адам ичюн штат тутаджакъмызмы? Алла таала о сметаны тасдыкъламаз.

Азраиль мелекнинъ къулагъына якъын келип фысылдады:

— Мен беллесем, азизим, биз бир аз ашыкътыкъ, — деп яшып тургъан арифлерге башыны бурды. Мелек онынъ иле разы олып башыны саллады.

— Я буны не япайыкъ, къайда йибереикъ?

— Эвине къайтарайыкъ, оны даа арап башламагъандырлар.

— Етиштирип олурсынъмы?

Азраиль джевап бермеди. О кетмеге истемеген къадыннышъ къолундан тутыш кенаргъа тартты. Учуп кеткенде Мелиза апте дженнет къапысы устюндеки арифлеринишъ ярыкълары сѣнгенини корип къалды.

... Мелиза апте къапы къакъылгъанышдан шашмалап уянды. Софрагъа козь ташлап мусафирлерни къаршыламагъа чыкты. Фериште босагъадан атлар-атламаз Мелиза апте оны къолундан тутып ашханеге алып кирди, къапыны къапатып фысылдамагъа башлады.

— Фериште, тувгъанчыгъым, сег маъна ичанмазсынъ... мен диван устюнде отурып раатланайым дегенде, ольгешим. Азраильден догъру дженнетке барсакъ не корейик, анда кърымтатар болгои ачылгъан. Мени бир уйкен мелек, къолунда китабы, къаршылап алды.

— Недир айткъанышъ, Янъы йыл масалымы, ёкъса невбеттеси ошекми? Тез-тез юр, Янъы йылгъа бир дакъкъа къалды...

Онынъ лафыны тасдыкълагъан хиб иш пиширилген оданышъ къапысы аралыгъындан Янъы йыл кельгенини илян эткен курант сеслери эшитилди.

С Ю Р П Р И З

Абибе — бу севгилим демектир.

Мен Абибени достумныш тоюнда корьдим ве бирден онъа севда олдым. Томалачыкъ, янакъларында чукъурчыкълары бар... козьлери йылтыравукъ, ойнакъ, олардан сакъланмакъныш чареси ёкъ.

— Ким бу? — сорадым янашамда отургъан Гъани эмджемден.

— Заготзернонышъ начальниги, — деди о башышы аштан котермей.

— Шу къадар яш ола турып, энди начальникми? — тааджиПЛендим мен.

— Сен кимни козьде тутасынъ? — сорады Гъани эмджем башышы котерип.

— Анавы янакъларында чукъурчыкълары олгъан кызыны.

— Башындан бойле демек керек эдинъ, — эмджемнинъ кейфи котерильген киби олды, — бу мешим Сервер достумнышъ кызы... — ве манъа дикъкъатнен бакъып, тирсегинен тюртти де сорады: — Бегенесинъми?

— Ым... — мыдырдандым мен, бу нормаль тилге чевиргенде: «пек бегендим», демек эди.

Эмджем башышы саллады ве кесен-кес этип, шойле деди:

— Эгер пек бегенсенъ, эвлен. Санъа ойле йигитлерни догъурыр, корьмелисинъ! Эгер меним огълум олгъан олса, мен оны мытлакъа Абибеге эвлендирир эдим.

Меним эвленмек къарарына келовиме не себеп олгъаны хатырымда дегиль: бу кызынышъ шенъ, самимий мунасебетинден я да эмджемнинъ йигитлер акъкъындаки сёзлеринден олдымы, бильмейим.

Тоюмыз шенъ кечти ве биз гонъюльни гонъюльге берип яшап башладыкъ. Абибе бала догъаджагъыны гизли суретте айткъан сонъ, мен онъа бир топ чечек кетирип, риджа эттим: «Эгер санъа агъыр олмаса, мытлакъа огълан догъур, джанчыгъым».

«Огълан олса, огълан даа», — разы олды Абибе ве кыыз догъурды. Биз онынъ адыны Гульнар къойдыкъ.

Эки йылдан сонъ биз кене, огълан бекледик, амма кыыз догъды. Онынъ адыны Гулизар къойдыкъ.

Учюнджи кызымызынынъ адыны Гульзаде къойдыкъ. Абибе мени дёртюнджи кере севишдиреджеги акъкъын-

да хабердар эткенде, мен даа умоттотен кесильмеген эдим ве ошы теңбиеледим: «Шу кьадар гуль отурткьанымыз етер артык, джапчыгым, энди пластинканынш о бир тарафшы чевир». Джевап оларак о шойле деди: «Чевирейик даа, мен кьаршы дегилим.»

Арадан чокь кечмеден, мен Абибени локьсаханеге алып бардым. Эки куньден сонъ исе манъа онынъ энди бала догъургъаныны, сагъ-селямет олгъанышы бильдирдилер. Мен эмиширеден ким догъгъаныны бильмек истедим, лякин о ашыкча чалыкье телефон трубкасыны ташлады. «Эр шей белли, — деп тюшондим ичимден. — Бир Гуль ... даа..»

Иштен сонъ мен чечек тюкянына кирип, учь кьаранфиль алдым ве локьсаханеге бардым.

— Хабиба Мустафасвнанынъ кьоджасы сиз оласынъызмы? — сорады невбетчи эмишере, айны вакытта мени баштан-аяк козьден кечиререк.

— Сиз башкьа биревни бсклединъизми? — меракьландым мен.

— Ым... — мыдырданды о джевабен.

— Эр алда, ким догъды я? — сорадым сабырым битип.

— Балалар... — джевапланды о хошнутлыкье.

— «Балалар» дегенинъиз не? Огъланмы, кызмы!

— Умумей... огълан... догъды...

— Ура!!! — багъырдым мен ве эмишере ни кьучакьладым. —

— Меним огълум бар! — эр кес эшитсин деп багъырдым мен, эмиширеден мишнетдар козьлеримни алмай, гуя бу вакъиада онынъ да салмакьлы иссеси бар.

— Токътанъыз, — деди о бираз сакъышгъан киби олып, — бу даа эписи дегиль, яш...

— Не, эки огъланмы?!

О козьлерини кьысып, башыны саллады.

— Ура!!! Меним эки огълум бар!!! — мен дам бою атладым ве палатагъа чапып кирмеге азыр эдим, лякин эмишере ёлумны кести.

— Токътанъыз... бу даа эписи дегиль...

— Не ичюн эписи дегиль? — тааджиплендим мен, — Ёкьса...

— Эбет, эбет...

— Ура!!! Меним учь огълум бар!!! — багъырдым мен бар кучюмнен ве эльчырималар алтында ойнап башладым.

Не кьадар ойцагъанымыны бильмейим, лякин мен ёрулып, бираз тынгъан сонъ, эмишере текрар манъа мурджаат этти:

— Риджа этем, кьоркьманьыз, озюньизни эльге алышъыз...

— Не олды?! — атылып турдым мен. — Сиз мени алдаттышъызмы?!

— Не демек олсун! — элсериши керди о. — Бойле иште ялаң олурмы?...

— Я керскте олар кьач данелер?

— Дёрт!

Эгер янымда эркеклер олмагъан олса, алым не оладжакъыны бильмейим. Озюме кельген сонъ, яваштан сорадым:

— Я сиз янълышмадышъызмы?.. Догъру сайдышъызмы?.. Бельки комшуларнышъкини де эсапкъа алгъандырсынъыз?

О «ёкъ» дер киби баш саллады:

— Дос-догъру дёрт дане ве эписи сизинъки.

Мен Гъани эмджемини айткъанларышы хатырладым. Бакъ сен онъа, кьарт саңки кушъ-эвельден эр шейни билип сёйлеген.

Эр алда, мен дюньяда энъ частлы адам экеним! Мына бойле, бир кунъде дёрт огълашынъ бабасы олып, бутюн мемлекетке белли олдым. Бизге шеэрдеки энъ яхшы коттеджи бердилер, цевбетчи мурекбине ве экинни пекиттилер. Шеэрге энъ якъын кохоз меним дёрт огълумшы балабан олгъаңдже сютпен темизлемек меджбурнетини алды. Абибе чалышкъан фабрика бизге ойле копчекли бешикни азырлаң берди ки, онъа даа дёрт баланы сыгъдырмакъ мумкюн...

Джумаэртеси кушю эвимизде догъмушларымыз ве коомшуларымыз топландылар, балаларгъа таңтаналы муитте ад кьоймакъ вакъыты кельди. Энъ уйкең, энъ икметли, энъ окъумыш олгъаны ичюн бириңджи сёзни Исмаил агъа алды. О бираз тюшонди ве сонъра сукюнетни бозып, яваш-яваш, дане-дане этип сёйледди:

— Мен: Абдулла, Халил, Иса, Всис деген адларны теклиф этем, эгер булардан бир де-бири макъуль кельмесе, Меджитни де кьоша билем...

Мен Абибеге козь ташладым. О ана ве меселени о чезмек керек.

— Адларыны мен бегендим.. яхшы адлар... амма оларнынъ манасыны бильмек истер эдим. .

Исмаил агъа эр кеске маналы бакъыш япып, анълата башлады:

— Абдулла — бу Алланышъ кьулу. Халил — бу танърынынъ досту, Иса — онынъ пейгъамбери. Меджит — бу месджит сёзюнден келип чыккъан ад.

— Сизинь дегенинъиз не, сайгылы Исмаил агъа! — кесең-кес итираз бильдирди Абибе. — Мен эвимде медресе ачаджакъ олмайым... бельки башкъа адларны теклиф этерсинъиз?

— Энди меним певбетим! — лафкъа Расим агъа къошулды. О чобан, совхозда чалыша, эки орденнен мукафатланды. — Мен акъыкый эрлерге лайыкъ адларны теклиф этмек истейим!

— Айтыпъыз, Расим агъа! — джошты Абибе.

— Бекирден башлайыкъ. Бизим дедемизинь ады бойле эди. Бекир — бу яш деве демектир. Сонъра Къуртамет.. аднынъ башы къашкъыр манасыны бильдире. Сонъра... Арслан... ве эльбет де, Айдер. Айдер — бу арслан, айванларнынъ падишасы демектир.

Мен кене Абибеге козь ташладым. О омузларыны сыкъты да:

— Манъа бойле айванатнынъ не кереги бар, — деди. — Бизде яхшы адлар азмы ёкъса?!

— Яхшы адлар бар, эм де аз дегиль! — аякъкъа къалкъты Абибенинъ агъасы Нусрет. О сабыкъ спортчы, агъыр атлетикаджыларнынъ тренера. — Мен апте балаларына: Узенр — къуветли, Джеппар — къудретли, Музаффар — епъиджи, Февзи — гъалип адлары къоюлувыны теклиф этем!

— Сен, къыйметли къардашым, шимди иште олмагъанынъны ве меним эвим кураш мейданы олмагъаныны унутма. Мен огъулларымнынъ адлары саде ве яхшы олгъаныны истейим.

— Мумкюнми, мен айтайым, — Икрам ака, бизим къомшумыз сёз алды. — Бизде, узбеклерде, эгизлер догъгъанда Хасан ве Хусан адларыны къоялар. Хасан — бу яхшы демек, Хусан исе, даа да яхшы демек. Лякин сизинъ эки дегиль де дёрт огълунынъ олды... яни эки кере эки.

— Догъру! — атылып турды шу вакъыткъа къадар сес чыкъармай отургъан Гъани агъа, — татарджа Асан ве Усеин олурлар! Биз буны бутюшлей унуткъаныкъ. — Ве кене де башына бир шамар эндирип, девам этти: — Ах сени, шейтан! Я мен оларнынъ эки дегиль, дёрт дане олгъаныны унуттым да...

Сонъра сёзге бизим певбетчи экимимиз Мария Ивановна къошулды.

— Не ичюн шу къадар чекишесинъиз, — кульди о. — Айдыпъыз бойле япайыкъ: оларнынъ адларыны Асан-Усеин ве Хасан-Хусан къойяыкъ. Бойле ал даа дюньяда олмагъан эди!

Бойле де келиштилер. Мусафирлер таркъагъан сош исе, яшыма Гъани агъа кельди ве элиме бир кягъыт туттырды. Мен кягъытта алты къыз адышы окъудым да, ошъа тааджиплешип бакътым.

— Бу не демек?!

— Сен де, Абибе де даа яшсынъыз, огде сизни не беклегенини ким бильсин... Эр итималгъа къаршы ал, бельки керек олур.

КЪАДЫН ОЛМАКЪ

Ах бу къадышлар! Олар байрам кушьлерини адий иш кушьлеринден омюр-билля айырып оламайлар. Адети узьре, о джилъелене, кийине-къушана, сени кереги киби къаршылап ала, дерсинъ бугунъ онынъ догъгъан кушо, тоюнынъ йылдешоми, я да он учюнджи эмек акъкъышы алгъан.

Байрамларда исе... Узакъ кетмек керекмей, мисаль оларакъ меним къадышымшы алайыкъ, мытлакъа бугунъ, 8 Март кушо, ерге ярыкъ тюшер-тюшмез; къашларышы алдырып, сачларышы боялатмакъ ичюн бербер ханеге чапып кетти, сакки буны бир кунъ эвель япмакъ мумкюн дегиль эди! Энди акъшамгъа къадар аида отурадjack. О берберханелеринде байрам кушьлери узундан узун не-вбет олгъанышы мен яхшы билем: анавы демир бадъеге ошагъан къалпакълар тюбюне насыл отуртсалар, ойле де кыбырдамай саатлернен отуралар. Мен озюм де бир кере о къалпакъ тюбюне тюшкен эдим, онынъ не олгъанышы билем — он дакъкъадан зияде даяшып оламадым, ичим-багърым сызлай башлады... къадышлар исе саатлернен отуралар. Я не ичюн?

Мен, умумен акъай заты, башкъа меселе. Сабадан бахшыш алайым деп чапкъалап юрдим. Апайышъа 8 Мартлыкъ бахшыш сайлап алмакъ — бу, акъай адий иш дегиль, бу меселеде къадын юрегиши тюбю-тамырындан бильмек керек. Чорап алсанъ, о сагъа я не ичюн мис алмадынъ, анавы къомшу апайышъа франсыз миси алгъан дей. Мис алсанъ, не ичюн чорап алмадынъ, акъыларымдаки чорапларымнынъ алышы коръмейсинъми... анавы къомшумызнынъ акъайы деп, мыдырдана. Шунинъ ичюн де байрам кушьлери мен апайыма эм мис, эм чорап, эм де гуль багъышлайым. Эйиси, даа бир шейлер къошып алсанъ кяр этесинъ...

Иште, дели киби отурам. Яхшы ки, телевизорда меракълы шейлер косътерелер. Бир саат, эки саат беклеп отурам, о исе аля даа ёкъ, дерсишъ сувгъа баткъан. Ашавы къалпакъ тюбюнде отурса керек. Къомшу да келип мени байрамиси тебрикледи, къадын-къызлар байрамы шерефине бирер данчик патлаттыкъ, соңра кеше текрарладыкъ, о исе даа ёкъ. Къашларышы алдыра, гъалиба.

Къомшум кеткен соң башыма «я къадынымшы чорап, мис ве гульнен къаршыламай, онъа бир сюрприз япсам не олур экен?» деген фикир кельди. О бугунъ эвими джыйыштырмады, буңа исе ярым купъ вакъыт керек: апайлар ишлерини бирден япмагъа бильмейлер, бирисини япып битирмей, экинчисине элини биле тийдирмез, соңра исе вакъытым ёкъ деп мыдырдача юре, дегиль актыйыша вакъыт айырмакъ, озюне биле тапмай...

Мен кягъыт ве къалем алып, япыладжакъ ишлерини джедвелини тиздим: сув къайнатып чамашыр ювмакъ, мебель устюндеки тозны сюртмек, полшы ювмакъ, залдаки къандилни темизлемек, байрамлыкъ пирог пиширмек, шорба пиширмек, килимлерини тозуны къакъмакъ, ваннаны темизлемек, савут-саба ювмакъ, перделер ювулса зарар олмаз эди... Джедвель, актый узундан-узун олды; бельким ашавы тюльни сызып ташламакъ керектир. Айды, барсыш о да къалсын. Эшъ мунми — буларнышъ эписини бирден башлап, бирден де битирмек керек... Барсыш, эркеклерини къолундан не кельгенини озъ козьлеринен корьсин...

Башта чамашырны къайнатмакъ керек. Олгъан чамашырны топлап, бакъ ичине тыкътым. Мешимдже, оларнышъ устюне персоль, порошок ве чай содасы тѣкмек керек. Я не къадар? Бойле эсап этейик: къадышым манъа эр сефер беш къуту персоль, учъ къуту порошоктан эсик сымарламай эди... Ашълашылды! Бакъ ичине беш къуту персоль, учъ къуту порошок септим, амма чай содасы не къадар кереклигини ольдюр — бильмейим: хатырлап оламайым. Не олса оладжакътыр даа: эки къуту сода бар эди, экисини де авдардым... Бу азлыкъ этер деп, эки къалып сабун да ташладым — май ашны бозмай деп нафиле айтмагъандырлар, эбет.

Чамашыр плита устюнде къайнай. Ишнини бириси беджерильди. Невбетте тюль тура. Тюль насып ювулгъаныны къомшу къадында барып сорап келейим де, оларнышъки де тыпкъы бизимки киби, устюнде гульчиклер бар. Грециядан кетирильген.

Къомшу къадын эвде дегиль. О да берберханеде къалпакъ тюбюнде отурса керек. Акъылым бойле кести: эгер эвде чамашыр машинасы олса, демек тюльни де онда ювмакъ мумкион. Тюль машина ичине ташланды. Машинамызнын саати бар, эки саат вакъытка къойдым. Шу вакъыт ичинде дегиль кир, гульчиклер биле ювулыр...

Джедвель боюнджа даа не бар шу? Пирогмы? Шай... Ашлар китабы бар эди... къайда шу? Мыша... Пироглар къыркъ экинджи санфе. Окъуйым: байрамлыкъ татлы пирог... Ун, йымырта, май, сют, мая, сода, шекер, лимон экилиги, ваниль, къаймакъ, туз, юзюм къурусы... Не, буны язгъашлар акъылларышы алдыргъанлармы шу? Суный ёлдаш ясамакъ бир пирог пиширмектен енгиль. Ёкъ, не десенъ де, лянн меним апайым акъыллы экен! Шкафы ачып бакътым, ичинде, бир сыра къырмызы къутучыклар тура, эр бирисининъ устюнде туз, бибер, лимон экилиги, деп язылгъан. Окъувымны девам этем: он дане сытылгъан йымыртагъа эки стакан шекер тѣкип, яхшы этип къарыштырмакъ керек. Соданы къаймакъ ичинде чаймакъ лязим... Я бу чаймакъ дегешлери де не экен? Бу меселени мен бир аз адишлестирдим: эписини бир текшеге авдарып, къарыштырдым, бир къач дакъкъадан сонъ хамыр азыр олды. Пирог духовкада не къадар вакъыт турмакъ керек шу, китаптан бакъайым да... Мыша, бир сааттен аз дегиль. Яхшы, будильник къайда шу? Менимдже, бойле балабан ве аджайип пирогнынъ пишмесине бир саат вакъыт азлыкъ этер... Бир бучукъ саатке къойсам, къызарып пишер...

Джедвель боюнджа эди къандильни темизлемек къалды. Айтмасы къолай! Темизлеп бакъ бир: энъ аздан бинъден зияде джамдан ясалгъан къысымлардан ибарет. Бойле иште къафаны чалышмакъ керек.

Токътачы! Къадыным бир кере оны айырым къысымларгъа болип, мавы тюсте шингенликиси ювгъан эди. Асыл оны болип отурмакъ керекми... бойле де, атта тавандан алмай ювмакъ мумкион: бир къопкъа сувгъа... я о мавы шей не эди шу? Таптым, таптым! Мерекеп эди! Акъылыма бирден тюшмегенине бакъса! Мыша шингенлик де азыр... Скемле устюне мишип, къопкъашы тѣпеге котордим ве къандильни бир къач кере шингенликке батырдым...

Бундан сонъки вакъиашы хатырламакъ агъыр: мен къыбырдандым, аякъларымынынъ тюбюнден скемле учып кетти, йыкылырым деп къоркъкъанымдан, къопкъашы быракъып, къандильге япыштым, о исе ериден суворылып чыкъты... Башта мен йыкылдым, сонъ меним башы-

ма къандиль авдарылды. Кулесинъиз я? Кулюнъиз... Лякиң мен кульмедим, чонки о къандильниъ агъырлыгъы йигирми беш килограмм...

Эсим джоюлгъан алда ятам, башым къандиль тюбюнде, къулакъларымышың ичинде сынгъан буллуор даушың, козьлеримде къыгъылчымлар, бедешим сезилир-сезильмез яна; этрафым исе ап-акъ, дерсинъ, булутлар ичинде учам...

Буруцума, козь-къулакъларыма кошок кире башлагъан сонъ мен башымшы котереджек олып, козьлеримни ачтым. Къайда олгъанымны аңлап оламайым. Янгъын сѣндюриджилерниъ мешгулиетлериңе тюшкеңе ошайым. Тавашшы къара булутлар къаплагъаң, булутлар арасында исе башларына каска кийген адамлар юрелер... Куйген аш къокъуй...

Санитарлар мени зембильге къойып, буюк мукъайтлыкънен, къайдадыр алыш кетелер. Мен бутюнлей эсимни джойдым.

Кене эсим башыма кельди — бир шей аңламайым: ода ичинде ятам. Башымныъ уджуңда безъ халат кийген къадыш отура. Мен козьлеримни бираз керип ачкъанымнен: «Сагъ экен, сагъ экен!» деп къычыраракъ, о мешим кокрегиме атылды. Бедешим кене агъыра башлады. Мегер, о мешим къадышым экен. Мен оны бирден ташымадым: башы устюнде анавы мен ялдагъан булутларгъа ошагъан бир шей бар, къашлары исе макъара йипи киби чекильген, козьлериниъ этрафында эки къара тѣгерек леке...

— Не олды я? — сораيم мен.

— Вай, не, сениң бир шейден хаберинъ ёкъмы шу? — Хулиганлар бизим квартирамызны ачкъашлар. Къандильни сувурып алгъаңлар, олгъан чамашырны топлап къойгъаңлар, Грециядан кетирилген тюльни исе тартып узип алгъаңлар да излериңи джоймакъ макъсадынен янгъын чыкъаргъаңлар... Одаларны кошок баскъан... Яхшы ки, къомшулар вакъытында янгъын сѣндюриджилерни чагъыргъаңлар....

Башымныъ агъыргъан ери шишкен. Къадышым о шишкни пармачыгъынен сийпап, ахсынды ве кокиос кечиререк:

— Ах, сен, мешим факъырым, башыңа гантельнен ургъаңлар да, насыл даяндың я? — деп сорады.

Мен эр шейни олгъаны киби сѣйледим. О исе мени дикъкъат иле динълеген сонъ, эшитилир-эшитильмез:

— Я грек тюльни къайда къойдың? — сорады.

— Оны мен эки саатке чамашыр машинасының ичине ташлагъаң эдим, — гизлемей джсвап бердим.

— Мен исе машинада кисель пиширгенсинъ белледим...
— Афу эт, джанчыгъым, мен санъа сюрприз азырлайджакъ эдим...

Къадынымшыгъ козьлери яшланды, лякин бу къуванч козьашлары эди.

— Сагъ ол, азизим. Омюришъде бир кере олса да, эв ишлерини япмагъа урушып корьдинъ, — къадыным мени къучакълап опыти ве: — Байрамышъ хайырлы олсун, азизим! — деди.

Эй сени... Къадын олмакъ къыйын экен...

БАХШЫШ АТ

«Бахшыш атнынъ тишине бакъылмаз» дегенлер. О сёзлерни акъыллы адам тюшюнип тапкъан.

Къайдандыр, ишиме шейтан киришип, манъа «Генчлик»ке илян бердирди. Мен газета эр кесиниъ талийини ёлуна къояр деген шейге ишандым. Мен, ахмакъ, бир капик масраф этмейип бир ишлер япмакъ мумкюн деген фикирге де ишандым.

Догърусыны айткъанда, энди чокътан генчлик чагъындан чыкътым, амма эр алда бир даа талийимни сынап бакъайым дедим. Беш капикке бир конверт, эки капикке бир табакъ кягъыт алдым да газетагъа бойле бир мектюп язып йибердим:

«Урьметли ве севимли газета! Мен чокъ йыллардан берли омюрлик ве болюнмез севгиши арз этем. Сайлангъан ярым ойле олмакъ керек ки, бир корьгенде омюр бою севда олайым. Мецим талабыма бакъып ойле бир адам тапынъ да, о ашагъыдаки шартларгъа джевап берсин:

а) Бою эки метрден узун, бир метр алтмыш сантиметрден къыска олмасын.

б) Яшы йигирми бештен эллигедже олсун, зияде олмасын.

в) Сачлары къувурчыкъ олсун.

г) Козьлери акъчыл ешилъ олсун.

д) Тишлери бем-без, инджи киби олсун.

е) Билял Мамбетнинъ «Кърымтатар емеклери» адлы китабына о кирген бутюн емеклерни пиширмеге бильсин».

Язгъан мектюбимни якъын джарием Айшеге косътердим. О бойле иляшны бедава бир газета басмаз деди. Давалаштыкъ. Мен давагъа бир утю къойдым, о исе

— кызыл туфляларыны. О туфлялар онъа кучюк олса да, сатмагъа истемей эди. Бир куш о туфляларыны кийип почтагъа баргъан. Онъа уфакъ пара къайтармайып бир лотерея билети бергешлер. Шу билетке он къуту четэль чамашыр порошогы ве беш кесек сабун чыкъкъан. Экинджи сефер кене шу кызыл туфляларны кийип концертке баргъанда эвице хырсыз тюшкен. Мында, догърусыны сёйлесем, туфляларыныъ къабааты ёкъ эди, о вакъыт Айше эвици ачыкъ быракъып кеткешини милиция исбат эткен эди.

Тамам ярым йыл кечкен сонъ газетада «Танышув» болюгинде берген иляным басылып чыкъты. Айшенинъ туфлячыкълары менимки олдылар. Оларны кийип тойгъа барып етиштирамадым, Магадандан бир сымарышы мектюп кельди. Къутубдан насылдыр бир Чомез маъа мектюп язгъан: «Къыйметли Мелиза! Мен яшайышы-мнышъ биринджи кушюнден башлап бугунгедже хаялымда сизинъ киби зенгин рухлу, азырджевап бир апайгъа расткелирим деп умуот эте эдим. Мен сизинъ мектюбишъизни алгъан сонъ (сизинъ тап юрегиме тийген илянышъыны окъугъан сонъ) раатлыгъым бозулып, юкъум къачты. Яхшы ки, маддем еринде, онъа бир шей тесир этмедди. Сиз пек дюльбер, меляике, бетинъиз эр кески айретте къалдыргъан, козьлеришъиз ве башкъа шейлеришъиз де озъ ериде олгъаныша умуот беслейим. Сизинъ ресимишъизни беклеп отурам. Талийимизинъ келеджегине ишанып, сизге кенди ресимимни йиберем. Бир кичкене риджам даа бар: замет де олса, разы олгъанышъыны ве эвишъизининъ колемини (ванна, ашхана ве туалетни эсапкъа алмашъыз) языш бильдиринъиз. Селям иле эбедий Сизинъ оладжакъ Чомез».

Учъ куньден сонъ махсус авиа почтасынен кельген бир баудероль алдым. Эеджаплангъанымдан онынъ одемли олгъанышы биле корьмегешим. Беш кумюш берип алдым. Бу меним парлакъ келеджегим ичюн биринджи сезилирли масрафым эди. Почта ичинде аман пакетни йыртып ичинден Чомезиниъ ресимини чыкъардым. Эр киши десенъ де ярашаджакъ! Сачлары Пушкинниъки киби къувурчыкъ, козьлери... догърусыны айтсам козьлериши яхшы коралмадым, козьлюклеришъи чыкъкъан. Кулюмсирегени, тишлериши, костюмини, галстугыны айтмайым. Эсимни джояздым. Индже падворларым устюнде зорнен турдым. Мен о кызыл туфляларны нафиле киймегеним. Бундан сонъ яхшы аляметлерге насыл шанмазсынъ?

Аман Чомезге аджеле телеграмма ёлладым. Меним

кесди эвим олгашыны ве корюшмеге разылыгъымны бильдирдим. Эвге келип етиштиралмадым почтальон йылдырым телеграммасы кетирди: «Севги къапатлары устюнде учам. Рейс 77—99, джума кушо къаршыла. Чомез».

Джума куню такси тутып Айшенен аэропорткъа бардыкъ. Туфлялары киймедим, Айше ойле де куньджюликтен патлайджакъ. Эм киймегеним яхшы олды. Падворсыз олсам да Чомез меннен бир бойда, бою бир метр алтмыш сантиметр экен.

Чомез — дерсинъ бир пашич. Шик! Шляпасы, топы велюрдан. Селям бергенде элимни-опыти. Костюмнинъ этеги ачылгъанда онынъ четюльден кельгени ве коммерция тюкяшындан алынгъаны белли олды. Чомез зенгишликке алышкъан адам киби джеמידаныны таксиге атты, мусафирханеге ёл алдыкъ. Анда Айшенинъ дайысынынъ кызы чалыша экен. О Чомезге пек паалы олмагъан бир ода тапты. Чомез къопая-къопая бизни ресторагъа давет этти.

Ресторанда мен онынъ сим-сия сачларындан козылеримни аламай отурдым. Бизим шеэр ичинде бойле къара, къувурчыкъ сачлы эр киши корьмедим. Онынъ кулюм-сирегени, ишди киби тишлери... бойле тишлер халкъ артистлеринде биле ёктырдыр. Чомезге козылюклериши чыкъармасышы риджа эттим. О истемей-истемей чыкъарды ве сол козюни сюзди. Сагъ козю исе зумрут киби йылтырай, даима башкъа тарафкъа бакъа.

Биз той меселесиши узатмамагъа къарар бердик. Ярын ЗАГСкъа бараджакъ олдыкъ. Джума акъшамы кушо исе бир тойчыкъ япмагъа келиштик.

Айше манъа ашыкъма, сакът ол, деди. Бир тарафтан догъру-амма, Айшенинъ озю он йыл Асашен корюшип, эвленген сонъ исе бир ай кечер-кечмез айрылыштылар.

ЗАГСта да кимсеге бир шей бермек керек олмады. Анда къомшум Наташа ишлей. О манъа Чомезнинъ паспортшы косътерди. Иште, тек о вакъыт, шу тоюмыз оладжакъ куню Чомез тамам элли яшыны толдураджагъыны бильдим. Уфакъ бир тойчыкъ яптыкъ. Айше балабан бир торт пиширди. Чомез исе манъа ойле бир прическа япты ки, трафтаки къадынлар агъызларыны ачып къалдылар.

Тойдан бир кунъ кечкен сонъ мени бухгалтер ишлеринен областкъа чагъырдылар. Бармакъ керек олды. Чомезни Айшеге ишашып, ёлгъа чыктым. Мен эвге бир кушъ эвель къайтайым, апаусыздан барайым деп, гедже поездинен кельдим, къапыны ачтым, пармакъ уджунда эвге кирдим. Сабырсызлыкъынен кроваткъа козь ташладым

ве аз къалдым сес-седа котермеге. Тёшекте омюримде корьмеген таз баш бир адам ята эди. Телефонгъа чапсам, кичкене стол устюнде сим-сия сачлардан япылгъан къувурчыкъ парикни корьдим. Ошыъ яшында стакандаки сувда эки ченге тура; эгилип бакъсам, стакан ичинден манъа балабан бир зумрут козь де парылдап бакъа. Шашмалагъашымдан неге огърагъашымны бильмедим.

Бир афта Чомезден айрылайыммы, айрылмайыммы деп юрдим. Я Айше бунъа насыл бакъар? Ондан да гъайры Чомез пек мераметли бир ишсан экен. О саба эрте тура да «Кърымтатар емеклери» китабында насыл язылгъан олса, ойле этип манъа къара къаве пиширип кетире.

О манъа не къадар назик адлар тапты!.. Оларшы Чомезниъ берберханесице невбет беклеген къадынлар арасына пай этеджек олсанъ, эписине етеджек.

Эм догърусышы айткъанда, о манъа бес-бедава кельди. Аталар сёзюнде «Бахшыш атыныъ тишине бакъылмаз» дениле, лякин «козюне» десенъ де оладжакъ.

Эцди козь меселесине кельгенде исе, айтынь бакъайым, буюк севгинен бакъкъан къара козьге насыл апайыныъ юреги терс бакъар?!

КЪРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

Къыскъа тарихы ве бугуыкки проблемалары

Киевдеки кърымтатар меденнети куышлери черчивесинде
кечирилген ильмий-амелий конференцияда япылган
доклад.

Кърымтатар эдебияты джиянда энъ чокъ акъсымланган, такыплерге огъратылган эдебият олса керек. О юз йыллар девамында токътамадан ясакъларга, къувгышларга огъратылды ве халкънынъ ис-дуйгъусынъ, арзу-истеклеринъ керчектен де ифаде этиджи вастага чевирилип оламады. Чарлар девиринден башланган бойле ал бизим кушомизгедже девам этти. Онынъ тарихы девирлер тарихындан ибареттир. О янъы девириниъ талаплары эсасында деънишип, онъа уйгъулаштырып етиштирмеден бир девириниъ эдебиятынъ битирмек ве экинджи девириниъ эдебиятынъ башламакъ керек ола эди. Эм бойле кечювлер вакъытында эвельки девир эдебиятында эльде этильген аз-бучукъ къазанчлар толусынен ред этиле. Бойледже, сычравлар ве девирлер эсасында шкъишаф этерек, о озюниъ классиклерини, тарихынъ гъайып этти ве тек бугуыкки кушонен яшады. Эдебият мейданында кеткен (ред этильген) мутефеккирлериниъ ерине, адети узре, яры джанль яшлар келе ве эр шей ягыдан башлана.

Ингирминджи ве отузынджи йылларда кърымтатар уруфаты эки кере деъништирилди ве бунынъ нетиджесинде халкъ тарихындан, эдебиятындан тамамиле марум олды. Эр шей бельгисиз кечмишиниъ ичише батып кетти.

Октябрь девирювишден сонъ кърымтатар эдебияты неветтеки догърулышынъ алды. Энди марксизм-ленинизм гъаеси эсасында янъы эдебият яратмакъ керек эди. Яваш-яваш эдебият саасында чалышувынъ девам эттирген азыджылар группасы пейда олды. Булар: Осман Акъчокъракълы, Асан Чергеев, Чатыр Тавлы, Мемет Нузет, Алтайлы, Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Джемиль Керменчикли, Амди Герайбай, Шевкъий Бекторе ве дигерлери эдилер. Оларынъ яратыджылыгъы бу девирдеки кърымтатар эдебиятынъ темелини тешкиль этти. Яш эдилер несили шкъилленип башлады. Булар шкъилип романтикасы иле саргъушланган, эвель яратылган къыйметлерин тамамиле шкъар этип, янъы девир эдебиятынъ яратмагъа бельсенген яшлар эдилер. Шай исе де йигирминджи-отузынджи йыллар эдебияты Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи, Абдулла Лятиф-заде, Эшрэф Шемъи-заде, Зиядин Джавтобечи киби буюк эдилерин догъурды.

Отузынджи йылларынъ репрессиясы бу девирде козыге

корюнген язиджыларының аман-аман эписини алып кетти. Эдебият мейдашы кене бошап калды ве бу мейданда неббеттеки эдиплер несини пейда олды. Булар-Абдулла Дерменджи, Джемилъ Сейдамет, Юсуф Болат, Шамиль Алядин, Раим Тынчеров, Мамут Дибаж, Осман Амит, Макъсуд Сулейман, Амди Алим, Ыргъат Къадыр ве дигерлери эдилер. Оларның яратыджылыгы буюк козетюв алтында булуша ве олар буюк мукъайтлыкнен ярата эдилер. Шай исе де халкъыныгъ гъает агъыр вазияти акъкъында икяе эткен айры эсерлер, эпизодлар догъа эди. Бойле къайгырувны Амди Герайбай, Бекир Чобан-заде, Шевкъий Бекторе киби эдиплериныгъ эсерлеринде расткетирмек мумкюн.

Бир чаре этип яшап келеткен къримтатар эдебияты Улу Ватан джеишенигъ башланмасынен тамамиле йыктылды. Отузунджи йылларыныгъ такъиплери ве репрессияларындан бир чаре этип къртулган язиджыларыныгъ аман-аман эписи джеикке кетти. Оларныгъ он экиси чешит джебелерде Ватан ашкъына кърбан олдылар. Сагъ калганлары исе озъ халкъы сюрюн олунган ерлерге келип, халкънен берабер «ханъ» олдылар.

Сюрююшikte халкъ ах чексе, ачлыкътан ве хорлукътан оле, язиджылар чаресизликъ ичинде чырпына ве эдебият акъкъында тюшююмге имкяшлары ёкъ. Бир къапым отъмек акъкъында, насыл этип балаларыныгъ джашышы сакъламакъ акъкъында тюшююмек керек эди.

1956 сенеси сюрюн олунган халкъларыныгъ буюк бир эксернети тарихий ватанларына къайтарылды ве оларныгъ девлетчилиги тиклешилди. Бу джедвельден къримтатарлары сийип атты ве Ватан ерине сюрююшikte оларгъа газета, ансамбль, радиоэшиттирюв болюги, институт болюги, ишприят болюги ве ишаат журнал бердилер. Сагъ калды, сюрююшikte даа бир девир къримтатар эдебияты догъып башлады. Бу-ватансыз, темельсиз, космополит эдебият эди. Бу эдебиятыныгъ алы гъает аджышыкълы эди. Баланы апасыз догъурмакъ мумкюн олмаганы киби акъкъый эдебияты да Ватансыз догъурмакъ мумкюн дегиль. Буныгъ адыны эдебият деп айтмакъ да кыйын. Къоркъу ичинде догъган, цензураныгъ бутюн искенджелершен сыкъылган бу эдебиятта онынъ окъуйджылары бир замашлар Кърымда яшаганы, бу топракъта онынъ девлетчилиги олганы акъкъында язмакъ мумкюн дегиль. Халкъныгъ озъ адынен адландырмакъ къримтатар деп язмакъ къатнен ясакъ этиле. Бизим джеиктен сонъки эдебиятымыз мына бойле шараитте догъды ве яшады. О эдебиятыныгъ адыны да толу айтмакъ мумкюн дегиль, о тек татар эдебияты. Цензура эп зыкърлай, зерре къадар чекинмей ве утанмай. Онынъ озъ мантыгы бар ве онынънен давалашмакъ, онъа бир шейлер аяглатмакъ файдасыз.

Белли ки, эдебият кягъыт узериште догъа. Акъкъый эдебияты ёкъ этмек мумкюн дегиль, дейлер, лякши шу эдебият язылган кягъытлары ёкъ этиов ёлунен бутюн бир халкъныгъ эдебиятышы да, тарихыны да ёкъ этмек мумкюн экен. Къримтатарлар Кърымда къртулган сонъ бизим бутюн китапларымыз ёкъ этильди: бир чокъ китапларымыз ёкъ этильди: бир чокъ китапханелери-

миз, архивлеримиз, ильмий-теджыкыат институтларының бутюн вариетлери, умумен, бу халкының тилинде язылган кытгытларының бутюни якъылды. Бойледже, кырымтатар эдебияты озь тарихынен, чокь асырлыкь хазышсыннен бераберликте явуз варварлар тарафындан якъылды, атта, кырымтатар тилине терджиме этильген рус ве чет эль авторларының эсерлери де откъа тащиланды. Джаиллер бойле усулнен Кыргыздан кырымтатар халкының изиши бир тамам силъмек истедилер. Бахтсыз халкъ тамамиле тоналды: не ватаны, не тарихы, не медешести, не де келеджеги-бир шейи къалмады. Комендант рэжими тарафындан богъулган, текмиль шашмалаган халкъ узун он йыллар девамында бойле яшады ве онъа башкъаларнен берабер нефес алмагъа, башкъаларнен берабер бир кунеш алтында булушмагъа изин этильгени ичюн такъдирден мишкетдар олмакъ керек эди. Бойле шараитте халкъ тек хатырлаварларнен яшады. Дженнет-мекъан Кыргыздаки эельки аят тиллерде дестан олды. Кыартларының юреклери яша, яшларының иссе гъадабы арта эди.

Ннаст, сюрдюшликтен он учь йыл кечкен сонъ, бу тильде язмагъа ве окъумагъа мусааде этильди. Яратмакъ, догъурмакъ дегиль, тек мусааде этильген даиреде язмакъ, язгъанда да Кыргызнен, кечмишнен багъламайып, миллетинъ тарихына токъунайып, онынъ асыл адыны анъмайып язмакъ керек. Бизим халкъымыз 48 йыл девамында бойнунда сыртмакънен яшады. Сыртмакъ онынъ богъазыны даима сыкъып тура, амма оны сонъуадже богъмай, ава кечмеси ичюн текъан аралыкъ къалдыра. Биз мына бойле яшадыкъ: тире де дегиль, оло де.

Сюрдюшликтеки кырымтатар эдебияты озь деври сиясетинынъ ифадесидир. Кыргызтатар тилиндеки неширлерин незарет этмек КГБнинъ эсас иши олып къалды. Гъаебийлик ве партиявийлик эдебиятынъ баш ольчюсини чевирильди. Тёпеден: «Сизинъ эдебиятынъ совет халкыны мусбет мисаллер эсасында тербиелемек керек» деген косътерини бериле. Бойледже, узун йыллар девамында бизим неширлеримиз тек мусбет фактларны айдылатты. Бу къандени бозган айры эсерлер «ачыкъкъозьлер» тарафындан текширд атешише огъратылды. Ватан мевзусына, халкынынъ фаджиясына токъушмагъа джессарет эткен язиджылар пек аз эдилер. Бойлелери шефкъатсызлыкънен тенкъид этиле. Халкъымызынынъ сеvimли шаири Эшрэф Шемьн-заденинъ аяты ве яратыджылыкъы бунынъ айдын мисалидир. Шемьн-заде халкъ хатрасында иджадий сафлыкъы ве къатиетликни темсиль этиджи бир сыйма оларакъ къалды.

Сюрдюшлик йылларында кырымтатар тилиндеки неширлерде чалышкъанларны урьмет этмей, оларгъа шубсенен бакъа эдилер. «Мадам ки, олар озь халкынынъ фаджиясы акъкъында язмайлар-демек, оларгъа шашмакъ мумкюн дегиль» деп тюшюне эдилер. Айны заманда бу неширлер Фелестин арабларынынъ сюрдюшликте яшавы, Америка негрлерининъ ве даа насылдыр Африка халкъларынынъ укъукъсызлыкъы акъкъында узундан-узакъ язаракъ, озь халкынынъ фаджиясы акъкъында лям-ним демей. Алла косътермессин, кимдир, насылдыр бир

шекильде къримтатар халкынынъ вазнетине шимар этер! Бу алгъа социалисттик акыкътаны аселет бозып косътерюв оларакъ кыймет кесилер ве «мукъайт», «ачыкъкозь» адамлар бирдемликнен уджюм этерлер. Эм о уджюм бирден, бутюн тарафтан олур ки, джесаретли яызджы чокъ вакыткъадже неге огърагъаныны анылап оламаз.

Социализм къазанчларыны козь бебеги киби къроруйджылар мукъайтлыкъларыны бир аны биле джоймадылар. Шай иссе де Узбекистанда яшагъан къримтатар яызджылары бизим эдебий тилимизни сакълап къалдылар, оны белли дереджеде зенгинлештирди ве мухеммеллештирдилер. Узбекистандаки къримтатар неширлерни саесинде тилимизнынъ озьгошлиги, миллий адетлеримиз, ярыкки кушге умуот данма яшады. Къримтатар тилиндеки неширлер цензуранынъ даимий незарети алтынча булуналар да озы сафларыны бир сыра истидатлы эдиplierнен текмилледиле, бу эдиplier сонъундан эдебият юкюни озы боюнларына алды ве оны о шараитте, эллиринден кельгенине коре, шыкшаф эттирдилер. Олар дженктен эвельки эдебиятын шимдики эдебиятнен багъламакъ ичюн аркет этти ве бу эдебиятын Ватангъа къайтарып алып келюв умуотинен яшадылар.

Бир чокъ къримтатар яызджылары сюргюнликте озы сёзлерини айталмайып, озы халкынынъ Ватанына къайтувыны коралмайып вефат эттилер. Булар — Эшреф Шемъи-заде, Абдурешм Алтанлы, Керим Джамакълы, Гъафар Булгъанакълы, Абдулла Дерменджи, Фетта Аким, Алим Фетислямов, Раим Тышчеров, Юсуф Болат, Эивер Селямет, Амет Исфав, Якъуб Зекки, Мамбет Алиев. Аджайып шаиримиз Мамбет Абляшовнынъ юреги Ватангъа къайтув эеджанларына даанып оламады. О Кърымгъа кельгенден аз-бир вакыт кечкен сонъ вефат этти.

Бутюн маниалар, сынъырлар, ясаълар алып ташлангъан сонъ да бизим эдебиятымыз баягъы вакыткъадже эвельки ёлунен кетти. Башыны котермек истеген бир-эки джесаретли яызджыларнынъ башларына токъмакълар урулды. Мукъайт адамлар «фелянча халкъ душманы фелянча акътында аза» деп айгъара къпардылар, техдир эттилер, «эгер бизлер олмагъан олсакъ, сизлер халкъ душманларыны айырды этип оламаз эдиниз» деп кокюслерине урдылар. Бойле сеслер меденитетимизде урмет ве итибар къазангъан эсли-башлы яызджылар тарафындан келюв шашыладжакъ шей эди. «Сен Бекир Чобан-задеи котерме, — деп фысылдагъан эди маъна бириси. — Онынъ устюне къойылгъан къабаатларнынъ тек ярысы алынып ташланды, яши оны Тюркне джасуслыгъында къабаатлав кысымы, амма миллетчилик къабааты алынып ташланмады. Мукъайт олмакъ керек». Дигер эдебиятларда къапылар артынадже ачылгъан, яны девир эдебияты сурьат алгъан вакытта биле бизлер эп мукъайт олдыкъ. Лякин ойле девир кельмекте эди ки, халкымыз фаджиасы акътында акыкый эсерлер, кечмиште миллетчиликте къабаатлангъан «халкъ душман»ларынынъ эсерлери бири-бири артындан матбуат саифелерине шытылдылар. Шаирлеримиз Сейтумер Эмин, Шакир Селим, Юнус Къандым, несири-

жылеримиз Джевдет Аметов, Урие Эдемова, Эмиль Амит, Эрвин Умеров, публицистимиз Аблязиз Велиев, эдебиятшаслар Джафер Бекиров, Исмаил Керимов, Рыза Фазыл, Сафтер Нагаев ве дигерлери хусусан махсулдар чалышып башладылар. Вакыт кечтикче халкъ фаджиасы мевзусы дигер мевзуларшы четке сюршп чыктарды. Эдебиятка алякьасы олгъан эр бир адам озюнишъ шахсий ис-дуйгъуларыны ифаде этмеге ашыкьты. Газета ве журнал санфелеринде бойле эсерлерге кешиш ер айырылды.

Ярым асырдан зияде вакыт ясакарлар алтында булулгъан эдебий асабалыгъымыз да вакытлы матбуат санфелерине акьты. Амма, анылашылгъаныша коре, дисизлер халкъны кочюрген сонъ, эдебиятымызны о дереджеде якьканлар ки, шикьяляптан эвель, я да джектен эвель нешир этилген бир де-бир эсерни тапмакъ баш белясы олды. Патта-сатта расткельген неширлерден айры эдиплеринишъ эсерлери парча-пурча топлана, неширге азырлана. Дигерлеринишъ исе араштырувлар девам эте. Бу манада Тюркшедеки ватандашларымыздан гъает мишкетдармыз. Олар анда бар олгъан шейлерин сакьлап кьалгъан ве яваш-яваш бизге гондюремектелер.

Айры аркъадашларынъ арекетлери саесинде Исмаил Гаспринский, Бекир Чобан-заде, Алтайлы, Абибулла Одабаш, Осман Акьчокьракьлы, Амди Герайбай, Абдураман Кьадри-заде, Джемиль Керменчикли, Шевкьий Бекторе киби миллетчиликте кьабаатлангъан буюк эдиплеримизнишъ асабалыгъыны окьуйдыжыларымызгъа кьайтарув боюнджа баягъы ишлер янылды.

Биз арткъа кьайтаракь, даа да зенгилештик, кечмиш девир эдебиятынъ озь туюсionen корип севииндик. Бизим эдждатларымыз озьлеринишъ унутып, тек халкъны кьайгыргъан, кьорчалагъанлар. Халкъымызнынъ арзу-истеклеринишъ ифаде эткенлер. Бизим эдждатларымыз юксек дереджеде бильгили мутефеккирлер олгъан ве халкъкъа кьаршы келеяткъан эр анги фаджианы эвельден ис эткен, халкъны кьорчаламакъ ичюн кокиюслеринишъ кьалкъан этип, огге чыкькьашлар. Олар шу халкъ догьгъан топракъта халкънен берабер яшады ве даима халкънынъ набызыны, нефесини сезип турдылар.

Эдебиятымызны гъайрыдан тиклев ишини эдебий асабалыгъымызны текрар нешир этювден башладыкъ. Бу, сюрдюнлик йылларында догьгъан эдебиятны сюршп атмакъ керек деген мананы анылатмай. Сюрдюнлик эдебияты чешит тюрлю. Онынъ ичинде яхшы, кыйметли эсерлер де бар. Сюрдюнлик эдебияты кьюркьу, эмисизлик хасталыгъынен авура. Амма о насыл хасталыкънен авурса да, не киби эксикликлери мевджют олса да о бизим тарихымыз. Тарихшы исе, белли олгъаны киби, котерип атмайлар, оны огренелер. Эм тек огренелер дегиль, озь девирине нисбетен огренелер. Бизлер де сюрдюнликте догьгъан эдебиятымызны онынъ озь девирине нисбетен халкъымызнынъ башына кельген фаджианынъ бир кьысымы, тарихымызнынъ бир кьысымы оларакь озь Ватанымызда мукьтайлыкьнен огренирмиз.

1992 сенесинишъ башында сюрдюнликте догьгъан кьрым-

татар неширлери: «Яңы донья» газетасы, «Йылдыз» журналы
ве бедши эдебият неширлят болгои, ишт Кърымгъа къайтып
кельдилер. Бизим кочювимиъ къануний эсаста олды: бу акъта
Кърым Назирлер Шурасыныъ махсус къарары бар. Амма,
кельгенимизие къанундан тышта къалдыкъ. Бир бучукъ йылдан
берли газета да, журнал да иш ерлерине малик дегиллер.
Бу неширлериниъ хадимлери бир йыл къадар казармаларда
яшадылар ве яшагъан ерлеринде чалыштылар. Бир йылдан
сонъ казарма мемуриети оларныъ кетовини талап этип ба-
шлады. Сонъра олар мусафирханелерге авуштылар. Бу эснада
«Йылдыз» журналы бир эвни арендагъа алды. Бойле вазнет
бугушгедже девам этмекте.

Сюрдюшлюктеки энъ агъыр кунълеримизде биле кърымтатар
тилиндеки неширлер дигерлеринен бир сырада иш одаларынен,
донатмаларнен ве нормаль чалышув шараитинен теминлене
эдилер. Бизлерге ойле келе ки, Кърымда бизим акъкъымызда
ушутты ве аселет хатырламакъ истемейлер. Бизлерни сюрдюш
олунгъан халкъларынъ ишлери боюнджа Комитетнинъ омуз-
ларына асты ве бунынънен эр шей битти деп беллейлер. Комитет-
нинъ исе Назирлер Шурасында, я да Юкъары Советте олгъаны
киби имкяялары ёкъ.

Кърымтатарлар ичюн гъает агъыр кунълер башланды ве бу
чаресизлик ичинде олар украин халкъынъ нефесини ис этмек-
телер. Кърымтатарлар сюрдюшлюктен къайтув ёлларыны тапал-
майып тургъанда 200 йыл девамда Кърымны озъ топрагъы-
нынъ бир къысымы эсап эткен ве шимди де ондан айырылмамакъ
ичюн ыдырышаяткъан, 1944 сенеси бутюн халкъны сюрдюш этип,
ошныъ бутюн вары-варинетиши кендине алгъан ве Кърымнынъ
адыны, тарихыны дегиштирип, ошны эвель-эзельден руслар яша-
гъан мекян деп джуангъа яйгъара къопаргъан, озюни йыктыл-
гъан СССРиниъ вариси оларакъ илян эткен айтувлы Русие бойле
мессулиетли вакъытларда юзьсизлердже четке чекильгенде, за-
валлы халкъ сюрдюшлюк батакълыкълары ичине батып кетейт-
къанда ялыда тек Украина пейда олды ве ярдым элини узатты. Бу
эки вазнеттеки эльтутушув-тарихий эльтутушувдыр. Бизим та-
лийимиз бу эльдедир. Тарихта да бизим халкъларымыъ
бири-бирлерине дефаларджа ярдым эллерини узаткъан эдилер.
1648 сенеси, Украина топракълары поляклар тарафындан басып
алынгъанда Богдан Хмельницкий Кърым ханына ярдым сорап
мураджаат эте. Хан ярдым этмеге разы ола ве Украина топракъ-
ларыны азат этмек ичюн сраскер Тогъайбейиниъ командан-
лыгъы алтында аскер ёллай. Девамлы ве шиддетли урушлардан
сонъ Украина топрагъы азат олуна. Украина тарихта биршиджи
кере мустакъиль девлет статусына ала. Украин халкъына муста-
кылык, Кърым аскерине шан-шурет кетирген бу уруш акъкъын-
да вакъты иле бир чохъ йырлар йырлашгъан, эфсанелер азылгъан
эди... Шу девирде яратылгъан ве насылдыр муджизенен бизим
кушомизгедже етип кельген «Тогъайбей» дестанындан бир къач
сатыр:

Но вот ворвался Тогай-бей,
Верхом на лошади своей.
Как лев по полю он носился,
И враг в испуге покорился.
Враг отступил, враг побит,
Герой сраженье не забыл.
Для подвигов он был рожден,
И поэтому бессмертен он!

(«Русская история с древнейших времён». Гос. соц. экономиздат, 1933г.)

Лякин сонъундан алгъышлар, тешеккурлер унутылды, бутюн тарих деъныштирилды ве гъайрыдан азылды. Япъудан уйдурылгъан тарих мектеплерде, алый окъув юртларында окъутылды, матбуатта кенши пропаганда этильди ве къримтатар халкъы эр кестен яман халкъ олып чыкты.

Сонъки он йылларда къримтатарларнын устюне о къадар чокъ чеппок текюльди ки,... заваллы къримтатарлар озьлерини къорчаламакъ, я да джеваплазмакъ имкянындан тамамиле марум эдилер.

Къоджаман Советлер Бирлиги озюнишъ бутюн къудретишен къримтатарнын устюне басты, эшип ташламакъ ве ер юзюнден екъ этмек истеди. Бутюн дюньягъа: «Бизде бойле халкъ екъ» деп илял этти. Ватанын чекип алдылар, миллетин чекип алдылар, тилиминин, тарихымызин, медешетимизин аякъ астына алып таптадылар. Ачлыкъта, чыплакълыкъта ольдюрдилер. Сюртюнликнинишъ ильки йылларында балалар эвлерине тюшкен оксюз къримтатар балачыкъларыны чыбын ольдюрген киби ольдюрдилер. Бизим устюмизге насыл къувет басса да, эписи бир, биз бар эдик, биз бармыз ве илериде де бар оладжакъмыз! Бугунъ де-бугунъ къримтатарларны къатты туруп къорчалайткъан девлет бар. Бу — къадимий ве шанлы Украина. Эмишимиз ки, онынъ ярдымынен биз сюртюнлик батагъындан къуртулып, маневшети-мызини эм де медешетимизини тиклермиз... Агъыр кушлер кечерлер, лякин энъ агъыр дакъыкъаларда узатылгъан ярдым эли бир заман унутылмаз.

Къримда арадан кечкен бир бучукъ йыл зарфында къримтатар тилинде бир даис биле китап чыкъмады: не дерслик, не де бедий китап. Матбаа масрафлары акъылгъа ятмайджакъ дереджеде юксек. Бизим миллий театримиз дертюнджи йылдыр ки, аренда шартлары эсасында яшай, озюнишъ сабыкъ театрини ялгъы шорбаджыларындан арендагъа ала ве бунынъ ичюн буюк мыхъдарда пара телей. Сонъки вакъытларда театр акъкъында къарар чыкты ве бу меселе чезиледжекке бенъзей. Бизим экимлеримиз поликлиникаларда уйледен сонъ кабинетлерини ве донатмаларны арендагъа алалар. Ансамблеримиз къануший ансамблеринишъ бишаларыны арендагъа алалар. Нешриятнынъ къримтатар эдебияты болуги къарар эсасында «Таврия» нешриятнынъ эркъанына къошулгъан ве бу нешриятнынъ бир кысымына чевирильген эди, амма ойле дегиль экен, болук озю

ишгъаль эткен ода ичюн ишприяткъа аренда акъкъы тѣлемекте. Бир болюкни биле озюишгъки олара къ тащмадылар. Халкъкъа джамилерин къайтаргъанда аренда акъкъы сораилар, къыскъасы, бутюн кърымтатар медениети бир мусафир, бир кельмешек киби аренда шартлары эсасында яшамакъта. Биз кимге, не ичюн аренда акъкъы тѣлеймиз? Не ичюн бизге кимсе аренда акъкъы тѣлемей? Эгер кечкен йыллар ичюн аренда акъкъы сорап башласа къ, бизим де аладжагъымыз баягъы олур... Кърым матбуаты, радио ве телевидениеси исе руслариниъ Кърымда тамыр халкъ экениши исбат этеджек олып эп богъаз йирта ве озьлерин уйдургъан эски тарихны эп текрарлайлар. Шимди кърымтатар халкъы озю акъкъында, озь тарихы акъкъында айтып оламай. Базы кутюр адамлар исе бойле вазнет эбедий девам этер беллейлер.

Биз эмишимиз ки, ана топракъ, эджатларымызнынъ рухы, миллий мектеплеримизиниъ гъайрыдан догъувы миллий медениетимизин илсриге догъру ишкинаф эттиреджек янгъы истидатларнынъ догъмасына ярдым этер.

Айдер Осман.
Июнь 7, 1993 сепеси.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 3 «Звезда» № 3.

Корректор З. Эреджезова.

Бир матбаа табагы колеминден эскик эльязмалар муаллифине кайтарылмай. Буток колемли эсерлернинг кыскактарылыган, журнал варнагы кабул олуна: неспир эсерлер 150 санфедеи, назм эсерлер 700 сатырдаи ашмамакь кереклер.

Басылувгъа 23.04.93 с. берильди. Басылувгъа 30.06.93 с. рухсет этильди. Формат - 84x108 1/32. Офсет усулында басылды. Шартлы матбаа табагы 12,6. Нешрият-эсап табагы 13,5. Сымарыш 58. Тиражы 4210.

Джедвельге алынгань акъкындаки шеадетинге: Км № 0113.

Адресимиз: 333024 Симферополь шеэри, Севастополь сокъагы, 250. «Йылдыз» журналы редакциясы.

«Таврида» нешриятшынь басмаханеси, 333700. Акъмесджит шеэри, ген. Васильев сокъагы, 44.

